

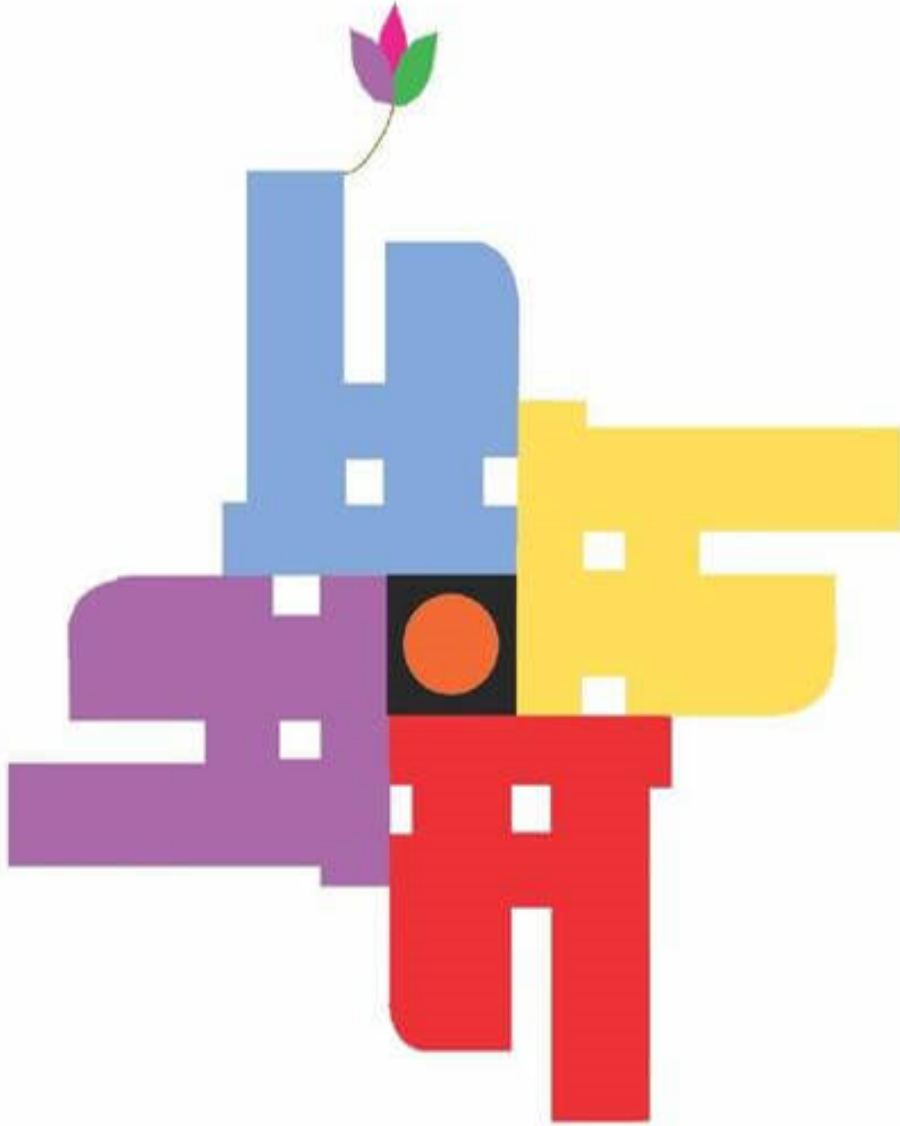
शब्द

रुची

फेब्रुवारी २०१७
मूल्य १२५ रुपये
पृष्ठे १२२

मराठी
भाषा
विशेषांक

अतिथी संपादक
प्रल्हाद जाधव

भाषा असते म्हणून माणूस असतो
माझी भाषा आहे म्हणून मी आहे...

मेह-जमाकरजीव ईशा टूरिंगचा १५ वर्षांचा कार्यवाही वीरल डिस्टिग्विश सर्वप्रथम दर्जाई इत्या यांच्या मेह क्रीडा पेटीने आणि वारिंटावने आज.

Offbeat Tour Operators

Lets explore the world...

आमरण - लक्ष्मणराव - मेधाकर - भावार्थीव या पुराणसाठीस पर्याटनास यासुण विरवाकरुस शाकरा करुणा यागातीकरी शासुणस बी.परुणस काचारुव

International & Domestic Tours Attractions

लेह लडाख

२० व २७ मे,
१, १४ व ३० जून,
१ व २५ जुलै,
४, १२, व २० ऑगस्ट,
३ व १७ सप्टेंबर

भूतान

१९ मार्च, १ व १६ एप्रिल,
३० एप्रिल, १४ मे
वर्षीस रवेसल टूर : ११ नोव्हेंबर

स्वित्झेरलंड (बेने, फिनॉस, वडीकरा)
• वीर वार्डरुण : २५ फुट, १३ फुटी

केनिया - टांझानिया

• केनिया-टांझानिया : ११ मे, टांझानिया : २८ मे
• केनिया म्बरोसुन : ६ नोव्हेंबर, १७ सप्टेंबर

ईस्टर्न युरोप

• वार्डरी, ट्रेक सिमिणल, वीरव, प्रोसुसिया, इंगरी, स्लोव्हेनिया : १७ फुट

नॉर्थ ईस्ट इंडिया

• (वाराणस, वरुणाकर, वीरव) : ११ एप्रिल

बाली (एन्ड्रेस व म्बेरीये राड)

• १२, १५ मे

म्यानमार

• (वॉरिंरिड वारुसुंन वीरव) : १ नोव्हेंबर

ईशा टूरिंगच्या इतर कौटुंबिक सहली : राजस्थान, केरळ, मन्गळी, सिक्किम, मैनिवाल, कर्नाटक, ओरीसा, सिंधुदुर्ग-कोकण, इतर वार्डरुण लाईफ सहली : वारुंबा, मियवण, सुंदरवन, पेंच, कान्हा, बांधवगळ, रणथंबोर, काबिनी, काझिरंगा, ग्रेटर रण ऑफ कच्छ, वरतपूर

info@ishatours.net | 8080 144 000 | www.ishatours.net

संपर्क कार्यालये : ठाणे - १९, मुरलीधर सोसायटी, ब्राह्मण सोसायटी, गोवळनेले हॉस्पिटलच्या मागे, नौपाळा, ठाणे (५). ☎ ०२२ २५४३ ७४१७/२५४३ ७४५८, १३२०१ ३१११० वावर - लक्ष्मी सदन, भारत पेट्रोलियम पंपच्या शेजारी, गोवळनेले रोड (नॉर्थ), वावर, मुंबई २८. ☎ १३२००३१११०
बोरीवली - १०३, साई आदर्श, लिंकविजु रेस्टॉरंटच्या मागे, ऑफ लिंक रोड, सायली हॉस्पिटलच्या समोर, बोरीवली (५). ☎ १३२४५३१११०
पुणे - सुजाता जोशी : १४२२८७०७७७ मुंबाळ - उदय : ११६१० २३२३४ गोवा - राजीव सिंगळ : ९८१०० १८७२०

मा. मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस यांच्या हस्ते आत्माराम परब आणि नरेंद्र प्रभू लिखित "लडाख प्रवास अजून सुरू आहे" या पुस्तकाच्या तृतीय आवृत्तीचे प्रकाशन

विवेकशील विचार, व्यापक संवाद, कलात्म
जाण आणि सजग समाजभान अर्थात शब्दरुची

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

फेब्रुवारी २०१७, वर्ष तिसरे
अंक दहावा, मूल्य १२५ रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : डॉ. वीणा सानेकर
अतिथी संपादक : प्रल्हाद जाधव
मुखपृष्ठ : सतीश भावसार
मुखपृष्ठावरील ओळी : प्रा. वसंत आबाजी डहाके

कार्यालयीन संपर्क
कॉम्प्युटर युनिट - योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे
granthaliruchee@gmail.com
जाहिरात प्रसिद्धी - धनश्री धारप / मधु भोसले
granthaliad@gmail.com
वितरण - हरिप्रसाद जयस्वाल

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.
वार्षिक वर्गणी २५० रुपये
डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता
ग्रंथाली, वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, तळमजला,
यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी,
जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प),
मुंबई ४०००१६ ☎ २४२१६०५०
granthaliruchee@gmail.com
www.granthali.com

ऑफिस वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

संपादकीय...

'शब्द रुची'च्या मराठी भाषा विशेषांकाचे काम
मी स्वीकारले ते केवळ हौसेपोटी, या क्षेत्रातील
मी कोणी अधिकारी व्यक्ती नाही हे आधीच स्पष्ट
करीत आहे.

लेखन-वाचनासारख्या अभिजात स्वरूपाच्या
क्षेत्रांत दांडगी प्रसिद्धी किंवा भरघोस अर्थप्राप्ती होत
नसल्याने या क्षेत्रांकडे वळणाऱ्यांची संख्या मुळात
कमी आहे. त्यात चकचकीत इव्हेन्ट्स आणि
'सुपारीसंधी'चा सुकाळ झालेल्या काळात
व्यवहारचतुर मंडळी असल्या 'अनुत्पादक' गोष्टींकडे
वळण्याचे कटाक्षाने टाळतात यात आश्चर्य नाही.
या खडतर पार्श्वभूमीवर अशा अंकाचा घाट घालून
तो पूर्णत्वास नेणे, हे एक मोठे आव्हान होते.

भाषेच्या (आणि साहित्याच्याही) क्षेत्रात
आपण मौलिक स्वरूपाचे काही गमावून बसत
आहोत, याचे भान बहुसंख्यांना राहिलेले दिसत
नाही. त्याचे परिणाम किती भीषण होणार आहेत
याचीही त्यांना क्षिती नाही. वाडवडिलांनी कष्टपूर्वक
जतन केलेले संस्कृतीसंचित उडाणटप्पू मुलाच्या
बेदरकार वृत्तीने समाज उधळून टाकत आहे, त्याची
घोर उपेक्षा करत आहे. मात्र हे संस्कृतीसंचित
जतन करून ठेवण्यासाठी, आणि कालसुसंगत
असा त्याचा नवा अन्वयार्थ समोर आणण्यासाठी
अटीतटीने झटणाऱ्यांचा एक वर्गही कार्यरत आहे.
या वर्गाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या काही शिलेदारांना

सोबत घेऊन पुढे जाण्याचा प्रयत्न आवश्यक वाटला, त्यातूनच हा अंकप्रपंच!

देवनागरी आणि संगणक यांच्यातील व्यामिश्र संबंधांची उकल करणारे चार लेख या अंकात मुद्दाम समाविष्ट केले आहेत. ज्यांना या विषयाच्या खोलात उतरायचे आहे, त्यांना पाच-पंचवीस वर्षे तरी पुरेल इतका तो मोलाचा ऐवज ठरला आहे. मोठ्या कष्टाने मिळवलेल्या अन्य मान्यवरांच्या लेखासोबतच शासकीय आणि संस्थात्मक पातळीवर मराठीविषयी जे कामकाज चालले आहे, त्याची जाणीवपूर्ण दखल घेऊन ती बाजूही वाचकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एकूणच मराठी भाषा, भाषेशी निगडित तंत्रज्ञान आणि तत्सम काही बाबींचा उहापोह करणारा, त्या अनुषंगाने विविध प्रश्न निर्माण करणारा, त्यांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करणारा, भूमिका घेणारा, मते-मतांतरांचे दर्शन घडवणारा असा हा अंक झाला असून लोकांनी तो नीट वाचला तरी भरून पावलो, असे म्हणता येईल.

ज्यांनी ज्यांनी लेखन केले आहे ते ते अंतरीच्या उमाळ्याने केलेले असून 'मराठीचे भले व्हावे' ही त्यामागची त्यांची कळकळ महत्त्वाची वाटते. तेच या अंकाचे आणि आपणासर्वांना एकत्र बांधून ठेवणारे मध्यवर्ती सूत्र ठरले आहे. नजिकच्या भविष्यात मराठीचे जर काही धडभले होणार असेल तर त्यात ही मंडळी आघाडीवर असतील, हा एक मोठा दिलासा आहे, असो!

सुप्रसिद्ध साहित्यिक महेश एलकुंचवार यांनी १३ ऑगस्ट २०११ रोजी सिंगापूर येथे झालेल्या विश्व मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणातील काही भाग या अंकात पुनर्मुद्रित करण्याची परवानगी दिली, याबद्दल त्यांचे आणि या अंकासाठी मुद्दाम सुचविलेल्या विषयावर, काहीही अनमान न करता एक नितांतसुंदर कविता लिहून दिल्याबद्दल प्रा. वसंत आबाजी डहाके यांचे विशेष आभार.

थोर कथाकार आणि समीक्षक विजया राजाध्यक्ष यांना मिळालेल्या जनस्थान पुरस्काराबाबत त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन! आमचे संपादक सुदेश हिंगलासपूरकर यांना यंदाचा साहित्य संघाचा, उत्कृष्ट कार्यकर्ता हा मानाचा पुरस्कार मिळाला, याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन. कविता-रतीचे संस्थापक-संपादक प्रा. पुरुषोत्तम पाटील यांच्या निधनाने कवितेच्या उर्जितावस्थेसाठी धडपडणाऱ्या एका वाटाड्याला आपण कायमचे मुकले आहोत, त्यांना कृतज्ञ आदरांजली.

अंकाच्या संपादनकार्यात सुदेश हिंगलासपूरकर आणि डॉ. वीणा सानेकर यांनी मला जी मोकळीक दिली त्याबद्दल त्यांचेही आभार.

मुखपृष्ठ, मांडणीबरोबरच प्रा. डहाके यांच्या कवितेला सुंदर रूप देणारे सतीश भावसार, अक्षरजुळणी करणाऱ्या योगिता मोरे आणि 'ग्रंथाली'च्या संपूर्ण चमूचे खास आभार.

अंकातील मजकूर निर्दोष आणि बिनचूक व्हावा यासाठी कसोशीचे प्रयत्न केले आहेत. तथापि काही उणिवा राहून गेल्या असल्यास त्याबद्दल मी दिलगीर आहे. वास्तवाचे कठोर परीक्षण करून, बदलत्या काळाची आव्हाने लक्षात घेऊन, वैफल्यग्रस्त आणि बधिर मानसिकतेतून बाहेर पडून एक वैश्विक उमेद सर्वांठायी जागी व्हावी यासाठी आपण सगळ्यांनी सोबत असण्याची गरज आहे, तूर्त इतकेच!

– प्रल्हाद जाधव

भ्रमणध्वनी : ९९२००७७६२७

pralhadjadhav.one@gmail.com

अनुक्रम

मराठी
भाषा
विवरण

मराठीकारण : भूत आणि भविष्य / ६
दिनकर गांगल

मराठी भाषा, मराठी भाषक / १०
निळू दामले

आपण काय करतोय? / ११

महेश एलकुंघवार

मराठीवर आधारित ऑपरेटिंग सिस्टिम / १२

अशोक शहाणे /

मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम : आजचे वास्तव / १६

नचिकेत गोडबोले

'नोटो'ची अक्षरलेणी / १८

माधव शिरवळकर

मराठीतून संगणक साक्षरता / २४

तुषार पवार

एक उद्दिष्ट चिंतन! / २७

डॉ. दीपक पवार

मराठी भाषेसमोरचे काही प्रश्न / २९

कौतिकराव ठाले-पाटील

चौतीस वर्षांचा वनवास... / ३२

अनिल गोरे

मराठीतून न्यायव्यवहाराचे काय? / ३६

अॅड. संतोष ल. आग्ने

मराठीची श्रीमंती / ३८

हरि नरके

बोर्लीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न! / ४२

अरुण जाखडे

उच्च मराठीचे विस्तारीकरण / ४५

डॉ. प्रकाश परब

वाङ्मय मंडळाचे प्रभावी व्यासपीठ / ४९

साधना गोरे

एका कार्यकर्त्याचे मनोगत / ५१

डॉ. वीणा सानेकर

कविता नि भाषा / ५३

मंगेश नारायणराव काळे

जागतिकीकरणातील मराठी / ५६

डॉ. ललित अधाने

धरण फोडणारी पाणीगळती... / ५८

प्रा. डॉ. स्वाती दामोदरे

लेखन आणि मुद्रितशोधन / ६१

राजेश मुखेडकर

एशियाटिक सोसायटीचा मराठी अनुबंध / ६६

मीना वैशंपायन

सत्तरीतील संशोधन मंडळ... / ६९

डॉ. प्रदीप कर्णिक यांची चंद्रकांत भोंजाळ यांनी घेतलेली मुलाखत

मराठी पुस्तकांचे मार्केटिंग! / ७६

संजय भास्कर जोशी

मराठी विकीपीडिया / ८०

राहुल देशमुख

मराठी विश्वकोश, मराठी ज्ञानभाषा / ८४

दिलीप करंबळेकर

भाषाव्रती : यास्मिन शेख! / ८६

सचिन परब

वित्तमपल्लीचे कोषकार्य / ८८

राखी चव्हाण

वाचक घडवणारा ग्रंथसखा : श्याम जोशी / ९०

शशिकांत सावंत

अमेरिकेची सदोष अध्यक्षीय निवडणूक / ९३

डॉ. अनंत लाभसेटवार /

केनिया-टांझानिया : प्राणी-पक्ष्यांचं नंदनवन / १०१

आत्माराम परब, नरेंद्र प्रभू /

ग्रंथाली ठाणे वाचकदिन वृत्तांत / १०५

सृजनशील लेखन कार्यशाळा / १०६

ग्रंथाली पुस्तक प्रकाशन वृत्तांत / १०७

साधना प्रकाशन ग्रंथपान / १०८-१०९

'ग्रंथाली' परीक्षणे - चांगदेव काळे / १११

माझंही एक मराठीचं गीत / ११५

वसंत आत्राजी डहाके

मराठीकारण भूत आणि भविष्य

दिनकर गांगल

मराठीकारण हा सद्य काळात केवळ भावनात्मक मुद्दा असू शकतो!

किंबहुना, व्यवहारोपयोगी ठरत असलेल्या इंग्रजी व तशा जागतिक महत्त्वाच्या अन्य काही भाषा वगळल्या तर बाकी स्थानिक भाषांचे संरक्षण व संवर्धन हे यापुढे भावनेने व भावनेसाठी होऊ शकते!

मी ही दोन्ही विधाने आनंदाने करत नसून, ती वास्तव परिस्थितीच्या वस्तुनिष्ठ आकलनातून उद्भवलेली आहेत. ज्या भाषा सद्यकालात व्यवहारोपयोगी ठरत आहेत त्याही किती दशके/शतके तग धरतील आणि माणसाला 'कम्युनिकेशन'साठी पर्यायी अन्य माध्यम उपलब्ध झाले, की कशा नष्ट होतील याही बाबतीत तर्काधारे भविष्य मांडता येऊ शकते. सिनेमाच्या चित्रभाषेने गेल्या शतकांभी तसे सुतोवाच केलेदेखील आणि केवळ शंभर वर्षांनी, चालू शतकाच्या पहिल्या दशकात जाणकार म्हणू लागले, की तरुण-तरुणी आजकाल व्यक्त होऊ पाहत आहेत ते मोबाईलवर शूट केलेल्या 'डॉक्युमेंटरीज'मधून. म्हणजे, त्यांनी त्यांच्या नकळत नव्या चित्रभाषेचा स्वीकार केलादेखील.

प्रतिभा व फिरोज रानडे यांचे आर्किटेक्ट चिरंजीव अभिजित यांनी दहा वर्षांपूर्वी एकदा सहज म्हटले, की ज्ञानेश्वरी आमहाला आमच्या भाषेत मिळाली तर आम्ही तीसुद्धा वाचू. ज्ञानेश्वरीचे अभ्यासक डॉ. रवीन थत्ते त्या विधानावर पुढे सरसावले व त्यांनी अभिजितची भाषा कोणती याबद्दल पस्तीस-चाळीस विद्वजनांच्या सभेत शोध घेतला. तेव्हा तो म्हणाला, "माझी भाषा आहे, 'व्हिज्युअल लॅंग्वेज'. बराच खल झाल्यावर समारोप करताना तो पुढे म्हणाला, की ज्ञानेश्वरांनी गीतार्थ प्राकृतात सांगितला. ती ज्ञानेश्वरी पुढे मराठीचा ठेवा ठरली आहे. ज्ञानेश्वरांचा जन्म काही ठरवून झाला नव्हता. तसाच, तो ज्ञानेश्वरी 'व्हिज्युअल लॅंग्वेज'मध्ये मांडणारा जन्माला येईल - कदाचित आलाही असेल!"

'जे.जे. स्कूल ऑफ अॅप्लाइड आर्ट'मधील सेवानिवृत्त शिक्षक अनंत कुळकर्णी यांनी चित्रकलेचे 'फॉर्म' तयार असावे म्हणून अनेक स्केचबुके केली. त्यांतील काही फॉर्म स्केचेस,

आजच्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग मराठी भाषा व संस्कृती यांच्या संवर्धनार्थ प्रभावीरीत्या होऊ शकतो. आधुनिक तंत्रज्ञानात व्यक्तीचे सामर्थ्य जागे करण्याची क्षमता आहे,

लॅण्डस्केप्स या रूढ कलाप्रकारांतील आहेत, पण त्यांना त्यांचे 'रॅण्डम थॉट्स' त्यांच्या चित्रात्मक 'नोटिंग्ज'मधून व्यक्त होतात तेव्हा वेगळा आनंद मिळतो. गंमत अशी, की त्यांनी त्यांचे हे कलाधन 'वेब साइट'वर टाकले, तेव्हाचा त्यांचा अनुभव म्हणजे त्यांच्या नोटिंग्ज'ना प्रतिसाद

जास्त मिळतो. ते 'व्हिज्युअल लॅंग्वेजच्या शोधात' असा कॉलम लिहिण्याची तयारी करत असतात, पण शब्दांना अडखळतात. म्हणतात, तो माझा प्रांत नाही ना! कदाचित माझ्या चित्रभाषेत तो केव्हातरी अवतरेलही."

म्हणजे चित्रभाषा नव्या ज्ञानेश्वरांची वाट पाहत आहे.

तरीदेखील मराठी भाषाविषयक विचार करण्यासाठी सद्यकाल महत्त्वाचा आहे, कारण एकतर -स्थानिक व जागतिक अशा दोन प्रकारच्या भाषा आणि चित्रभाषेसारख्या अन्य 'संभाव्य' माध्यमभाषा यांची मानवी संस्कृतिव्यवहारात टिकून राहण्यासाठी व नव्याने येण्यासाठी स्पर्धात्मक धडपड चालू आहे आणि दुसरे म्हणजे - अरुण खोपकरसारखे दोन्ही भाषांत - अक्षरभाषा व चित्रभाषा - प्रवीण व बुद्धिनिष्ठ कलावंत उपस्थित आहेत, अजून प्रकट होऊ पाहत आहेत.

मी स्वतः मराठी भाषाकारणासाठी चाललेले अभ्यासात्मक व लोकप्रिय ढंगाचे असे दोन्ही प्रकारचे कार्यक्रम गेली चाळीस-पन्नास वर्षे निरखत आलो आहे. मी स्वतःही 'ग्रंथाली-ज्ञानयज्ञ', मराठी विद्यापीठ डॉट कॉम'(आता थिक महाराष्ट्र डॉट कॉम')सारख्या उपक्रमांना चालना दिलेली आहे. आम्ही 'प्रभात चित्र मंडळ' ही फिल्म सोसायटी १९६७ साली सुरू केली तेव्हा जगभरातील इंग्रजीपलीकडील अन्य भाषांतील सिनेमा मराठी प्रेक्षकास पाहण्यास मिळावा हा एक महत्त्वाचा हेतू होता. तशी तर सिनेमाची भाषा ही जागतिक भाषा मानली जाते. तिला अक्षरशब्दांचे बंधन नको असते. ती भाषा मराठीजनांनी जाणावी असा आमचा आग्रह होता. 'ग्रंथाली'चा उद्देश तर मराठी समाजाची वाचनवृत्ती व वाचनाभिरूची वाढावी हाच होता.

मी 'मराठी अन्याय निर्मूलन परिषदे' पासून (१९७७) 'जागतिक मराठी परिषदे' पर्यंत (१९८९) काही लहानमोठ्या मोहिमांमध्येही सामील झालो आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या एका फतव्याने मराठी अध्यापक-प्राध्यापकांच्या नोकऱ्यांवर गदा आली आणि ते निमित्त ठरले. दत्ता पवार नावाच्या 'लाला लजपतराय' मधील प्राध्यापकाने उचल घेतली आणि मराठीसाठी वातावरण १९७७ साली ढवळून निघाले, तेव्हापासून मराठीसाठी या चर्चा-परिषदा होतच आहेत.

महाराष्ट्र या भाषिक राज्याची स्थापना १९६० मध्ये झाली. त्यातून अपेक्षा वाढल्या. महाराष्ट्र जांभेकरांपासून (१८३२) सुरू झालेल्या व आंबेडकरांबरोबर (१९५६) संपलेल्या प्रबोधन काळामध्ये राष्ट्रकारणात आघाडीवर होता. पण तो सावरकरांचे प्रखर हिंदुत्व, नथुराम गोडसे यांनी केलेली गांधीहत्या यांमुळे मुख्यतः बचावात्मक पातळीवर गेला. महाराष्ट्र हळुहळू न्यूनगंडाने पछाडला. तशात, शिवसेनेचा आरंभ १९६६ च्या सुमारास झाला, तो मराठी माणसावर नोकरीच्या बाबतीत पक्षपात होतो म्हणून. ठाकरे उंडुगुंडु लोकांची सक्षमता हे त्यास कारण आहे अशी मांडणी करत राहिले. शिवसेनेच्या आंदोलनामुळे मराठीत संकुचित वृत्ती बळावल्या. दुसऱ्या बाजूस, भारताला स्वातंत्र्यानंतर भौतिक उत्कर्षाच्या संधी दिसू लागल्या. महाराष्ट्रातील सुशिक्षित मध्यमवर्ग त्या संधी पकडून, नोकरी-व्यवसायाच्या मागे लागून अल्पसंतुष्ट, आत्मसंतुष्ट व म्हणून फुका अभिमानी बनत गेला. पुण्याच्या 'मराठी अभ्यास परिषदे'ने (व 'ग्रंथाली'ने) मराठीचे दार - 'इंग्रजीची खिडकी' अशी फार समर्पक घोषणा १९८५च्या सुमारास दिली होती. त्यांपैकी इंग्रजीची खिडकी महाराष्ट्रात १९५० नंतर बंदच झाली होती, इंग्रजी-मराठी भाषांच्या शिक्षणाचा सतत खेळखंडोबा होत राहिला आणि देशकारणात महाराष्ट्र हे लघुराष्ट्र ठरले! ते आजतागायत तसेच आहे. 'मराठी'ला महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर त्राता राहिला नाही. त्यामुळे ज्या काळात मराठी सुदृढ व समृद्ध व्हावी, त्याच काळात ती दुर्बल होत गेली!

प्रा. दत्ता पवार यांच्या मोहिमेनंतर मराठी भाषेची दुःस्थिती वैचारिक पातळीवर आणण्याचे प्रयत्न सुरू राहिले. त्यात 'कीर्ती कॉलेज'मध्ये एक परिषद झाली. अनंत काणेकर, पु.भा. भावे, कुसुमाग्रज, पुलं. मे.पुं. रेगे असे मातब्बर लोक परिषदेत सामील झाले. त्यावेळी पु.भा. भावे यांनी 'आमची डॉंबिवलीची बाई आता 'वांश' घेऊन 'फ्रेश' होते' या वाक्याचा उच्चार प्रथम केल्याचे आठवते. म्हणजे इंग्रजी शब्दांच्या समावेशाने जणू मराठी छोटी होते! इंग्रजी-हिंदी-दाक्षिणात्य भाषा यांच्यामुळे मराठी मागे पडते हा जो शिवसेनेकडून निर्माण झालेला रोख होता, तो कधी दुरुस्त झालाच नाही. त्याचा परिपाक मराठी भाषा-संस्कृतीत दिसतो. ती राष्ट्रकारणात व जागतिक परिस्थितीत पिछाडीला जातच राहिली. मराठीला दिल्लीत स्थान नाही आणि ते जेव्हा मिळते तेव्हा ते 'हिमालयाच्या सहाय्याला सह्याद्री धावून येईल!' या पातळीवर असते. वैज्ञानिक वि.गो. कुळकर्णी यांच्यासारखे लोक सांगत होते, की भाषा विविध तऱ्हेच्या 'एक्सपोजर'ने श्रीमंत होत जाते. मराठी

भाषा समृद्ध करायची असेल तर तिच्या वापरात सगळे वाक्य इंग्रजी असू द्या - फक्त कर्ता व क्रियापद मराठी वापरा, म्हणजे ते मराठी झाले. कुळकर्णी यांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष झाले.

हिंदुत्वाचा उल्लेख आला म्हणून येथे नमूद करून ठेवायला हवे, की हेडगेवारांच्या हिंदू संघटनांच्या व हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या नव्या विचाराला गोळबलकरांनी गूढतेची डूब दिली व त्यांच्या संघटनेला संकुचित, संरक्षित वळण लाभले, तसे त्या काळातील थोर क्रियाशील विचारवंत साने गुरुजी यांच्याही बाबतीत झाले. साने गुरुजींना समाजवाद्यांनी ताब्यात घेतले व त्यांना महाराष्ट्रापुरते छोटे करून टाकले. मला कित्येक वेळा वाटते, की रविंद्रनाथाना जसे बंगालच्या भावविचारात स्थान आहे तसे ते साने गुरुजींना महाराष्ट्रात असू शकते व त्यांना ते लाभावयास हवे होते. त्यातून महाराष्ट्र कदाचित एकात्म झाला असता. परंतु साने गुरुजी, आंबेडकर अशा उत्तम मराठी सांस्कृतिक प्रतीकांवरून राज्यशास्त्रीय अभ्यासात व तशा मांडणीत वैचारिक फाळणी इतकी तीव्र होत गेली, की त्यापुढे जातिभेद फिके वाटावे. साने गुरुजींची व इतर पुढाऱ्यांची वाटणी झाली. महाराष्ट्राची एकात्मता लोपत गेली. महाराष्ट्रात विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, पश्चिम महाराष्ट्र व कोकण अशी प्रादेशिक, भौगोलिक भिन्नता होतीच; त्यांना पुरोगामी-प्रतिगामित्वाची, वैचारिक अधिष्ठान असलेल्या द्वेष-विद्वेषाची फोडणी मिळत गेली. त्यामुळे राजकारण प्रबळ झाले व मराठी भाषा-संस्कृतिविचार मागे पडला!

मराठी भाषाविचार हा मराठी संस्कृतीशी संबंधित आहे. आम्ही 'ग्रंथाली'त १९८२ साली ग्रंथप्रसार यात्रा काढली तेव्हा संस्कृतिकारण ही घोषणा दिली. संवाद व समन्वय ही त्यासाठी साधने मानली. 'मराठी विद्यापीठ डॉट कॉम' या शतकारंभी निर्माण केले तेव्हाही तोच ध्यास ठेवला. बदलत्या परिस्थितीत 'मराठी कोणास म्हणायचे?' येथपासूनच सुरुवात करूया असे म्हटले व त्याची प्रत्यक्ष उदाहरणे म्हणून 'सुनील गावसकरच्या मुलास मराठी म्हणायचे की नाही?' जळगावच्या (व अन्य औद्योगिक) वसाहतीत मुख्यतः सिंधी व्यावसायिक दिसतात त्यांना मराठी म्हणायचे की नाही?' 'पुण्यात चितळे यांचे नाव पेढे-श्रीखंडासाठी प्रसिद्ध, पण तेथील मिठाईच्या मार्केटवर राजस्थानी मंडळींचा पगडा आहे, त्यांची मुले फर्ग्युसन, बीएमसीसी कॉलेजात शिकतात, त्यांना मराठी म्हणायचे की नाही?' असे प्रश्न उपस्थित केले. मराठीपणाचे निकष ठरवण्यासाठी प्रस्थापित विद्यापीठांच्या सहकार्याने कालानुरूप 'एक्झिट पोल' घ्यावा ही एक सूचना - अशा सहा-सात सूचना केल्या होत्या. 'मराठी अभ्यास केंद्रा'च्या दीपक पवारने त्यावेळी मराठी विद्यापीठांच्या अनेक सभा घेतल्या आहेत. परंतु विजया वाड यांच्यापासून मीना गोखले यांच्यापर्यंत काही जणांनी 'मराठी विद्यापीठ' हे 'टायटल' गैरसमज निर्माण करणारे आहे असे मत मांडले. दरम्यान, आम्ही सिनीयर ट्रस्टींनी 'ग्रंथाली'मध्ये नव्या पिढीच्या ट्रस्टींसाठी जागा मोकळी केली. मग मी पुढाकार घेऊन 'मराठी विद्यापीठा' ऐवजी 'व्हिजन महाराष्ट्र फाउंडेशन' निर्माण केले

व त्याचे साधन म्हणून 'थिंक महाराष्ट्र डॉट कॉम' हे वेबपोर्टल तयार झाले. त्यातून अपेक्षा हीच आहे, की जगभर पसरलेल्या महाराष्ट्राचे समग्र चित्र एका क्लिकवर साकारता यावे! आपला महाराष्ट्र आपल्यालाच समजावा.

मराठी भाषासंस्कृतीचे जतन-संवर्धन व्हावे याकरता महाराष्ट्रात व्यक्ती-संस्था पातळीवर प्रयत्न होत राहिले आहेत, अजूनही होतात, पण ते त्या त्या व्यक्ती-संस्थेच्या लहरीनुसार आहेत. त्यामध्ये बदलत्या काळाचे आणि महाराष्ट्र - भूमी व लोक' यांचे समग्र आकलन असावे असा प्रयत्न नाही.

महाराष्ट्राचे उत्तर टोक अशा भंडारा जिल्ह्याच्या गोंदिया नगरपालिकेची भाषा हिंदी आहे असे आम्हाला आमच्या दौऱ्यात सांगण्यात आले आणि दक्षिणेकडे सावंतवाडीला ती मालवणी आहे. सोलापूर-अहमदनगरमध्ये कन्नड चालते, तर जळगावला 'अहिराणी'चा आग्रह...

जनमानसावर प्रभाव टाकणारी महाराष्ट्रभरातील वर्तमानपत्रे भाषेच्या दृष्टीने अभ्यासली तर मराठी भाषेचे शेकडो नमुने दिसतील. म्हणजे एकीकडे रामदास भटकळ - मृदुला जोशी मराठी भाषेचा काळजीपूर्वक उपयोग केला जावा यासाठी 'रीती-पुस्तका'ची निर्मिती करत असताना सर्व मराठी प्रकाशक व नियतकालिके त्यांचा त्यांचा मराठी भाषिक सुभा बेफिकिरीने चालवत आहेत. साधी गावांची नावे - तीसुद्धा प्रमाणात नाहीत. बोरिवली हे सहजसोपे नाव. ते एसट्यांवर व इतरत्रही चार प्रकारे लिहिलेले आढळले, असे भाषिक अराजक आहे.

भाषासुधारणेसाठी इतक्या सूचना गेल्या पन्नास वर्षांत वेळोवेळी करण्यात आल्या आहेत, की त्यांची गिनतीच करायला नको - त्यानुसार सुधारणा दूरच राहिली. जयराज साळगावकरच्या पुढाकाराने रुईया कॉलेज'च्या जिमखान्यात चाळीस वर्षांपूर्वी 'मराठीसाठी मीटिंग' झाली. पूर्व युरोपात पोलंडमध्ये जाऊन आलेले एक गृहस्थ त्या मीटिंगला आले होते. ते अस्वस्थ होते ते हमरस्त्यांवरील वळणांवर दिसणाऱ्या अपघाताची जागा' या फलकांनी. त्यांचे म्हणणे संभाव्य अपघाताची जागा' असा तो निर्दे श हवा. त्यांनी असे आणखीही काही शब्द नमूद केले. त्यात काही फरक पडला नाही, ना कोणी तशा सूचनांचा पाठपुरावा केला. 'राज्य मराठी भाषा विकास संस्थे'च्या पहिल्या संचालक म्हणून सरोजिनी वैद्य यांच्या डोक्यात अनेक कल्पना होत्या. त्यांतील एक होती साइनबोर्ड पॅटर्सच्या मराठी भाषा प्रशिक्षणाची. ते पॅटर लोक टीव्हीवरील वा जाहीर ठिकाणी होत असलेल्या त्यांच्या लिखाणात ज्या चुका करतात त्या दुरुस्त व्हाव्यात, त्या पुनःपुन्हा घडू नयेत हा हेतू. पण तसे होण्याच्या ऐवजी पत्रकार व शिक्षक या बुद्धिम्य कार्यात असलेल्या व्यावसायिकांकडून तशा चुका होऊ लागल्या आहेत!

मराठी भाषा एवढी भ्रष्ट झाली आहे. भावनिक ऐक्याची तर बातच सोडा. गडचिरोलीत फिरताना जाणवते, की त्यांचा जिल्हा प्रशासकीय दृष्ट्या महाराष्ट्राशी जोडलेला आहे, परंतु सांस्कृतिक दृष्ट्या नाही. तेथील लोक म्हणतात, की महाराष्ट्राकडून बेळगावचा

जेवढा विचार होतो तेवढा त्यांच्याकडील नक्षली भीतीचा होतो का ? महाराष्ट्रात अभ्यासाचा आव बराच आहे, पण त्यासाठी कसोशी नाही.

जागतिकीकरण १९९० साली भारतात पोचल्यानंतर इंग्रजीच्या सर्वप्रभावाची जाणीव येथे झाली. त्या प्रभावापुढे फ्रान्स, जर्मनी, चीन, जपान यांच्यासारख्या समर्थ देशांनी आणि भारतात बंगाल, तमीळनाडू यांच्यासारख्या कडच्या भाषिक राज्यांनी मान टाकली. मग मुळातच दुबळ्या घडल्या गेलेल्या विभक्त महाराष्ट्राची व तशाच मराठी भाषेची काय कथा सांगावी ?

मराठीकरण करत असताना, आपण लोकांनी काळाबरोबर राहणे गरजेचे आहे.

राजवाडे यांनी शतकापूर्वी मराठी भाषा आसन्नमरण आहे असे म्हटले ते त्यांचे मूळ वाक्य व त्यांचे प्रतिपादन; वसंत बापट यांनी सुमारे तीस वर्षांपूर्वी मुंबई येथील साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून वाजवलेली मराठीची मृत्युघंटा;

आणि आजच्या काळात मराठी (व स्थानिक) भाषेवर आलेली आपत्ती...

या तिन्ही वेळी ओढवलेल्या प्रसंगांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. आजच्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग मराठी भाषा व संस्कृती यांच्या संवर्धनार्थ प्रभावीरीत्या होऊ शकतो. आधुनिक तंत्रज्ञानात व्यक्तीचे सामर्थ्य जागे करण्याची क्षमता आहे, मात्र त्यासाठी 'प्रोग्राम' विचारपूर्वक आखण्यास हवा, 'ऑप्शन्स' बरेच द्यायला हवेत. आम्ही महाराष्ट्राच्या तालुक्या तालुक्याची माहिती गोळा करण्याच्या मोहिमा आखत असतो. त्यामधून वेगळा महाराष्ट्र नजरेसमोर येतो. आम्ही सुमारे साडेतीनशेपैकी फक्त सतरा तालुके पाहू शकलो आहोत. त्यावरून, प्रत्येक तालुक्यात सर्वसाधारणपणे पंधरा तरी कर्तबगार व्यक्ती असतात, असे आढळून येते. त्या जुनी हस्तलिखिते जमवण्यापासून कृषी-उद्योगातील प्रयोगांपर्यंत नाना उपक्रमशील व यशस्वी गोष्टी करत असतात. त्यांच्याशी भेटीगाठींत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या येत नाहीत, अल्पवयीन मुर्लीवरील बलात्कार येत नाहीत, राजकारणातील डावे-उजवेपण येत नाही. ती कर्तबगार माणसे आयुष्य जगत असतात आणि काही साधण्यासाठी धडपडत असतात. मला तेथे 'रेनेसान्स'च्या ज्ञानप्रकाशाचा अनुभव येतो. युरोपात सोळा ते एकोणीस या शतकांत रेनेसान्स' घडून आले. त्यामुळे युरोप जगावर राज्य करू शकले. तो वसा अमेरिकेने गेल्या शतकात घेतला व त्यांनी गेली शंभर वर्षे जगाला नेतृत्व दिले. मला यापुढे सुपर पॉवर कोण होईल हे सांगता येणार नाही. ती संकल्पना तरी राहिल की नाही हेसुद्धा मला ठाऊक नाही. मला वाटते, की आज जन्मणारी बालके पंचवीस-तीस वर्षांची होतील तेव्हा त्यांची मने सांस्कृतिक दृष्ट्या वैराण होऊ नयेत आणि आधीच्या पिढ्या ज्या संस्कृतीत जगल्या त्या संस्कृतीचे धागे त्यांच्यापर्यंत पोचावेत असा प्रयत्न आपण विद्यमान प्रस्थापित लोक व त्यांच्या संस्था करू शकतात.

मराठी (किंबहुना, कोणतीही स्थानिक) भाषा जपली जावी असे वाटत असेल, त्यासाठी कार्यक्रम आखणे असेल तर दोन गोष्टी लक्षात ठेवाव्या लागतील :

१. गेल्या दहा वर्षांत जन्मलेली आणि यापुढे जन्मणारी बालके ग्लोबल असतील. त्यांना विश्वव्यवहाराशी संबंधित राहावे लागेल व जगाचे नियम पाळावे लागतील. त्यांच्यासाठी मराठीपण फक्त भावनिक असू शकेल.

२. त्यांचा त्यांच्या जन्मकुटुंबांशी, गावांशी, तालुक्यांशी भावनिक संबंध असेल. त्यामुळे ती मुले (म्हणजे पंचवीस वर्षांनंतरचे तरुण) जगात कोठेही असली तरी त्यांच्या मनामनांत हळुवार कोपरा त्यांच्या गावाविषयी-कुटुंबाविषयी असेल. संस्कृतिव्यवहार त्या घटकांशीच निगडित असतो.

म्हणजे मराठीकारण दोन पातळ्यांवरून करावे लागेल.

एक - सद्यकालीन समाजासाठी. त्यांना मराठी भाषेची गरज आहे. त्यांच्यापर्यंत संस्कृतिव्यवहार त्या माध्यमातून पोचणार आहे.

त्यांना प्रमाण मराठी भाषा उपलब्ध असणे, ती वेगवेगळ्या तंत्रमाध्यमांतून सहज उपयोगात आणता येणे आणि त्या भाषेमधून

त्यांची मने निरोगी-निकोप राहतील असे साहित्य (ललित मजकूर) त्यांच्या हाताशी असणे.

दोन - भविष्यकाळासाठी. फार दूरचा काळ नव्हे. केवळ पंधरा-वीस-पंचवीस वर्षांपुढील काळ. त्यावेळी श्रमसंस्कृती बहुधा पूर्ण बाद झालेली असेल.

त्या मुलांच्या संवेदना जाग्या राहतील, त्यांची अभिरुची चोखंदळ असेल, त्यांना त्यांच्या जीवनात रसिकता जाणवेल असे त्यांचे सांस्कृतिक अग्रक्रम ठरवता येतील अशी तरतूद करणे.

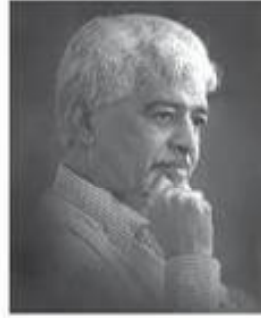
माणूस एकाच वेळी मायक्रो आणि मॅक्रो लेव्हलवर जगू पाहत आहे. त्यामुळे दोन पातळ्यांवरील असे प्रयत्न फुटकळ चालणार नाहीत. ते समस्त बारा-साडेबारा कोटी मराठी लोकांसाठी असावे लागतील.

- दिनकर गांगल

भ्रमणध्वनी : ९८६७११८५१७

dinkargangal39@gmail.com

सुदेश हिंगलासपूरकरला मुंबई मराठी साहित्य संघाचा कै. मनुकाका पंडित स्मृतिप्रतिष्ठानचा कै. यशवंत पंडित पुरस्कृत पुरस्कार मिळणे ही अगदीच उचित गोष्ट आहे. त्याने ग्रंथाली'चे स्वतंत्र काम ज्या धडाडीने व चतुरस्र बुद्धीने गेल्या दशकभरात केले आहे. त्यासाठी त्याची नोंद साहित्य-प्रकाशन व्यवहारात होणे गरजेचे आहे व त्या नोंदीस या पुरस्काराने आरंभ झाला आहे असे म्हणता येईल. त्याला यापुढे असे उत्तमोत्तम सन्मान लाभत व त्यामुळे त्याची उमेद वाढत राहो अशीच आम्हा सर्व ज्येष्ठ ग्रंथाली' कार्यकर्त्यांची इच्छा आहे. आम्ही ग्रंथाली'चे विश्वस्त म्हणून आठ वर्षांपूर्वी निवृत्त झालो आणि नव्या पिढीकडे कार्यसूत्रे सोपवली. सुदेश त्या विश्वस्त मंडळात मॅनेजिंग ट्रस्टी' असल्यासारखा कार्यभार सांभाळतो. त्याची स्वप्ने व त्याची कार्यशक्ती, दोन्ही अमर्याद आहे. त्याचे मन सतत उंच उंच उड्या घेत असते आणि त्यातून तयार होणारे संकल्प सुदेश वास्तवात दुर्दम्यपणे उतरवतो. उदाहरण गेल्या महिन्यात घडून गेलेल्या वाचक दिन' समारंभाचे घेता येईल. त्याने साहित्य संस्कृती क्षेत्रातील किती विविध माणसे जमवली आणि त्यांच्याकडून व्यासपीठावर मनोरम कार्यक्रम घडवून आणले! पैकी अभिवाचन स्पर्धे'चा मुद्दाम उल्लेख करायला हवा. गेल्या काही वर्षांत वाचन मंदावले आहे, नाटके-एकांकिका सादर करणे अवघड झाले आहे. अशा काळात अभिवाचन हा फॉर्म करणाऱ्यांना व ऐकणाऱ्यांना सोयीचा वाटतो. सुदेशच्या मनाने ते हेरले आणि महाराष्ट्रातून प्रतिसाद मिळालेली ही स्पर्धा चंद्रकांत मेहेंदळे यांच्या सहकायनि घडवली. हे खरोखर

सुदेशचा सन्मान

कौतुकास्पद आहे.

त्याने ग्रंथाली'तील कामाच्या निमित्ताने गेल्या चाळीस वर्षांत जगभर संचार केला, अपार कष्ट उपसले, त्या एक्सपोजर'मधून त्याची बुद्धी घडली आहे. त्यामुळे त्याला गोष्टी उत्स्फूर्तपणे सुचतात, तो त्या तडीसही नेतो.

त्याचा सुस्वभाव ही तर अजब गोष्ट आहे. त्याच्या मनी हा चांगुलपणा कोटून आला असावा? तो आई-वडील, कुटुंबीय यांच्याकडून काही प्रमाणात मिळाला असावा हे उघड आहे, त्याने तो पण वाढत्या आयुष्यात जतन केला व आधुनिक काळानुसार संस्कारितही केला. गंमत अशी, की हे ट्रेनिंग त्याचे तो करत असतो.

काळ खूप बदलला आहे, तो क्रांतिकारी पद्धतीने त्याहूनही अधिक बदलत आहे. सुदेशला त्याची जाणीव आहे. तो त्यानुसार ग्रंथाली'ची व एकूण संस्कृतिव्यवहाराची घडण व्हावी असा विचार करत असतो. तत्संबंधी भरभरून बोलत असतो. पण ऐकणे (लिसनिंग) हादेखील कार्यकर्त्यांचा उत्तम गुण असतो. कै. केशवराव कोठावळे त्या बाबतीत उस्ताद होते. तेही शिकलेले नव्हते, पण ते लोकांचे ऐकत ऐकत (व स्वतःचे करत) साहित्य संस्कृती व्यवहारात खूप मोठे झाले. ते उदाहरण सुदेशने डोळ्यांपुढे ठेवावे असे आहे.

त्याला उर्वरित आयुष्यात भरभरून शुभेच्छा! किंबहुना त्या त्याच्या पाठीशी सतत राहणारच आहेत.

- दिनकर गांगल

मराठी भाषा मराठी भाषक

निळू दामले

अमेरिकेत एक साहित्य संमेलन झालं. ते जिथं झालं त्या राज्यात संमेलनाच्या आधी हार्वे मिल्क नावाचा माणूस गाजत होता. अमेरिकेतल्या सर्व

जशी माणसं, तशी मराठी भाषा.
मराठी माणसं, त्यांची मराठी भाषा.

वंचित, त्रासलेल्या, समाजानं ज्यांचा छळ चालवला होता अशा माणसांची बाजू घेऊन मिल्क लढत होता. आफ्रिकन, आशियन, चिनी, जपानी, मेक्सिकन, समलिंगी वळणाचे, गरीब अशा सगळ्यांसाठी तो लढत होता. ही लढाई अंगाशी आल्यावर हितसंबंधी लोकांनी त्याचा खून केला. या विषयावर चित्रपट झाला. तो खूप गाजला. त्याला ऑस्कर मिळालं. शान पेन या कसलेल्या नटानं हार्वे मिल्कची भूमिका केली होती. साहित्य संमेलनातल्या चर्चा, गप्पा, कार्यक्रम, नोंदी, ठराव इत्यादी व्यवहारात मिल्कचा उल्लेख नव्हता. निदान तो स्थानिक भारतीयांकडून-मराठी लोकांकडून तरी होणं अपेक्षित होतं. साहित्य संमेलन आणि अमेरिकेतल्या मराठी समुदायातल्या वागण्यातलं एक ठळक अंग म्हणजे फुगड्या, पालखी, गणेशोत्सव, पुरणपोळ्या इत्यादी.

एक संमेलन झालं ब्रिटनमध्ये मॅचेस्टरमध्ये. तिथल्या लोकांच्या चर्चाही ज्ञानेश्वर-तुकाराम-पुलं-महानोर-चपु काळे-पाडगावकर इत्यादींच्या भोवतीच. तिथली चिंताही स्थानिक नदीत गणपती विसर्जन करायला सरकार परवानगी देत नाही, रस्त्यावर नाचायला बंधनं घालतात, आवाज करू देत नाहीत इत्यादी. तिथंही नथी, उपरणी, फुगड्या, पुरणपोळ्या, चकल्या, करंजा, अनारसे. ब्रिटनमध्ये मल्टिकल्चरिझम या विषयावर त्या वेळी घनघोर लढाया चालल्या होत्या. ब्रिटन, युरोप, अमेरिकेतल्या गोष्टी मराठी माणसाच्या जगण्याचा भाग झालेल्या दिसल्या नाहीत. प्रतीकं म्हणून ज्ञानेश्वर-तुकारामांमध्ये माणसं अडकलेली होती, त्या पलिकडं जायला मराठी माणूस आणि भाषा तयार दिसली नाहीत.

एकदा मी फिलिपिन्समध्ये गेलो होतो. तिथं एक मराठी लोकांचा गट होता. भेटायला गेल्यावर विषय पुलं-व.पु. काळे यांचाच. त्या वेळी फिलिपिन्स या देशातला एका भूभाग फुटून निघायच्या गोष्टी करत होता. वेगळ्या संस्कृतीची माणसं होती आणि त्यांना फिलिपिनो जनता स्वातंत्र्य देत नाही अशी त्यांची

तक्रार होती. एकूणातच भिन्न संस्कृतीच्या लोकांना एकत्र नांदता येत नाही, या दाहक वास्तवाची चर्चा चालली होती. मराठी लोकांना त्या चर्चेत रस नव्हता. त्यातलं

फारसं माहितही नव्हतं. दिवाळीत फराळ मागवण्याची व्यवस्था, मुंबईतून एकादं नाटक मागवणं आणि गणपतीची पूजा कशी सांगायची यावर मडळींमध्ये चर्चा चालली होती.

एकदा एक चित्रपट निर्माता भेटला. पुण्यात. काहीतरी नवं कथानक हवंय असं म्हणत होता. दलित, कामगार संघर्ष, पेशवे, शिवाजी महाराज, प्रेमप्रकरण वगैरेपेक्षा काही तरी वेगळं, चमकदार हवं असं म्हणत होता. मी त्याला सुचवलं की काबूलमध्ये झालेल्या बाँबस्फोटाभोवती, जर्मनीत गेलेल्या सीरियन लोकांवर, ब्रिटनमध्ये नवं संगीत देण्याची घडपड करणाऱ्यांवर, हारवर्डमध्ये झालेल्या बलात्कारावर, बोको हरामनं अपहरण केलेल्या मुलींवर सिनेमा करावा.

मी त्याला 'हॉटेल रवांडा' या फिल्मची आठवण करून दिली. रवांडात लाखो माणसं मारली जात असताना एका हॉटेल-मधल्या माणसांना माणसानं वाचवण्याचा कसा प्रयत्न केला त्याचं चित्रण चित्रपटात होतं. रवांडातली त्या त्या भाषेत जगणारी माणसं पण त्यांचं जगणं आणि संकट इंग्रजी भाषेत मांडण्यात आलं. चित्रपट निर्माण करणाऱ्यांना असं वाटलं नाही की आपण अमेरिकन असल्यानं सिनेमा केवळ अमेरिकन विषयावरच असायला हवा.

मी त्याला 'मार्को पोलो' या मालिकेची आठवण करून दिली. कुब्लाई खान आणि त्याचा काळ या मालिकेत चितारलेला आहे. भाषा इंग्रजी. नार्कोज या मालिकेत कोलंबियातल्या माफिया भाईची गोष्ट आहे. भाषा इंग्रजी.

रवांडा, मंगोलिया, कोलंबिया हे देश, तिथली माणसं, तिथलं जगणं इंग्रजी भाषेत व्यक्त झालं. तिथली पात्रं चित्रपटात किंवा कादंबऱ्यांत किंवा पुस्तकात इंग्रजीतून बोलली. इंग्रजी भाषा मोठी झाली.

निर्माता दिग्दर्शक म्हणाला - ते अमेरिकन वगैरे लोक जे काही करतात ते त्यांना करू दे, बाकीचे लोक काय करतात त्यात

आपण कशाला जायचं. बाकीचे लोक करतात म्हणून आपणही तेच केलं पाहिजे असं कुठाय. जगभर काय चाललंय त्याची चिंता आपण कशाला करायची? आपलं जे काही आहे तेच खूप आहे. आपल्याकडं येवढं आहे की तेच व्यक्त करायला कित्येक जीवनां पुरी पडणार नाहीत. आपला इतिहास, आपली संस्कृती, आपली भाषा समृद्ध आहे, त्या अमेरिकन लोकांपेक्षा आपण प्राचीन आहोत...

वैज्ञानिक, तंत्रवैज्ञानिक, राजकारणी, अर्थशास्त्रज्ञ. समाज-शास्त्रज्ञ, क्रांतीकारक, नामी गुन्हेगार, इंग्रजी, स्पॅनिश, फ्रेंच इत्यादी भाषेत त्यांच्यावर लिहिलं जातं, त्यांच्यावर सिनेमे होतात. त्या

नादानं ते ते विषयही त्या त्या भाषात जात रहातात. त्या त्या भाषा समृद्ध होतात. माणसं समृद्ध होतात, भाषा समृद्ध होतात. दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी घडत असतात.

जशी माणसं तशी भाषा.

मराठी माणसं, त्यांची मराठी भाषा.

- निळू दामले

भ्रमणध्वनी : ९८२०९७१५६७
damlenilkanth@gmail.com

आपण काय करतोय?

महाराष्ट्रात तरी मराठी भाषेसाठी शासन काही करत नाही, राज्यभाषा म्हणून तिचा सर्वस्वी स्वीकार व वापर होत नाही, मराठी माध्यमांच्या शाळा शासनाच्या आडमुठ्या व अडाणी घोरणामुळे बंद पडत आहेत व मराठीची अवनती होत आहे, असा एक विचार कायम व्यक्त केला जातो. हे सर्वच आरोप खरे आहेत. पण यापुढे जाऊन एक महत्त्वाची गोष्ट उरतेच ती अशी, की मराठी भाषकांचा समूह म्हणून 'आपण' आपल्या भाषेसाठी काय करतोय? लोकशाहीचा एक सोयिस्कर व विपरीत असा अर्थ आपल्या सोयीनं आपण लावतो व सर्व गोष्टीची जबाबदारी शासनावर टाकून हात झटकून मोकळे होतो. काय कराचंय ते सर्व शासनानं, मी इकडची काडी तिकडे करणार नाही असा एक विचित्र समज आपल्याकडे आहे. मी कुठलीच जबाबदारी घेणार नाही, कुठलंच कर्तव्य पार पाडणार नाही, सगळं शासनानं करावं, मी फक्त त्याची फळं खाणार - हा काय प्रकार आहे? शासन बिनचेहऱ्याचं असतं. सत्ता मिळवणं व टिकवणं, भल्याबुऱ्या मार्गानं सगळं सगळ्या मार्गानं आपल्याच बुभुक्षित पोटात ढकलणं यातच शासन गुंतलेलं आहे की काय, अशी शंका याची अशी सध्या परिस्थिती आहे. शासनाचं भाषेचं व संस्कृतीचं प्रेम दिखाऊ व मंत्र्यांनी सोहळ्यांमध्ये मिरवण्यापुरतंच आहे. त्यामुळे भाषेसंबंधी विचार करताना मी या घटकाचा विचारच फारसा करत नाही. पण सर्व गोष्टींची सुरुवात आपल्यापासून करावी म्हणून मी स्वतःलाच काही प्रश्न विचारतो. मी मराठी भाषा निखळ शुद्ध, इंग्लिश किंवा इतर भाषांमधील शब्दांचा वापर न करता बोलतो का? माझ्या घरात, बाहेर बाजारात, व्यवहारात महाराष्ट्रात तरी मराठी आग्रहानं बोलतो का? मी किती मराठी पुस्तकं विकत घेतो व वाचतो? माझ्या मुलांना इंग्लिश माध्यमांच्या शाळांत घातलं असलं, तरी त्यांची मराठी

भाषेशी नाळ तुटणार नाही, त्यांच्या अबतीभोवती मराठी भाषा व पुस्तकं असतील, अशी खबरदारी घेतो का? माझा पत्रव्यवहार आग्रहानं मराठीतच करतो का?

म्हटलं, तर हे कमालीचे साधे प्रश्न आहेत. पण त्यांची उत्तरं आपण प्रामाणिकपणे दिली, तर आपण अस्वस्थ होऊ अशी ती असतील. आम्ही नागर मराठी भाषाविहीन होत चाललो आहोत, कारण जगण्याच्या शर्यतीमध्ये धावताना आम्ही तेवढी किंमत देऊन कणाहीन आयुष्य जगायला तयार आहोत. एक काळ असा होता की मराठीतले उत्तुंग लोक इंग्लिश भाषेमध्ये लिहून आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धी मिळवण्याचा मोह निर्लेपपणे झटकून आग्रहानं मराठीतच लिहित राहिले. कारण हे मी माझ्या माणसांच्या प्रबोधनासाठी घेतलेलं व्रत आहे, अशी त्यांची निष्ठा होती. चिपळूणकर, राजवाडे, रियासतकार सरदेसाई, शेजवलकर, टिळक, केतकर, म.म. काणे अशी किती नावं घ्यावीत? पहाडासारख्या माणसांनी पहाडासारखं काम करून ठेवलं आहे व आपण या वारशाला करंटेपणानं मुक्त आहोत. तेव्हा तो चालू ठेवण्यासाठी आपण काही निग्रह व निष्ठा बाळगल्या पाहिजेत, एवढी भान आम्हाला राहिलेलं नाही. आम्ही इंग्लिश माध्यमांमध्ये शिकलो म्हणून आम्हाला मराठी नीट येत नाह हे समर्थन नुसतं हास्यास्पद नाही, तर लाजिरवाणं आहे. आम्ही आळशी आहोत व स्वभाषेचं प्रेम आपल्याला राहिलेलं नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. शासनाच्या डोक्यावर खापर फोडल्यानं ती कशी झाकली जाणार?

- महेश एलकुंचवार

(१३ ऑगस्ट २०११ रोजी सिंगापूर येथे झालेल्या विश्व मराठी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणातील काही भाग... 'सप्तक'मधून साभार)

मराठीवर आधारित ऑपरेटिंग सिस्टिम

अशोक शहाणे

एखादी गोष्ट पसरते म्हणजे अगदी थकव्हायला होते. त्याचबरोबर गैरसमज. म्हणजे काँप्युटरचा उपयोग करण्यासाठी इंग्रजीचे ज्ञान आवश्यक आहे ह्याबद्दल कुणालाच शंका नाही. त्या दृष्टीने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मुले पाठवण्याचा निर्धार पदराला घस लावूनही प्रत्येकजण करतो.

प्रश्न जास्तीत जास्त स्वच्छपणे मांडता
आला तर उत्तर आपोआपच उघड होते
अशी धारणा आहे.

अॅलन ट्यूरिंगने गणिती पद्धत वापरून सांकेतिक भाषेतली कुचकामी (निरर्थक) अक्षरे वगळून अर्थाची उकल केली. अॅलन ट्यूरिंगला काँप्युटरचा जनक म्हणतात ते उगाच नव्हे. By the way,

शिवाय तो gay होता.

हा समज का? तर काँप्युटरच्या की-बोर्डवर सगळी अक्षरे रोमन (इंग्रजी) लिपीत दिसतात, व रोमन अक्षराची 'की' दाबल्यावर, दाबलेल्या 'की'वरचे अक्षर समोरच्या मॉनिटरवर दिसते.

कॅलक्युलेटरचा वापर करण्यासाठी इंग्रजी येणे आवश्यक आहे असा दावा कोणीही करत नाही. तर मग काँप्युटरसाठीच हा दावा करण्याचे कारण काय?

तसेच काँप्युटरबद्दलची माहिती देणारी पुस्तके मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजीतूनच लिहिलेली दिसतात. काँप्युटरकडून काम करून घेण्यासाठी त्याला द्यायच्या आज्ञा इंग्रजीतूनच द्याव्या लागतात.

वस्तुतः कॅलक्युलेटर व काँप्युटर ह्यांच्या कामाची जातकुळी एकच आहे. दोघेही केवळ आकडेमोडच करतात. कॅलक्युलेटरची आकडेमोड ही साध्या हिशेबापुरती मर्यादित असते. त्यामानाने काँप्युटर कैकपटीने गुंतागुंतीची आकडेमोड करू शकतो.

काँप्युटरचे ज्ञान असणाऱ्यांना अमेरिकेसारख्या देशात जाणे व नोकरी करणे सर्वात सोपे जाते कारण त्यांना इंग्रजीचे ज्ञानही असते.

अधिकाधिक गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया काँप्युटरच्या आवाक्यात आणून तंत्रज्ञ काँप्युटरला अधिकाधिक बलवान करत आहेत.

या सर्व कारणांमुळे भारतातील पांढरपेशा समाजाने इंग्रजी भाषा जाणीवपूर्वक आत्मसात केलेली दिसते.

आमच्या घरासमोरच्या रस्त्याच्या कडेला भाजी विकत बसणाऱ्या बाईकडे कॅलक्युलेटर विकत घेण्याएवढे पैसे नक्कीच आहेत. पण ती आहे निरक्षर. तिला आकडे वाचता येत नाहीत,

खरी गोष्ट अशी की काँप्युटरची इंग्रजी भाषा ही आपल्याकडील मुलांच्या 'च'च्या भाषेसारखी आहे. ती मुळी इंग्रजी नाहीच! आणि आताही मराठी लोकांनी काँप्युटरसाठी मराठी भाषा वापरायचा पण केला तरी ती मराठी भाषाही ह्या 'च'च्या भाषेइतकीच मराठी होणार आहे.

कॅलक्युलेटर घेऊन ती काय करणार? पण दिवसाकाठी शंभर गिन्हाइकांशी पैशाचे व्यवहार ती बिनबोभाट करते. आकडे तिला बघून ओळखता येत नसतील, पण ते तिने आपल्या डोक्यातच बसवून घेतले आहेत की काय कोण जाणे.

खरं पाहता काँप्युटर हे आकडेमोडी करण्यासाठीचे यंत्र आहे. भाषा व काँप्युटर यांचा अर्थाअर्थी काहीही संबंध नाही.

गिन्हाइकाने भाजी घेतली तिचा दर काय, घेतलेल्या भाजीचे किती पैसे होतात, गिन्हाइकाने आपल्याला किती पैसे दिले आणि आता आपण त्याला किती पैसे परत द्यायचे आहेत, हा हिशेब ती अगदी कॅलक्युलेटरपेक्षा वेगाने मनातल्या मनातच करून टाकते, आणि व्यवहार पुरा करते.

ह्याच कारणामुळे ह्या यंत्राला काँप्युटर हे नाव दिले गेले. जरीका काँप्युटरचा काम व्हायच्या आधी आजचा काँप्युटर ज्या पद्धतीने काम करतो, ती पद्धत भाषेतून अर्थ काढण्यासाठीच वापरली गेली होती.

आकडे वाचता येत नसून आणि अक्षरशः असून. अक्षरे तिच्या लेखी नाहीतच, पण आकड्यांना ती पुरती ओळखून आहे. तिला निरक्षर कसे म्हणणार?

दुसऱ्या महायुद्धातला ऐन धुमशक्तीचा काळ. जर्मनीच्या सांकेतिक भाषेत पाठवल्या गेलेल्या गुप्त संदेशांचा अर्थ लावण्यासाठी

आकडे आणि अक्षरे यांची सांगड घालण्याचा पहिलावहिला प्रयत्न कॅलक्युलेटरच्या आकड्यांच्या पॅडवरून सहीसही उचलून घेतलेल्या टेलिफोनच्या डायलपॅडमध्ये उघडच दिसून येतो. ० ते

९ असे १० आकडे व A ते Z अशी २६ अक्षरे. एक आकडा सोडून दिला तरी प्रत्येक आकड्याला सरासरीने ३ अक्षरे. ती २७ होतात, म्हणून एका कुठल्यातरी आकड्याला दोनच अक्षरे दिली की काम झाले.

मग काँप्युटर बनवताना त्यांनी चक्र सर्व अक्षरांचा एक की-बोर्डच काँप्युटरला जोडून दिला.

प्रत्येक रोमन अक्षराला त्यांनी एक ठराविक आकडा दिला. त्यांचा क्रम अर्थातच अक्षरांच्या क्रमानुसार घेतला. 'A' ला ६५ तर 'B' ला ६६ व 'Z' ला ९० असे आकडे देण्यात आले. म्हणजे की-बोर्ड वरील 'A' ही 'की' दाबल्याबरोबर काँप्युटरने आत ६५ची नोंद करून ६ x ९ ठिपक्यांच्या मॅट्रिक्स (रांगोळी) मधले कोणते ठिपके उजळून काढून 'A' ही आकृती मॉनिटरवर दिसले असे पाहिले. मॉनिटरवर दिसणाऱ्या 'A' शी भाषेचा अर्थाअर्थी काहीही संबंध नव्हता. काँप्युटरसाठी तो केवळ एक आकड्यांचा खेळ होता.

जगभर लोकांच्या तोंडी हजारो भाषा आहेत. एका भाषेतील माणसाला त्याच भाषेतील माणसाशी बोलताना काहीच अडचण येत नाही. अडचण येते ती एका भाषिक गटातला माणूस दुसऱ्या भाषिक गटातल्या माणसाशी बोलण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा. हा म्हणजे बायबलमधल्या Babel's Tower सारखा प्रसंग झाला.

परंतु ह्या सर्व गटांतल्या सर्व माणसांना आकड्यांची भाषा मात्र सारख्याच प्रमाणात कळते. कारण आकड्यांची संकल्पना भाषेची सर्व बंधने ओलांडून जाणारी आहे. आकड्यांचा संचार अक्षरांपेक्षा सर्वगामी आहे. ह्याचा अर्थ अक्षरांना आकड्यांच्या स्वरूपात मांडता आले की झाले. ह्यासाठी की- बोर्ड, CPU व मॉनिटर ह्यांचा हा प्रपंच.

भाषेच्या ह्या लेखी रूपाच्याही आधी तिचे बोलले जाणारे रूप असते. भाषा म्हणजे जी बोलली जाते ती. बोलली गोष्ट विरून जाते. लिहून ठेवलेली कायम राहते. म्हणून त्या माध्यमाला आपण अ-क्षर म्हणतो.

म्हणून भाषेची ही दोन्ही रूपे गणिती पद्धतीत बसवणे, एवढेच आपल्यासमोरचे आव्हान आहे. हेही आव्हान आपल्याला पेलवते की नाही एवढाच काय तो प्रश्न आहे.

मराठी लिहिण्याची सुरुवात संस्कृतमधील अक्षरे जशीच्या तशी उचलूनच झाली. २-४ हजार वर्षांच्या काळात संस्कृत किती लिप्यांमधून लिहिली जात होती ह्याची तर गणतीच नाही. आज जिचा देवनागरी म्हणून उदोउदो होतो ती लिपी हजारो वर्षांपेक्षा जास्त जुनी नाही.

मुळात तोंडचे शब्द अक्षरबद्ध करायला सनातन्यांचा घोर विरोध होता. वेद लिहिले जाता कामा नयेत असा दंडकच होता. 'गुरुमुखी विद्या' हीच शिक्षणाची एकमेव प्रक्रिया होती. बुद्धानंतर व्यापारउदीम भरभराटीला आला आणि उधार-उसनवारीचे व्यवहार लिहून ठेवण्यावाचून गत्यंतरच नसल्यामुळे 'साक्षरता' रुजली. तरी भाषेचे बोलीपण सज्जड होते व राहिलेही. 'एक गोष्ट प्रत्यक्षात

अस्तित्वात आहे पण ती तद्दून खोटी आहे' याचा दाखला म्हणून भारतीय दर्शनात नेहमी 'लिपी'चा उल्लेख करतात.

नागरी लिपीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला तो रामदेवराय यादवांच्या कारकिर्दीत सातेकशे वर्षांपूर्वी. त्यांनी मराठीचा वापर राज्यकारभाराची भाषा म्हणून करायचे ठरवले तेव्हा. हाती लिहून काढणे या कसोटीवरही देवनागरी उतरत नाही असे रामदेवरायांच्या अमात्याच्या- हेमाडपंतांच्या - ताबडतोब लक्षात आले आणि त्यांनी राज्यकारभारासाठी मोडीचा वापर सुरू केला. म्हणजे भाषा मराठी, लिपी फक्त मोडी. (बहुधा याच वेळी व्यंजन व स्वर मिळून होणाऱ्या अक्षरांचा तक्ता म्हणून बाराखडी रचली गेली असावी. हा आजही अगदी आदर्श तक्ता आहे. शिवाय तो सर्व भारतीय भाषांना लागू पडणारा आहे.) एक प्रकारे त्या काळातच मोडी लिपीने देवनागरीला मोडीत काढले होते. (गंमत म्हणजे १९६१ साली भाषिक पायावर महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्या आल्या महाराष्ट्र सरकारने मोडी लिपीच मोडीत काढली व देवनागरीची पुन्हा प्रतिष्ठापना केली. ह्याच सुमारास अरब मंडळींनी सौदी अरेबियात अमेरिकन लोकांना कामाला लावून मोडीपेक्षा दसपटीने नागमोडी असलेली अरबी लिपी काँप्युटरवर बसवून घेतली होती.) हेमाडपंतांपासून पेशवाईच्या अखेरपर्यंत म्हणजे सहाएकशे वर्षांपर्यंतचे ऐतिहासिक दस्तावेज मोडीत आहेत. आता ही कागदपत्रे वाचू शकणारा मराठी माणूस दुर्मिळ झाला आहे.

महाराष्ट्रातून पहिले मराठी पुस्तक प्रसिद्ध व्हायला पेशवाई बुडावी लागली. ब्रिटिश लोकांनी आल्याआल्याच छपाईचे तंत्रज्ञान भारतात रुजवले. भाषावार टाईप पाडले. आपल्या समजुतीप्रमाणे लिपीचे घटक ठरवून त्याप्रमाणे टाईप पाडले. इंग्रजी टायपाची केस १०० घरांची होती. २६-२६ बाबून मूळाक्षरे, ० ते ९ हे १० आकडे व बाकी विरामचिन्हे वगैरे मिळून इंग्रजीचे १०० घरांत भागत असे. त्या मानाने मराठीसाठी किमान ३५० घरे असलेली टायपाची केस लागत असे. कारण यांचे मुळात १२ स्वर, ३६ मूळाक्षरे, परत १२ स्वरप्रतीके व अगणित जोडाक्षरे. यात इंग्रजीवरून जशीच्या तशी उचललेली विरामचिन्हेही आली.

हा बेसुमार खिळ्यांचा आकडा कमी करण्यासाठी मराठी लोकांनी काही कमी प्रयत्न केले नाहीत. ६ का होईना खिळे कमी होतात म्हणून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी स्वर-व्यंजन वर्गवारीत गफलत करून 'इ ई उ ऊ ए ऐ' ऐवजी 'अि अी अु अू अे अै' असे लिहिण्याचा प्रस्ताव मांडला. संस्कृतच्या मूळाक्षरांमध्ये क च ट त प वर्गात ख घ छ झ वगैरे प्रत्येकी २ अक्षरे ही मूळच्या अक्षरात 'ह' मिळवून झालेली आहेत हे लक्षात घेऊन या 'ह'साठी एक वेगळी खूण ' ' वापरली की एकदम १० अक्षरांची बचत करण्याचा प्रस्ताव विनोबांनी मांडला होता. (ही सूचना त्यांनी तमीळवरून उचलली होती की काय कोण जाणे. कारण तमीळ-मधील मूळाक्षरे ही त्या-त्या वर्गांचे पहिले अक्षर व अनुनासिक एवढ्यांनीच बनतात. 'क'चा उच्चार 'ख ग घ' केव्हा करायचा हे तमीळ मातृभाषा असलेल्याला आपोआपच समजते. त्यामुळे

त्यांच्याकरिता वेगळी अक्षरे तयार करण्याची गरज त्यांना भासली नाही. नाहीतरी संस्कृतमधेही 'क'चा 'ग' कधी होतो याचे नियम आहेतच. यावरून संस्कृतच्या मूळाक्षरांची वर्गावारीही तमीळवरूनच घेतली होती की काय अशी रास्त शंका येते.)

मराठीच्या ३५०घरी व्यापामुळे मराठीच्या एका फॉन्टच्या किमतीत इंग्रजीचे ४ फॉन्ट मिळून जात असत. ह्याचा परिणाम मराठी मजकुराच्या छपाईच्या दरावर अपरिहार्यपणे झालाच. खिळेजुळणीसाठी काँप्युटरच्या वापरानंतरही ही तफावत जशीच्या तशी राहिली आहे.

गमतीची गोष्ट म्हणजे खिळेजुळणी काँप्युटरच्या मदतीने होण्याची सुरुवातसुद्धा एका ब्रिटिश बाईनेच केली. ह्यात देवनागरीचा नंबर मल्याळम व बंगालीनंतर तिसरा लागला. हा फोटोटाईप सेटिंगचा जमाना होता. पर्सनल काँप्युटरचा जमाना आल्यानंतर फोटोटाईपसेटिंगने डीटीपीचा अवतार घेतला.

ह्या स्थित्यंतरातदेखील हाताने खिळेजुळवणीच्या पद्धतीचीच री ओढली गेली. बायकोला दागिना घ्यावा त्याप्रमाणे डीटीपी मशिन्सचे पेव फुटले. ही मशिन्स चालवण्यासाठी बर्ड-प्रोसेसिंगच्या पॅकेजेसचा सुळसुळाट झालाच होता. ह्या वेगवेगळ्या पॅकेजेसमधे एकवाक्यता अजिबात नव्हती. एकाच्या काँप्युटरवर तयार झालेला मजकूर दुसऱ्याकडचा काँप्युटर वाचू शकत नाही (कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजीची ऐशी की तैशी!) अशी अवस्था होती आणि आजही आहे.

सुसूत्रता आणण्यासाठी IIT (कानपूर), C-DAC व TIFR (व नंतर NCST) ह्यांसारख्या अग्रणी संस्था या क्षेत्रात उतरल्या होत्या. त्यांनी आपापले तोडगे सुचवले होते. त्यांच्यापेकी एकाला सरकारी मान्यता मिळणार होती, ती C-DAC च्या तोडग्याला मिळाली आणि सर्व भारतीय भाषांकरिता ISCI चा तक्ता तयार झाला. १९८३मध्ये सुरुवात झाल्यानंतर पहिल्यांदा १९८६ व त्यानंतर १९८८ मध्ये असे अवघ्या ५ वर्षांच्या कालावधीत दोनदा फेरफारही केले गेले. जरूर पडल्यास तिसऱ्यांदाही फेरफार करू असे C-DAC चालवणारी मंडळी बिनधास्तपणे सांगतात. कोड कशाशी खातात हे माहित नसल्याचीच ही निशाणी होय.

आजही त्यांच्या कोडमध्ये ८-१० कुचकामी कोड्स आहेत. आणि यांच्या हाती सर्व भारतीय भाषांच्या काँप्युटरायझेशनचे भवितव्य सोपविण्यात आले आहे. यांच्या वरिष्ठ मंडळींची तर अशी समजूत (ऑफ द रेकॉर्ड का होईना) की आणखी १५-२० वर्षांनी या भारतीय भाषा थोड्याच तगून राहणार आहेत. त्यांची जागा एक ना एक दिवस इंग्रजी घेणारच. जगातल्या इतर लोकांची मात्र अशी समजूत नाही. इंटरनेटच्या प्रादुर्भावानंतर समान मातृभाषा असलेली जगाच्या दोन टोकांना राहणारी दोन माणसे ही आपल्या भाषेतच एकमेकांशी इलेक्ट्रॉनिक पत्रव्यवहार करणे पसंत करतील असे जगातल्या इतर मंडळींना वाटते. म्हणूनच त्यांनी जगातल्या यच्चयावत् भाषांच्या चिन्हांची एक टोलेजंग इमारत उभी करण्याचा चंग बांधला आहे. त्यातही आजसुद्धा भारतीय

भाषांच्या लिप्यांचा अंतर्भाव करण्याचे घोंगडे २००० सालापासून भिजत पडले आहे.

दरम्यान मराठी बर्ड-प्रोसेसिंग पॅकेजेस बनवणाऱ्यांचा धुमाकूळ अव्याहत चालू आहे. मुळात हे बर्ड-प्रोसेसर्स नसून केवळ लेटर-प्रोसेसर्स आहेत. किंबहुना यांना लेटर-प्रोसेसर्ससुद्धा म्हणणे अवघड आहे. कारण एक अक्षर नेमके कशाचे बनते याची युक्ती त्यांना काँप्युटरमध्ये घालता आलेली नाही. उदाहरणार्थ, 'फक्त' हा शब्द लिहिताना ओळीच्या शेवटी येऊन मावेनासा झाला तर काँप्युटर स्वतःचे डोंके चालवून तो 'क' व 'त' यांच्यामध्येही तोडून मोकळा होऊ शकतो. ही उणीव लपविण्यासाठी मराठीतल्या कोणत्याही पॅकेजमध्ये शब्द तोडायची सोयच नाही.

मशीन हायफनेशनची तरतूद करायची तर शब्द कुठे तोडायचा त्याचे लॉजिक व त्याच्याही आधी एकेक अक्षर कसे बनते त्याची प्रक्रिया काँप्युटरला समजावून सांगणे आवश्यक आहे. हे त्यांनी केलेले नसल्यामुळे काँप्युटरवर जुळणी होणाऱ्या सर्व मराठी वर्तमानपत्रांना रोजच्या अंकात सरासरीने ५ ते १० टक्के जागा वाया घालवावी लागत आहे.

आता या प्रत्येक वर्तमानपत्राची आपली इंटरनेट आवृत्ती आहे. ही मराठी वाचकाला अपूर्वाई आहे. तुम्ही तारीख सांगितल्याबरोबर त्या तारखेचा अंक तुमच्या दिमतीला उभा राहतो. पण तुम्हाला तुमच्या इस्लामपूर गावाची हालहवाल जाणून घ्यायची असेल तर ती मात्र ही वेबसाईट तुमच्यासमोर हजर करू शकत नाही. कारण तिला 'इस्लामपूर' या नावावरून काहीच अर्थबोध होत नाही. एवढेच काय पण अशा तऱ्हेची चौकशी करण्याची मुभाही त्यात तुमच्यासाठी ठेवलेली नसते. थोडक्यात म्हणजे या वेबसाईट्स interactiv नाहीत. कारण तुमच्यासमोर हजर केलेले वर्तमानपत्र 'हायपरटेक्स्ट' मोडमध्ये असते. काँप्युटर त्याला अक्षरांचा मजकूर म्हणून ओळखत नाही. एखादे मूल sensitive असले तर त्याचे मोठे कौतुक होते. पण ते जर का hyper-sensitive असेल तर तो आजार समजला जातो. इंग्रजीसमोर मराठीची नेमकी हीच अवस्था आहे.

इंटरनेटने अंतरे कापूनच काढली आहेत. जगातल्या दोन टोकांची एकत्र गठडी वळलेली आहे. मात्र हे आमच्या बर्ड-प्रोसेसर्सना लागू नाही. इनपुट करणारा व आउटपुट घेणारा एकच असतो तोवरच यांची सिस्टिम चालते. मात्र इनपुट करणारा पुण्यात व आउटपुट घेणारा न्यूयॉर्क तर दूरच इथे लोणावळ्यातच असला तरी यांची सिस्टिम पत्त्यांच्या बंगल्याप्रमाणे कोलमडून पडते. यांच्यासाठी Electronics ने अंतरे कापून काढलेलीच नाहीत.

मुळात या गोष्टींची त्यांच्याकडून अपेक्षा करणेच चूक होते. कारण अक्षरांची कोड्स वर्णमालेच्या क्रमानुसार घ्यायलाच त्यांना १९९३ साल उजाडावे लागले होते. आपल्या भाषेचे गाठोडे बांधता बांधताच त्यांची दमछाक होते. ते गाठोडे वाहून नेण्याचे बळ तर त्यांच्यात नाहीच. म्हणून हे गाठोडे कोणाच्या तरी डोक्यावर देण्यासाठी घडपड. 'आमचे पॅकेज बिंडोजशी compatible आहे'

अशी जाहिरात. हा म्हणजे विंडोजने यांना डबलसीट नेण्याचाच प्रकार. त्याचीसुद्धा हे फुशारकी मारतात.

मराठी ही देशातली एकमेव भाषा आहे जिथे अक्षरओळख करून देणाऱ्या पुस्तकाला 'अंकलिपी' असे नाव आहे. कॅम्प्युटरचे यच्चयावत् व्यवहार या 'अंक' - लिपीतच चालतात. म्हणून आपल्या देशात हे काम करण्याची जबाबदारी मराठी लोकांवर येऊन पडते. त्यांना स्वतःच्या भाषेबद्दल किती आस्था आहे त्यावर हे काम त्यांच्या हातून पुरे होण्याची शक्यता अवलंबून आहे.

IT च्या बळावर परदेशी जाणाऱ्या मंडळींचे प्रमाण भारतातील इतर कोणत्याही शहरापेक्षा पुण्यातून प्रचंड जास्त आहे. नाना कारणांनी का होईना पुण्यात बोलली-लिहिली जाणारी मराठी ही 'स्टॅंडर्ड' भाषेचे स्थान पटकावून आहे. तेव्हा कॅम्प्युटर आणि मराठी यांची सांगड घालून देण्याची जबाबदारी स्वाभाविकपणेच पुणेकरांच्या डोक्यावर येऊन पडते. पुण्यातली अग्रगण्य संस्था म्हणून अर्थात पुणे विद्यापीठावर पण.

स्वातंत्र्यानंतर केंद्र सरकारच्या वादग्रस्त शैक्षणिक धोरणांमुळे विद्यापीठांच्या डोक्यावरून जाऊन IIT, TIFR, BARC, NCL, NPL वगैरे अनेक संस्था सरकारी पुढाकाराने काढल्या गेल्या, आणि संशोधनाची बाब त्यांना बहाल करण्यात आली. विद्यापीठात चालत आलेली शिक्षण आणि संशोधनाच्या अन्योन्य संबंधाची परंपरा खंडित झाली. विद्यापीठातले संशोधनकार्य बंदच पडल्यागत झाले. शिकवावे आणि परीक्षा घेऊन निकाल लावावेत एवढेच काम विद्यापीठांना उरले. पुणे विद्यापीठ याच वातावरणात लहानाचे मोठे झाले.

पण तरी विद्यापीठांना संशोधन करायला मनाई तर नाहीच. मराठीवर आधारित ऑपरेटिंग सिस्टिमच्या या प्रकल्पाने त्याचा श्रीगणेशा होऊ शकतो.

पुणे विद्यापीठाच्या गणित विभागात अ.भि. शहा नावाचे गृहस्थ काही वर्षांपूर्वी शिकवत असत. विद्यापीठातून बाहेर पडल्यानंतर लिहिलेल्या त्यांच्या 'An Idea of a University' ह्या लेखात त्यांनी गणित हा विषय थेट शाळांपासूनच्या अभ्यासक्रमांतून काढून टाकण्याची सूचना केली होती. गणिताच्या नावाखाली सर्वत्र निव्वळ आकडेमोडीचे जंजाळ विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर मारले जाते असा त्यांचा अनुभव होता. गणिताऐवजी 'लाजिक' हा विषय शिकवावा, तोच गणिताचा गाभा आहे असे त्यांचे भक्कम प्रतिपादन होते. देशातल्या कोणत्याच विद्यापीठाने त्यांच्या ह्या सूचनेकडे लक्ष दिले नाही हे उघड आहे. गणित तर सोडा पण कॅम्प्युटर विभागाच्या जागी Cybernetics विभाग खोलण्याचे अद्याप विद्यापीठाशी संबंधित असलेल्या कोणाच्याच डोक्यात आल्याचे दिसत नाही.

मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम बांधण्याच्या प्रकल्पाचा एखादा आराखडा इथे सादर करण्याचे उद्दिष्ट अर्थातच नव्हते. या क्षेत्रात आजवर कायकाय झाले आहे, त्यात कोणत्या कमतरता आढळतात, त्यामुळे काय सावळागोंधळ माजलेला आहे - हे

सगळे उघड्या डोळ्यांनी पाहण्याचे धाडसच तेवढे इथे केले आहे. प्रश्न जास्तीत जास्त स्वच्छपणे मांडता आला तर उत्तर आपोआपच उघड होते अशी धारणा आहे. त्या दृष्टीने प्रश्नाची मांडणी करण्याचा हा प्रयत्न आहे एवढेच.

ही मांडणी जाणूनबुजूनच academic केलेली नाही. कारण मुळात हे सगळे कामच भाषेच्या सगळ्या व्यवहाराप्रमाणे प्रचंड गुंतागुंतीचे, आजच्या मराठीत सांगायचे तर multi-dimensional आहे. त्यातून वाट काढण्याचा प्रयत्न हा म्हणूनच multi-disciplinary होणे भागच आहे.

इथे आम्ही पायाखाली वीटच फक्त ठेवली आहे. तिच्यावर विठोबाला उभे करायची धमक असलेल्यांनी आता पुढे यावे.

- अशोक शहाणे

भ्रमणध्वनी : ०२२ २८७७७५९०

ashokshahane@yahoo.com

ता. क.

हे सगळे पुराण ९३ साली पुणे विद्यापीठासमोर मांडले गेल्यावर आपल्या परंपरेनुसार सगळी सामसूम होऊन गेली. ह्यातून कामाला आणखी धुमारे फुटलेच नाहीत. पैकी सर्वात स्वच्छ धुमारा होता भाषेची आणि लिपीची सांगड घालण्याचा. म्हणजेच ध्वनी आणि रूप एक करून टाकण्याचा. तो अद्याप कुचंबलेलाच आहे. त्याच्यावर काम करायला ना IIT तयार ना मुंबई/पुणे विद्यापीठ तयार. दरम्यान या प्रकरणाचे मूळ उद्गाते र.कृ. जोशी - जे एकेकाळी industrial design centre चे director होते, ते काळाच्या पडद्याआड दिसनासे झाले आहेत. दुसरे शांतिलाल बलदोटा - जे मुंबई विद्यापीठाच्या computer centre चे director होते आणि पाणिनीच्या अंगाने लिपी-प्रकरणाचा वेध घेत होते - तेही निवर्तले आहेत.

थोडक्यात इथे घातलेल्या पायावर भाषा आणि लिपी यांची सांगड घालायचे काम गेली पंचवीस वर्षे खोळंबूनच राहिलेलं आहे. तेवढी धमक आणि उरक असलेलं कुणी आहे का - हा प्रश्न आहे.

मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम आजचे वास्तव

नचिकेत गोडबोले

इंग्रजीत आज जगभर ज्या ऑपरेटिंग सिस्टिम्स प्रामुख्याने वापरतात त्यात विंडोज, मॅक ओएस व लिनक्स आघाडीवर आहेत. मोबाईलसाठी अँड्रॉइड व अँपलची ओएस वेगळी आहे. पर्सल काँप्युटर्ससाठी मायक्रोसॉफ्ट विंडोजची पहिली आवृत्ती १.० ही १९८५ मध्ये आली. त्यापूर्वी मायक्रोसॉफ्टचीच डिस्क ऑपरेटिंग सिस्टिम जिंला एमएस डॉस असे संबोधले जाते ती १९८१ ते १९८५ ह्या काळात लोक पर्सनल काँप्युटरवर वापरत होते. एमएस डॉस १९८१ मध्ये येण्यापूर्वी आयबीएम कंपनीने आपली ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार केली होती, पण त्यात बरेच दोष होते व त्यांना अधिक चांगली ऑपरेटिंग सिस्टिम हवी होती. आयबीएम व्यतिरिक्त ८६ डॉस, क्यू डॉस वगैरेही काही फुटकळ ऑपरेटिंग सिस्टिम्स त्यावेळी तात्कालीन काँप्युटर्ससाठी अस्तित्वात होत्या. बिल गेट्स यांनी अशातलीच एक अर्धाकच्ची तयार ओएस (८६डॉस) विकत घेतली आणि त्यातून आयबीएमचा पीसी डॉस व आपल्यासाठी मायक्रोसॉफ्टचा एमएस डॉस तयार केला. असो. ह्या सर्व ऑपरेटिंग सिस्टिम्स अमेरिकेत विकसित झाल्याने साहजिकच इंग्रजीत होत्या. ह्या ऑपरेटिंग सिस्टिम्स ही देखील एक प्रकारची सॉफ्टवेअरच होती. ती सॉफ्टवेअर तयार करण्यासाठी प्रोग्रामिंग भाषा आवश्यक होत्या. त्यावेळी अगदी सुरुवातीच्या असेम्ब्ली वा फोर्ट्रान सारख्या ज्या प्रोग्रामिंग लँग्वेजेस ह्या डॉस सिस्टिम्स तयार करण्यासाठी वापरल्या गेल्या त्यांची पार्श्वभूमीही इंग्रजीच होती. त्यामुळे काँप्युटर्सच्या विश्वाची भाषाच मुळात इंग्रजी म्हणून जगाने स्वीकारली, व व्यवहारात उपयुक्त असल्याने इंग्रजीवर आधारलेल्या संगणकांचा जगभरच्या देशांमध्ये स्वीकार केला गेला.

ह्या पार्श्वभूमीवर इंग्रजी डॉससारखी मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार करायची हा विचारदेखील कोणाच्या मनात तेव्हा येणं अशक्य होतं. कारण मुळात काँप्युटर म्हणजे नेमकं काय ते त्यासाठी प्रथम समजून घ्यायला हवं होतं. अशी कल्पना केली

मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम, आणि संगणक व तत्सम साधनांमध्ये (आता त्यात मोबाईल फोन, टॅब वगैरे साधनेही आली) वापरावयाच्या डिजिटल मराठी अक्षरांचे तंत्रज्ञान ह्या दोन स्वतंत्र बाबी आहेत.

की १९७५-८० च्या काळात इंग्रजी प्रोग्रामिंग लँग्वेजेस (असेम्ब्ली किंवा फोर्ट्रान वगैरे) वापरून मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार करण्याचा प्रयत्न समजा आपल्या कोणी बाबुरावांनी केला असता तर काय झालं असतं? डॉस मध्ये एक साधी वळी नावाची कमांड आहे. वळी म्हणजे डिरेक्टरी, किंवा आताच्या भाषेत फोल्डर. मुळात डिरेक्टरी ही संकल्पना

मराठीत आणायची तर त्यासाठी मराठी शब्द पहिल्यांदा शोधावा लागला असता. मग तो टाईप करण्याचा प्रश्न येणार. डिरेक्टरीला मराठीत काय म्हणायचं? आपली तयारी तिथून होती. त्यामुळे त्या काळात कोणी मराठी ओएस करण्याचा विचार मनात आणण्याचा प्रश्नच नव्हता. १९८१ मध्ये जेव्हा मायक्रोसॉफ्ट डॉस १.० आवृत्ती आली, त्यानंतर ती लगेचच भारतातल्या पर्सनल काँप्युटर्सवरही आली. जरी काँप्युटर्स महाग होते, परवडत नव्हते, माहीतही नव्हते, तरी ज्या उद्योगांमध्ये ते आले, किंवा ज्या श्रीमंतांकडे ते तेव्हा आले त्यांनी मायक्रोसॉफ्टचा डॉस शिकायला सुरुवात केली. लिनक्स तेव्हा जन्मालाही आलेली नव्हती. पुढे एम.एस. डॉस १.०, २.० असा वाढू लागला आणि आजूबाजूला वर्डस्टार सारखी सॉफ्टवेअर इंग्रजी पत्र लिहिण्यासाठी वापरता येऊ लागली तेव्हा हिंदी मराठीत असं पत्र लिहिता यायला हवं अशी गरज निर्माण झाली व लोकांचे भारतीय भाषांकडे लक्ष जाऊ लागले. त्यावेळी खडखड आवाज करणारे डॉटमॅट्रिक्स प्रिंटरस होते. त्यात कागद घालून हिशेबाची पाने, लेजर अकाऊंटसच्या प्रती कचेरीच्या टेबलवरील प्रिंटरसमधून छापून बाहेर येत. हिशेबाच्या पानासारखी पत्रे वा मजकूराची पानेही त्यावर छापली जात. ती अर्थातच इंग्रजीत असत. ह्याच सुमारास संगणकावर म्हणजे डॉस सिस्टिमवर मराठी टाईप करायची व्यवस्था आणण्याचा प्रयत्न काही हुशार लोकांनी सुरू केला. ज्या हुशार लोकांना त्या काळातल्या इंग्रजी प्रोग्रामिंग लँग्वेजेस (सी वगैरे सारख्या) अवगत होत्या त्यांनी डॉस व वर्डस्टार मध्ये टायपिंग करून स्क्रीनवर दिसतील असे हिंदी

वा मराठी फाँट्स तयार करायला घेतले. ते सगळे प्रयत्न कच्चे होते. सदोष होते. पण अर्धेकच्चे प्रयत्न चांगल्या रकमेला विकण्याची, आणि नफा खिशात घालण्याची घाई त्या हुशार लोकांना होती. त्यांनी ते मराठी फाँट्स पॅकेज तयार करून विकायला सुरुवात केली. हे चालू असताना राज्य आणि केंद्र सरकार संथ गतीने बहुधा इतर कामात गढलेलं होतं त्यामुळे ह्या पॅकेज विक्रीच्या भाषा व्यवहाराकडे लक्ष द्यायला त्यांना वेळ नसावा. १९८१ ते १९९५ पर्यंत पुणे, दिल्ली वगैरे ठिकाणी अनेक फाँट कंपन्या १०,००० ते २४,००० रूपयांना देवनागरी फाँटसची पॅकेजेस विकत होत्या. नफा कमावत होत्या. असो. पण तो भाग वेगळा.

मुद्दा हा की मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार करण्याचा विचार सरकारसकट कोणाच्याही डोक्यात त्यावेळी कधी आला असेल अशी शक्यता संभवत नाही.

आजही मराठीशी संबंधित कोणत्याही सॉफ्टवेअर निर्मितीसाठी मूळ इंग्रजी असलेली प्रोग्रामिंग भाषाच वापरली जाते. त्यामुळे लिनक्स ऑपरेटिंग सिस्टिमची मराठी आवृत्ती तयार करण्यासाठीही इंग्रजी प्रोग्रामिंग लॅंग्वेजेसच वापरल्या गेल्या आहेत. आज मूळ इंग्रजी ऑपरेटिंग सिस्टिमच्या मराठी वा हिंदी अवतारांची निर्मिती केली गेली आहे. ओपन ऑफिस किंवा लिब्रे ऑफिस वा जुमला वगैरेसारखी ओपन सोर्स असलेल्या सॉफ्टवेअर्सच्या मराठी आवृत्त्या तयार केल्या गेल्या आहेत. आज त्यांना केंद्र सरकारने मान्यता तर दिली आहेच, पण त्यांचा प्रचारही केंद्र सरकार करीत आहे.

दोन गोष्टी लक्षात ठेवायला हव्यात की मराठी भाषा (किंवा अगदी संस्कृत भाषाही) इंग्रजीप्रमाणे प्रोग्रामिंगसाठी वापरली जाण्याची शक्यता नजिकच्या काळात शून्य आहे. त्यामुळे मूळ इंग्रजीचे मराठी अवतार बरेच दिसू शकतात, पण मूळ मराठी प्रोग्रामिंग भाषा, किंवा मूळ मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम आज तर नाहीच, पण उद्या भविष्यकाळात कुठे दिसल्यास तो निव्वळ चमत्कार समजावा. असं लिहीताना, मराठीला कुठे कमी लेखण्याचा उद्देश अजिबात नाही. प्रोग्रामिंगसाठी अप्पर लोअर लेटर्सचा उपयोग इंग्रजीत अतिशय कटाक्षाने केला जातो तशी व्यवस्था मराठीत नाही. मराठीत जोडाक्षरे उदंड आहेत. त्यांचा उपयोग प्रोग्रामिंग मध्ये कधी झाल्यास ते धोकादायक आहे. मराठीचे प्रमाणिकरण युनिकोडने केले आहे, व ते जागतिक स्तरावर स्वीकारले गेले आहे त्यामुळे कोणी एखादी मराठी प्रोग्रामिंग लॅंग्वेज तयार करण्याचा अचाट उद्योग जीवावर उदार होऊन कदाचित उद्या करू शकेल, नाही असं नाही. पण कोणी तसे का करावे, असा प्रश्न आजमितीस कोणालाही पडू शकतो. अर्थात वेडात कोणी सात आठ जण दौडत गेले आणि त्यांनी एखादी मराठी अक्षरांवर आधारलेली प्रोग्रामिंग भाषा तयार केली तर तो आधी म्हटल्याप्रमाणे केवळ चमत्कारच असेल. अशी चमत्कारी मराठी प्रोग्रामिंग भाषा तयार झाली, आणि त्याचा उपयोग करून कोणी एखादी मराठी

ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार केली तर ते कृत्य स्वर्गातल्या तमाम देवांनी खाली येऊन नतमस्तक होण्याइतकं भारी असेल. असो. त्यातला अतिशयोक्ती व विनोद बाजूला ठेवला तरी शुद्ध मराठी ऑपरेटिंग सिस्टिम हे आजही स्वप्नच आहे.

मराठी वा देवनागरी टायपिंग व १९९१ मध्ये स्थापन झालेल्या युनिकोडच्या उपयुक्ततेची चर्चा गेल्या १० वर्षांत उदंड झाली. युनिकोड आल्याने देवनागरीचे प्रमाणिकरण पूर्ण झाले. त्या प्रमाणिकरणाला एकमुखी जागतिक मान्यताही मिळाली. युनिकोड वापरणार नाही, मी माझेच कोड वापरून अशी प्रतिज्ञा आज कोणालाही करता येणार नाही. तसे केल्यास 'मी विमान वापरणार नाही, माझा मी माझ्या पद्धतीने उडत जाईन' असे म्हंटल्यासारखे होईल. १९८१ ते २००८ ही अठ्ठावीस वर्षे (१९९१ मध्ये जरी युनिकोड आले तरी अ ह्या अक्षरावर अर्धचंद्र टाकता येण्यासाठी आपल्याला २००८ पर्यंत वाट पहाची लागली होती. जेव्हा युनिकोडला २००८ साली कळले की मराठीसाठी एडक्यातल्या ए वर अर्धचंद्र कधीही लागत नाही, पण अ अक्षरावर मात्र अर्धचंद्र लागतो. हिंदीत एडक्यातल्या ए वर अर्धचंद्र टाकतात, पण मराठीत टाकत नाहीत वगैरे मुद्दे १९९१ ते २००८ ह्या अठ्ठावीस वर्षांत अमेरिकेतल्या युनिकोडला सांगायला कोणी नव्हतं की काय अशी शंका मनात येते. असो.) तात्पर्य, मराठीतल्या बहुसंख्य, अगदी ९९ टक्के अडचणी युनिकोडमुळे दूर झाल्या आहेत हे मान्य करायला हवे. कधीतरी कोणीतरी विचारतं की उद्दाटन हा शब्द टाईप केल्यावर उद्दाटन असा का दिसतो? युनिकोडमध्ये काही दोष आहे का, वगैरे. हे सारे कोणीतरी आपल्याकडे तपासायची गरज आहे. ते तपासून झाल्यावर कदाचित युनिकोडला शंभरपैकी शंभर मार्क देता येतील.

– नचिकेत गोडबोले

nachiketgod21@gmail.com

ग्रंथाभिरुचि

प्रतिबिंब

सुधीर कारखानीस

मूल्य १४० रु.
सवलतीत ८० रु.

हा एक आगळा कथासंग्रह आहे. या कथासंग्रहातील कथा पूर्णपणे काल्पनिक आहेत आणि कोणत्याही वास्तविक प्रसंगाशी किंवा व्यक्तीशी साम्य आढळल्यास हा केवळ योगायोग असेल. तरीसुद्धा अनेक कथांतील पात्रं वाचकांना कुठे न कुठे तरी भेटल्यासारखी, जवळून पाहिल्यासारखी वाटतील आणि त्यामुळेच या कथांना, त्यातील घटनांना जिवंतपणा आलेला आहे.

‘नोटो’ची अक्षरलेणी

माधव शिरवळकर

मराठी
भाषा
विशेषांक

संगणकावरील भारतीय लिप्यांच्या आयुष्यातला खडतर योग १९९१ मध्ये संपला. १९९१ मध्ये ‘युनिकोड’ची स्थापना झाली आणि त्याच पहिल्या वर्षी भारतीय लिप्यांची म्हणजे इंडिक लॅंग्वेजेसची भारतीय आवृत्ती ‘युनिकोड’ने जाहीर केली. युनिकोड नव्हतं तेव्हा संगणकावरील लिप्या म्हणजेच पर्यायाने

फॉन्ट्सचं प्रमाणिकरण नव्हतं. फॉन्ट्स पुरविणाऱ्या अनेक कंपन्या होत्या. लोकांना त्या कंपन्यांची किंवा ब्रँड्सची नावे पाठ होती. आकृती, श्रीलिपी, इंडिका, आयटीआर, एपीएस, लोकसत्ता फ्रीडम, इझम वगैरे वगैरे. यातल्या एखाद्या कंपनीचे फॉन्ट्स वापरून जर मराठी ईमेल टाईप केली आणि ती कोणाला पाठवली की गोंधळाला सुरुवात व्हायची. समजा, इझमचे मराठी फॉन्ट्स वापरून ईमेल पाठवली असेल तर ती पाहण्यासाठी इझमचेच फॉन्ट्स वाचणाराकडे असावे लागायचे. हाच प्रकार मराठी वेबपेजेसचा होता. मराठी वेबसाईट उघडली की त्या पानावरचं काहीही वाचता यायचं नाही. ते वाचण्यासाठी फॉन्ट डाऊनलोड करण्यास सांगण्यात यायचं. तो फॉन्ट डाऊनलोड करून संगणकावर इन्स्टॉल केल्यानंतर काही क्षणांनी ती वेबसाईट वाचण्यासाठी दिसू लागे. हे सारं जिकीरीचं होतं. मराठी वाचकांनी हे हाल खूप वर्षे काढले.

सगळीकडे चालेल अशा सर्वमान्य फॉन्टचं तंत्रज्ञान हवं होतं. ते युनिकोडने दिलं १९९१ मध्ये. परंतु, जे तंत्रज्ञान आलं आहे, त्याला युनिकोड म्हणतात हे भारतभर पसरायला काही वर्षे गेली. त्या वर्षांमध्ये युनिकोडचं तंत्रज्ञान असूनही केवळ अज्ञानामुळे भारतातले संगणक वापरकर्ते जुनेच हाल सोसत राहिले. मग कधीतरी युनिकोडचं तंत्रज्ञान कळलं, पण ते वळायला, अंगवळणी पडायला पुन्हा काही वर्षे गेली. १९९१ ते २००० हा दहा वर्षांचा काळ युनिकोड असूनही हालअपेष्टांमध्ये गेला. २००० साल तसं महत्त्वाचं. त्या वर्षीच्या विंडोज आवृत्तीबरोबर मायक्रोसॉफ्टने ‘मंगल’ नावाचा फॉन्ट दिला. लोकांना माहीत झालेला हा पहिला युनिकोड देवनागरी फॉन्ट. मराठी साहित्यिक आणि अक्षर

‘युनिकोड’ ते ‘नोटो’ या रोमांचक प्रवासासोबत लिप्यांच्या गोंधळगर्दीतून पुढे जाण्याची स्वच्छ दिशा दाखवणारा आणि तंत्रज्ञानाची प्रगतीशी कशी सांगड घालता येते याचा वस्तुपाठ घालून देणारा प्रत्ययकारी लेख...

जादूगार असलेले व अक्षरांचे तंत्रज्ञानही जाणणारे र.कृ. जोशी यांनी मंगल फॉन्टचे डिझाईन मायक्रोसॉफ्टसाठी तयार केले होते.

‘मंगल’ची वर्षे

मंगल आल्यानंतर लक्षात आले की मंगल आणि इतर फॉन्ट्सचे उपलब्ध

ब्रँड्स यात फरक आहे. मंगल युनिकोड आहे, आणि इतर ब्रँड्स युनिकोड नाहीत. म्हणजे मंगल फॉन्टमध्ये तयार केलेले मराठी वेबपेज इंटरनेटवर दिसते. त्यासाठी वाचकाला मंगल फॉन्ट वेगळा डाऊनलोड करावा लागत नाही. मराठीजनांनी हरखून जावं असाच तो प्रकार होता. हे होत होतं याचं कारण मायक्रोसॉफ्ट हे युनिकोडचे सदस्य होते. याच सुमारास गुगलवरही सर्च करताना मराठीत टाईप करणं शक्य व्हायला लागलं. तिथेही मंगल फॉन्टचाच उपयोग होत होता. हळूहळू मंगल फॉन्ट वापरून तयार होणाऱ्या संकेतस्थळांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होऊ लागली. युनिकोडचे महत्त्व पटू लागले. प्रचार वाढू लागला. याच दरम्यान मोबाईलचा वापर वाढत होता. त्यावरही मराठी एसेमेस पाठवता येतील का याची उत्कंठा होती.

२००१ ते २०१० ही दहा वर्षे युनिकोड समजण्यात गेली. गुगलवर मंगल फॉन्ट चालत होता याचे कारण गुगल कंपनीही युनिकोडची सदस्य होती. ज्यात आपण इंटरनेट पहात असू ते तीन महत्त्वाचे ब्राऊझर्स होते. एक मायक्रोसॉफ्टचा इंटरनेट एक्सप्लोरर, दुसरा मोझीलाचा ओपन सोर्स फायरफॉक्स, आणि तिसरा गुगलनेच दिलेला क्रोम. या तिन्ही ब्राऊझर्सनी त्यांच्या संस्था सदस्य असल्याने युनिकोडला मान्यता दिलेली होती, एवढेच नव्हे तर आपल्या ब्राऊझरमध्ये युनिकोड व युरीएफ-८ नावाच्या एनकोडिंगची भरही स्वतंत्रपणे टाकलेली होती. यामुळे युनिकोड आणि मंगल फॉन्ट हे दोन संताजी धनाजी मराठी मुलुखात जबरदस्त घोडदौड करू लागले होते.

मंगल आणि अन्य भाषांसाठी फॉन्टच्या पर्यायांचा शोध

मंगल फॉन्ट लोकप्रिय झाला. खरं म्हणजे मंगलची एक प्रकारे मक्केदारीच तयार झाली. कारण मंगलला दुसरा स्वीकारार्ह पर्याय नव्हता. २०१० नंतर लोक मंगल वापरत, पण त्याबद्दल काही वेळा कुरकूर करत. काहींना मंगलचे बळण रुचत नसे. त्यापेक्षा चांगला फॉन्ट नाही का असा प्रश्न लोक करित असत. हा प्रश्न विचारणारे लोक इंटरनेटवर शोध घेत, नाही असं नाही. पण त्यांच्या हाती फारसं काही येत नसे. नाही म्हणायला Arial Unicode नामक एक देवनागरी फॉन्ट दिसू लागला होता. पण तो पसंतीस उतरणारा नव्हता. मराठीत जी स्थिती होती, त्यापेक्षा वेगळी स्थिती इतर भारतीय लिप्यांच्या बाबतीत होती असं नव्हतं. जसा मंगल देवनागरीला पर्याय हवा होता, तसाच पर्याय गुजराती, कन्नड, तेलुगू, गुरूमुखी, बंगाली वगैरे भाषांनाही हवा होता. चांगले युनिकोड फॉन्ट्स नाहीत ही ओरड सर्वत्र होती, आणि जे फॉन्ट्स दिसत होते त्यांचा एकमुखी स्वीकार लोक करित नव्हते. दरम्यानच्या काळात भारत सरकारने सर्व भारतीय भाषांसाठी युनिकोड फॉन्ट्स मोफत दिले. www.ildc.in ह्या शासकीय संकेतस्थळावरून ते मोफत डाऊनलोड करता येत, तसेच त्याची मोफत सीडी नोंदणी केल्यावर पोस्टाने पाठवली जाई. तथापि हे मोफत फॉन्ट्स, का कोणास ठाऊक, फारसे वापरात आले नाहीत, आणि रुळलेही नाहीत.

पुढे मायक्रोसॉफ्टने मंगलऐवजी निर्मला नावाचा एक देवनागरी युनिकोड फॉन्ट विंडोज व ऑफिसच्या पुढील आवृत्त्यांमध्ये दिला. लोक तोही वापरू लागले. परंतु तोही रूढ होईना. संपूर्ण जगभर एक स्थिती बहुधा सर्वत्र होती, ती म्हणजे युनिकोडने प्रमाणिकरण चोख करून दिले होते. पण, फॉन्टची सोय केली नव्हती. ती कोणी तरी करायला हवी होती. त्यासाठी कोणीतरी पुढे यायला हवं होतं. हा प्रश्न फक्त देवनागरी किंवा भारतीय भाषांपुरता मर्यादित नव्हता. अगदी चिनी, जपानी, कोरियनपासून ते हिब्रू आणि प्राचीन ब्राम्ही भाषेपर्यंत सर्वांचाच तो प्रश्न होता. यथावकाश, गेल्या काही वर्षांमध्ये युनिकोडने ब्राम्ही भाषेची अक्षरेही प्रमाणित केली. पण ब्राम्ही भाषा संगणकावर टाईप करायची झाली तर फॉन्ट कुठे मिळणार अशी स्थिती होती.

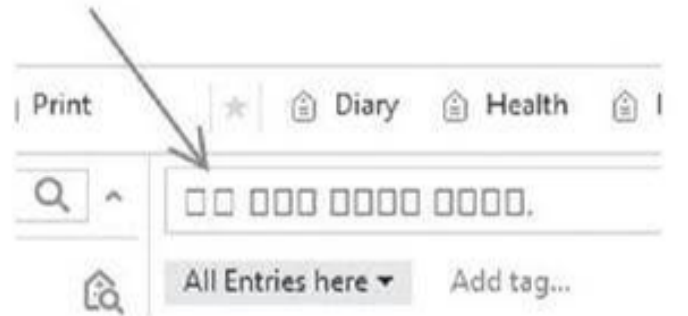
फॉन्टच्या जागतिक क्षितीजावर एक पोकळी अगदी स्पष्ट दिसत होती. संपूर्ण जगातल्या सर्व भाषांसाठी फॉन्ट तयार करणं हे एकाच वेळी पाचशे शिवधनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न करण्यासारखं होतं. येथ्यागबाळ्याला तो साधा विचारसुद्धा झेपणारा नव्हता. कृती तर पुढली गोष्ट.

टोफूची समस्या

टोफू हा खाण्याचा एक पदार्थ आहे हे बहुतेकांना माहीत आहे. क्वचित कोणाला माहीत नसले तर त्यांनी Tofu असं गुगलवर इमेजेसमध्ये शोधून पहावं. खाली दिलेल्या चित्रांसारखी अनेक चित्रे समोर येतील.

टोफूचे तुकडे चौकोनी असतात, आणि टोफू अत्यंत बेचव असल्याने कोणालाही आवडत नाही. 'आय हेट टोफू' असं म्हणणारे जगभर नेहमीच बहुमतात असतात. असंच एक बहुमत संगणक वापरणारांमध्ये आहे. पण त्यांचा टोफू हा उल्लेख खाद्यपदार्थाचा नाही. संगणकावरचं टोफू हे वेगळंच प्रकरण आहे. संगणकावर (किंवा अगदी मोबाईलवरसुद्धा) टाईप करित असताना अक्षरे टाईप न होता त्या जागी पोकळ पांढरे चौकोन उठणं याला, म्हणजे त्या पोकळ चौकोनांना, हेटाळणीच्या स्वरात 'टोफू' असं नाव मिळालेलं आहे. I am typing, but oh hell I am getting tofu. ह्या वाक्यावरून खालील चित्रात दाखवल्याप्रमाणे पांढरे चौकोन संगणकाच्या पडद्यावर उठलेले आहेत, असा अर्थ घ्यायचा असतो.

एखादं अक्षर जेव्हा संगणकाला मिळत नाही तेव्हा त्या Cliff च्या जागी तो टोफू टाकून मोकळा होतो. ही टोफूची समस्या इंग्रजीसाठी कधी येत नाही. कारण इंग्रजीची सर्व अक्षरे फारच पूर्वी अगदी संगणकाच्या आदिकाळापासून प्रमाणित होती. १९९१ मध्ये इंडिक भाषांचे युनिकोड प्रमाणिकरण झाल्यापासून भारतीय भाषांच्या संदर्भातसुद्धा टोफूची समस्या खूपच कमी होती. मात्र जगातल्या इतर अनेक भाषांमध्ये ती सर्रास होती.

डॉलाची किंवा प्रमाणबद्धतेची (harmony) समस्या

वेगवेगळ्या भाषांचे फॉन्ट्स वेगवेगळ्या उत्पादकांनी वा निर्मात्यांनी तयार केलेले असल्याने त्या त्या फॉन्ट्सचे आकार (म्हणजे त्यांचे शरीर) हे सर्वत्र सारख्या पद्धतीने प्रमाणबद्ध नसत. मुळात अक्षरांची अंगकाठीच वेगवेगळी असे. Times New Roman, Tahoma, Arial ह्या तीन फॉन्ट्समधील T हे इंग्रजी अक्षर खालीलप्रमाणे शेजारी शेजारी ठेवून पाहिलेत-

T T T

मराठी एरियल Font

मराठी एरियल Font

टोप

- घर दिलेल्या दोन्ही ओळी वीट पहा. पहिल्या ओळीत मराठी एरियल युनिकोड फॉन्टमध्ये पहिले दोन मराठी शब्द आहेत. त्यानंतर Font हा इंग्रजी शब्द आहे. यात मराठी व इंग्रजी दोन्हीचा पॉइंट साईज सारखाच १६ पॉइंट आहे. पण तरीही Font हा इंग्रजी शब्द ओळीत मोठा भासतो.
- आता दुसरी ओळ पहा. दुसऱ्या ओळीतही मराठी एरियल हे शब्द १६ पॉइंटच आहेत. फक्त पुढला Font हा शब्द १४ पॉइंट म्हणजे दोन पॉइंटनी लहान आहे. तो लहान केल्याने ओळीत एक harmony म्हणजे सारखेपणा जाणवतो.

तरी अक्षराच्या शारिरीक प्रमाणबद्धतेविषयी मला काय म्हणायचे आहे हे तुमच्या लक्षात येईल. खरं तर हे तिन्ही T सारख्याच पॉइंट साईझचे आहेत. पण मधला तहोमा जास्त ताठ वाटतो. पहिला टाईम्स न्यू रोमन खांदे पडल्यासारखा वाटतो. तिसरा अगदी उजवीकडला एरियल टी तहोमापेक्षा बुटका वाटतो. एकाच इंग्रजी भाषेतल्या तीन नेहमीच्या फॉन्टमध्ये अशी विसंगती जाणवू शकते, तर दोन वेगवेगळ्या भाषांचे शब्द शेजारी शेजारी काही कारणाने आले तर काय होईल? उदाहरणार्थ, देवनागरी एरियल फॉन्टबरोबर पुढे इंग्रजी शब्द घ्यायचा तर एरियलपेक्षा इंग्रजीचा फॉन्ट दोन पॉइंटनी कमी करावा लागे. तो केला नाही तर अक्षरांची उंची कमी अधिक भासे. चरील आकृतीत पहा.

टाईप करताना विविध भाषांच्या फॉन्टसचा डौल वा एकमेकांशी जुळणारी प्रमाणबद्धता ही देखील एक समस्या होती.

फॉन्टच्या संदर्भातील मागण्यांची दखल

टोफू समस्या, विविध भाषांतील अक्षरांतील प्रमाणबद्धता, आणि एकूणच फॉन्टचं सौंदर्य ह्या तीन प्रमुख मागण्या जगभर दिसत होत्या. अर्मेनियन भाषा असो, चिनी असो, बंगाली असो की हिब्रू. टोफू, प्रमाणबद्धता आणि सौंदर्य ह्या तिन्ही निकषांवर उत्तमरित्या उत्तीर्ण होतील असे जगभरच्या ८०० हून अधिक भाषांचे फॉन्ट्स (सुमारे १२५ लिप्या) तयार करायचे ही मानवी गरज तर होती.

पण ते निव्वळ अशक्यप्राय असे काम होते. यात आणखी एक मुद्दा भरीला होता. तो म्हणजे अक्षरांचा विचार आता फक्त संगणकाच्या मोठ्या पडद्यावरच्या अक्षरांपुरताच मर्यादित ठेवून चालणार नव्हता. मोबाईल फोनचा चार बोटं आकाराचा पडदाही विचारात घेणं आवश्यक होतं.

या कामात अक्षरांची वळणं

Noto Naskh Arabic

Noto Devanagari

Noto Sans

Noto Sans Bengali

Noto Sans Telugu

Noto Sans Chinese

Noto Sans Korean

Noto Sans Tamil

يٰٓآءِٓبٓتٓ حٓجٓ حٓحٓ دٓرٓوٓسٓ شٓ صٓ ضٓ طٓ ظٓ عٓ غٓ فٓ قٓ كٓ لٓ مٓ نٓ هٓ وٓ آ ؤٓ بٓ جٓ دٓ زٓ زٓ

सर्व मनुष्यजात जन्मतःच स्वतंत्र आहे व सर्वजणांना समान प्रतिष्ठा व समान अधिकार आहेत.

All human beings are born free and equal in dignity and rights.

असल मानुष थावीनलाव असान मर्गीया .एव१ अधिकार नित्त कायअश्न करत | तामेव

ప్రతిమన్షిస్తంతముల విషయమున మానవులెల్లరును జన్మతః స్వతంత్రులును

人人生而自由，在尊严和权利上一律平等。他们赋有理性和

모든 인간은 태어날 때부터 자유로우며 그 존엄과 권리에 있어 동등하다. 인간

மனிதப் பிறவிபினர் சகலரும் சுதந்திரமாகிறே

आणि सौंदर्य हा भाग तर निव्वळ कलेचा होता. त्यात तंत्रज्ञान फक्त हेल्परची भूमिका करू शकलं असतं. पण अक्षरं तयार करणं, ही हवी तशी बदलणं हे तर कलावंताचच काम होतं. ते झाल्यानंतर त्यांचे युनिकोड फ्रॅंडली असे फॉन्ट्स निर्माण करणं, त्याची चाचणी घेणं ही पुढली पावलं होती. यासाठी प्रचंड खर्च होता. तो कोण करणार हाही प्रश्न होता. युनिकोडच्या वेळेला अनेक कंपन्या एकत्र आल्या. डॉ. मार्क डेव्हिस ह्या अॅपल कंपनीच्या तंत्रज्ञान तज्ज्ञानं त्यासाठी पुढाकार घेतला. त्यात

गुगल, मायक्रोसॉफ्ट, अॅपल, वगैरे अनेक कंपन्या सहभागी झाल्या. त्यांनी सदस्यत्व घेतलं. युनिकोड ह्या ना नफा, ना तोटा तत्वावरील कंपनीचा खर्च वाटून घेतला. त्यामुळे युनिकोड झालं. त्यांनी प्रमाणिकरणाचं अर्ध काम केलं. फॉन्टचं अर्ध काम कोणी करायचं हा प्रश्न निर्माण झाला होता. अशा वेळी २०१२ च्या सुमारास गुगल कंपनी एकहाती पुढे आली आणि त्यांनी हा प्रकल्प हाती घेतला. २०१२ ते २०१५ ह्या कालावधीत गुगलने जगातील ८०० भाषांसाठी एकूण ११५ हून अधिक लिप्यांचे फॉन्ट्स तयार करून घेतले आणि ते आज जगाला मोफत अर्पण करण्यात आले आहेत. त्यात भारतीय भाषांच्या लिप्यांचे फॉन्टसही अर्थातच आहेत. ह्या प्रकल्पाला गुगलने Noto असे नाव दिले. नोटोच्या वेगवेगळ्या भाषांच्या फॉन्ट्समध्ये हार्मनी कशी दिसते हे खालील चित्रावरून दिसून येईल.

Noto म्हणजे, No more Tofu

नो म्हणजे नाही, आणि टोफूतला टो असे मिळून 'नोटो' हा शब्द बनला आहे. तुम्हाला नोटोचे फॉन्ट्स डाऊनलोड करायचे असतील, वा त्या बद्दल अधिक माहिती घ्यायची असेल तर त्यासाठी <https://www.google.com/get/noto/> ह्या लिंकवर जा. ह्या लिंकवरील पानावर गेलात की शीर्षक दिसतं Beautiful and free fonts for all languages.

Beautiful and free fonts for all languages

When text is rendered by a computer, sometimes characters are displayed as "tofu". They are little boxes to indicate your device doesn't have a font to display the text.

Google has been developing a font family called Noto, which aims to support all languages with a harmonious look and feel. Noto is Google's answer to tofu. The name noto is to convey the idea that Google's goal is to see "no more tofu". Noto has multiple styles and weights, and is freely available to all. The comprehensive set of fonts and tools used in our development is available in our [GitHub repositories](#).

All Noto fonts are now licensed under OFL. [Read more updates](#)

DOWNLOAD ALL FONTS

477.2 MB

सारांश, शीर्षकातच गुगलचा हा स्पष्ट दावा आहे की नोटोचे फॉन्ट्स हे सुंदर (beautiful) आहेत. दुसरा दावा हा की नोटोचे सारे फॉन्ट्स हे मोफत (free) आहेत. तिसरा दावा हा की हे सुंदर व मोफत फॉन्ट्स हे (जगातल्या) सर्व भाषांचे (all languages) आहेत.

ह्या तिन्ही दाव्यांची अधिक माहिती घेतल्यावर कळतं की फॉन्ट डिझाईन करण्याचं काम गुगलने स्वतः केलेलं नाही. मनात आणलं असतं तर गुगल पाचपन्नास आर्टिस्ट नेमून एक आर्ट डिपार्टमेंट उभं करू शकलं असतं. पण तसं न करता गुगलने ते काम मोनोटाईप ह्या कंपनीकडे सोपवलं. मोनोटाईप ह्या कंपनीला टाईप डिझाईनचा खूप जुना इतिहास आहे. टाईप डिझाईन करणे यात त्यांच्याइतकी पारंगत कंपनी शोधणं अवघड आहे. मोनोटाईपची पार्श्वभूमी आणि कामगिरी हा स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे. लक्षात घ्या की गुगलला नोटो ह्या नावाचे जगभरातील सर्व भाषांसाठीचे फॉन्ट्स तयार करायचे होते. त्यात चिनी, जपानी आणि कोरियन भाषांचे फॉन्ट्सही अंतर्भूत होते. इंग्रजीची २६ कॅपिटल अक्षरे, २६ लोअर केस अक्षरे व इतर चिन्हे मिळून ७५-८० अक्षरांचा खेळ असतो. आपल्या भारतीय भाषांची अक्षरेही अशीच मर्यादित असतात. पण चिनी, कोरियन वगैरे भाषा अशा आहेत की ज्यात एक लाखांहून अधिक अक्षरे आहेत, आणि नवनवी अक्षरे अधूनमधून सापडतही असतात. अशा भाषांचे सुंदर फॉन्ट्स तयार करणे हे निव्वळ अशक्यप्राय काम. पण गुगल आणि मोनोटाईप हे त्या आव्हानांना भिडले. गुगलच्या नोटो विभागात एक पंचविशीची वाटणारी झांग्ये शिआव नावाची चिनी मुलगी प्रॉडक्ट मॅनेजर म्हणून काम करते. तिने नोटो फॉन्टची माहिती युट्युबवरील एका अधिकृत व्हिडीओत दिली आहे. तिचे चिनी ढंग्याचे इंग्रजी उच्चार खटकले तरी तो व्हिडीओ नोटो फॉन्ट्सच्या माहितीसाठी मुद्दाम पाहण्यासारखा आहे. <https://www.youtube.com/watch?v=zvk9HSi84> ह्या लिंकवर तो उपलब्ध आहे.

युनिकोड आणि नोटो

सध्या युनिकोडची ९.० ही आवृत्ती २०१७ मध्ये विद्यमान आहे. ह्या आवृत्तीत जून २०१६ च्या आकडेवारीनुसार एकूण १३५ लिप्यांचे प्रमाणिकरण आजपर्यंत झाले आहे. युनिकोड गेली २६ वर्षे कार्यरत आहे. नोटोने गेल्या तीन वर्षांच्या काळात ह्या १३५ पैकी ९३ लिप्यांचे नोटो फॉन्ट्स तयार करून ते आज डाऊनलोडिंगसाठी ठेवले आहेत. एकूण ४२ लिप्या अजून बाकी आहेत. त्यात काही भारतीय पार्श्वभूमी असलेल्याही आहेत. म्हणजे ह्या ४२ लिप्यांची दखल युनिकोडने घेतली असली तरी नोटोने अजून त्यांचा फॉन्ट तयार केलेला नाही. युनिकोड आणि नोटो यांच्यात विधायक स्पर्धा आहे. त्यामुळे येत्या काही वर्षांमध्ये उर्वरित ४२ लिप्यांचे नोटो फॉन्ट्स गुगल तयार करील व युनिकोडच्या पातळीवर येईल याबद्दल त्यांचा आजपर्यंतचा लौकिक पाहता शंका वाटत नाही. ह्या

ज्या ४२ लिप्यांचे नोटो फॉन्ट्स अजून तयार झालेले नाहीत, त्यात आपल्याला माहित असलेली मोडी लिपी आहे. मोडी अक्षरांची दखल युनिकोडने घेतली आहे. नोटोचा मोडी फॉन्ट लवकरच तयार होईल अशी आशा करू या. तांत्रिक संशोधन आणि प्रगती ही एकमेकांशी घनिष्ट संबंध ठेवून असते. त्याचं उदाहरण मोडीच्या संदर्भात सांगता येईल. आज आपल्या ऐतिहासिक दप्तरात मोडी भाषेतील शेकडो कागदपत्रे आहेत. ही कागदपत्रे वाचू शकणारे फार थोडे लोक दिसतात. जर मोडीचा नोटो फॉन्ट उद्या तयार झाला, आणि दुसरीकडे मोडी कागदपत्र स्कॅन करून त्याचे रूपांतर ओसीआर तंत्राने जर मोडी फॉन्टमध्ये करता आले तर एक नवे दालन भविष्यकाळासाठी उभे राहील. ते दालन म्हणजे मोडी लिपीचे रूपांतर देवनागरी लिपीत करणे. ते तंत्रज्ञानास नजिकच्या काळातही शक्य होण्यासारखे आहे. म्हणजेच आज जी शिवकालीन शेकडो ऐतिहासिक मोडी कागदपत्रे उपलब्ध आहेत, ती स्कॅन, ओसीआर व देवनागरी कन्व्हर्जन करून मराठीत

तात्काळ वाचण्याची सोय होऊ शकते. युनिकोड आणि नोटो यांचे खांद्याला खांदा भिडवून चाललेले हे काम फारच महत्वाचे आहे. ह्या कामासाठी गुगलला सॅल्युट करायला हवा.

नोटो आणि देवनागरी

नोटोचे दोन प्रकारचे फॉन्ट्स उपलब्ध आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे Sans. हा सान्स फॉन्ट तहोमा किंवा एरियलसारखा (यांना गॉथिक शैलीचे फॉन्ट्स असेही म्हंटले जाते) आहे. त्याची जाडी सर्वत्र सारखी आहे. दुसरा प्रकार म्हणजे सेरिफ फॉन्ट. सेरीफमध्ये फॉन्टची जाडी सर्वत्र सारखी नसते. म्हणजे शेवटाकडे निमुळती होत गेलेली रेषा वगैरे प्रकार त्यात असतात. आपल्या र, त, स वगैरे अक्षरांमध्ये सेरीफचे निमुळते होत जाणे विशेषत्वाचे जाणवते. खालील आकृतीत 'उच्च स्तरीय सरकार' हे तीन शब्द सान्स आणि सेरीफ देवनागरी नोटो फॉन्टमध्ये दाखवले आहेत.

उच्च स्तरीय सरकार

उच्च स्तरीय सरकार

वरील चित्रात उच्च स्तरीय सरकार हे दोन प्रकारचे, अर्थात दुसरी ओळ सेरीफ प्रकारची आहे. पहिलेच उ हे अक्षर नीट बारकाईने पाहिले तर उ चे वर आलेले टोक किंचित निमुळते होत गेलेले दुसऱ्या ओळीत म्हणजे सेरिफ प्रकारात दिसते. पहिल्या सान्स मध्ये मात्र जाडी सारखी आहे. दोन्ही प्रकारातील च हे अक्षरही नीट पहा. यात च चे डावीकडील टोक सान्समध्ये उभे (९० अंशात) आहे, तर सेरीफमध्ये च चे डावीकडील टोक तिरके कापलेले (सुमारे ४५ अंशात) दिसते. नोटोने एकूण सुमारे ११४ फॉन्ट्स आज उपलब्ध केले आहेत. त्यातले फक्त १३ फॉन्ट्स हे सेरिफ प्रकारात दिले आहेत. बाकी सर्व १०१ हे फक्त सान्स प्रकारचे आहेत. जे एकूण १३ सेरिफ फॉन्ट्स उपलब्ध आहेत त्यातले ७ फॉन्ट हे भारतीय आहेत. म्हणजेच देवनागरी, गुजराती, कन्नड, बंगाली, तामिळ, तेलुगू व मल्याळम ह्या सात लिप्यांचे सान्स व सेरिफ असे दोन्ही प्रकारचे नोटो फॉन्ट्स उपलब्ध आहेत.

आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे अँड्रॉइड ही पद्धती गुगलच्या मालकीची असल्याने गुगलने लॉलीपॉप व नंतरच्या आवृत्त्यांमध्ये नोटो फॉन्ट्स दिले आहेत. जर तुमचा मोबाईल अँड्रॉइडचा आणि लॉलीपॉप किंवा अधिक अलिकडचा म्हणजे मार्शमेलो वा न्युगाट प्रकारचा असेल तर तुम्ही तुमच्या फोनवर आज देवनागरी आणि इंग्रजीचे नोटो फॉन्ट्स वापरत आहात. व्हॉट्सअपवर आपण ह्या आवृत्त्यांमध्ये जे मराठी टाईप करतो तोही नोटो सान्स देवनागरी फॉन्ट आहे.

मंगल फॉन्ट आणि नोटो सान्स देवनागरी यातील फरक पुढील आकृतीवरून लक्षात येईल.

मोफत म्हणजे काय ?

मंगल देवनागरी फॉन्ट Normal

एरियल युनिकोड फॉन्ट Normal

नोटोतील म आणि न असा आहे.

मंगल मधील म आणि न असा आहे.

एरियल मधील म आणि न असा आहे.

(वरील रती मजकूर २० पॉइंट साईझमध्ये)

(वरील तिन्ही मधील फरक पाहिल्यानंतर, नोटो फॉन्टची अक्षरे अधिक प्रभावी आहेत असे काहीना वाटते. तुम्हाला काय वाटते?)

नोटो फॉन्ट हे खऱ्या अर्थाने मोफत आहेत. ते वापरण्यासाठी तुम्हाला कोणतेही लायसन्स वा परवानगी घेण्याची गरज नाही. ते वापरून तुम्ही तुमची वेबपाने, वेबसाईट किंवा छापील साहित्य (पुस्तक, पत्रक वगैरे काहीही) तयार करू शकता. त्यासाठी कोणतीही अट नाही.

युनिकोडचे संस्थापक अध्यक्ष डॉ. मार्क डेव्हिस २००६पासून गुगलमध्ये उच्च पदावर काम करित आहेत. १९९१ ते २०१७ ते सलग सोळा वर्षे युनिकोडचे अध्यक्ष आहेत. युनिकोडच्या सदस्यांनी आपला अध्यक्ष बदलला नाही यावरून स्वतः डॉ. डेव्हिस व ते काम करित असलेली गुगल ही संस्था यांचा युनिकोडवर किती प्रभाव असेल याची कल्पना आपण करू शकतो. युनिकोड ही संस्था मायक्रोसॉफ्ट, गुगल, अँपल, डोरॉक्स, अडोबी वगैरे अनेक कंपन्यांनी एकत्र येऊन एक कन्सोर्शियम म्हणून स्थापन केली होती. पण नोटोचे तसे नाही. युनिकोडच्या बरोबरीने जगातील सर्व भाषांसाठी फॉन्ट तयार करण्याचे काम गुगलचा नोटो विभाग करित असला तरी गुगलची ती 'एकला चलो रे' चळवळ आहे. ती त्यांनी फायदा कमावण्यासाठी केलेली नाही हे तर स्पष्टच आहे. फॉन्ट तयार करण्याचे काम मोनोटाईप ही संस्था पैसे घेऊन व्यावसायिक स्तरावर करित आहे. तो पैसा गुगल मोजत आहे, आणि फॉन्ट्स मात्र ओपन-सोर्स पद्धतीने सर्व जगाला मोफत बहाल करित आहे.

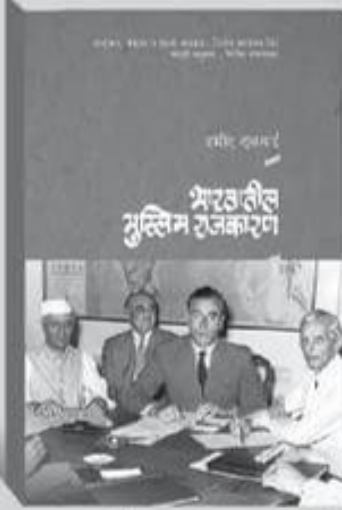
तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सगळीकडेच रुपयाभोवती दुनिया फिरते असं म्हणता येत नाही. निदान ह्या नोटो फॉन्ट्सच्या बाबतीत तरी तसं नक्कीच म्हणता येणार नाही.

– माधव शिखळकर

भ्रमणध्वनी : ९९८७६४२७९१ / ९६१९९१९१८८

ms@pujasoft.net

भारतातील मुस्लिम राजकारण

पृष्ठे : १६० | किंमत : १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये (ट.ख. वेगळा)

८ जानेवारीला पहिली आवृत्ती आली

हमीद दलवाई

शब्दांकन, संपादन व इंग्रजी अनुवाद :
दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे
मराठी अनुवाद : मिलिंद चंपानेरकर

आपल्या बुद्धीला काही सत्यं पटली आहेत,
असं आपल्या धर्मातील लोकांना सांगून त्यांची नाखुशी ओढवण्याची
तयारी एकही सुशिक्षित मुस्लिम दर्शवत नसताना,
हमीद दलवाई सतत आपल्या जीवाची जोखीम का पत्करत आहेत?
सुशिक्षित मुस्लिम अशा गोष्टी सावधतेने करू पाहतात;
असं करणं म्हणजे, आपल्यापेक्षा कमी सुदैवी असलेल्या
बांधवांच्या पूर्वग्रहांना आणि अंधश्रद्धांना उत्तेजन देणं,
असाच त्याचा अर्थ होतो, हे माहीत असूनही ते तसंच जगणं पत्करतात.
त्यामुळेच, दलवाई भारतातील मुस्लिम समाजाच्या
अनिष्ट रूढीपरंपरांविरुद्धात एकांघ्या शिलेदारासारखे लढा देत आहेत;
म्हणजे एक प्रकारे, एकहाती धर्मयुद्ध करत आहेत...
- अ. भि. शहा (१९६८)

मी भरून पावले आहे मेहेरुन्निसा दलवाई

पृष्ठे : २१२ | किंमत : २०० रुपये
सवलतीत १५० रुपये (ट.ख. वेगळा)

८ जानेवारीला पाचवी आवृत्ती आली

एकोणीस वर्ष माझा दलवाईच्याबरोबर सहवास झाला.
त्या काळात मी त्यांना समजू शकले नाही.
मला तेवढा वेळच नव्हता.
माझा संसार, माझी मुलं, आणि माझी नोकरी.
मी काय काय सांभाळणार हो?
कुठल्याही प्रकारचा त्रास दलवाईंना आपल्याकडून
होता कामा नये, हे लक्षात ठेवून मी
चालण्याचा प्रयत्न करित होते...
३ मे १९७७ रोजी दलवाईंचा मृत्यू झाला.
शेवटी शेवटी ते मला दोन-तीनदा म्हणाले,
'मेहेरू, आज मी जो काही आहे तो तुझ्यामुळेच...'
याच्यातच मी सगळं भरून पावले आहे.

संपर्क : साधना प्रकाशन

४३१ शनिवार पेठ, पुणे ३० फोन ०२० २४४५१७२४ sadhana.prakashan@gmail.com

मराठीतून संगणक साक्षरता

तुषार पवार

मराठीतून संगणक साक्षरतेचा लढा, तसं पाहिलं तर असा लढा म्हणजे काहीतरी भलतंच असं फारसं कुणी बोलणार नाही. कारण संगणकावर मराठीतूनही काम व्हायला हवं ही बाब एक कल्पना वा संकल्पना म्हणून फारसं कुणी नाकारत नाही. पण याची गरज किंवा अनिवार्यता याबाबत मात्र प्रत्येक मराठी मन संवेदनशील नाही हेही तितकंच खरं. त्यामुळे मराठीतून संगणक साक्षरतेविषयी जितकं समाजप्रबोधन होण्याची गरज आहे, तितकीच हा लढा प्रत्येक मराठी मनाचा आहे, असायला हवा हे देखील आपण समजून घ्यायला हवं. अर्थात हा ज्याच्या त्याच्या विवेकाचा प्रश्न असला, तरी संगणकीय साक्षरता ही त्या त्या भाषेच्या विकासातील एक अनिवार्य प्रक्रिया असल्यानं अशा विवेक स्वातंत्र्याला थारा न देणे उत्तम.

लिहिता वाचता येणं म्हणजे साक्षरता असा साक्षरतेचा ढोबळ अर्थ आपल्याकडे रुजलाय. आणि त्याच अर्थानं प्रशासनही साक्षरतेची आकडेवारी सातत्यानं जाहीर करत असते. मात्र व्यवहारिक आयुष्यात साक्षरतेच्या या ढोबळ व्याख्येचा आणि आकडेवारीचा सुतराम संबंध नसतो हे आपण सगळेच जाणतो. संगणक साक्षरतेच्या बाबतीतही तसंच आहे. वेगवेगळ्या प्रकारचे कळफलक (Keyboard) वापरून संगणकावर मराठी लिहिलं म्हणजे ती मराठी संगणक साक्षरतेच्या व्याख्येत बसते असं नाही. मात्र त्याचाच आधार घेऊन बरेच लोक मराठीतून संगणकावर लिहितात, महाजालावर (Internet, web based data) मराठीतील अमुक एक लाख पानं, मजकूर उपलब्ध आहेत अशा वावड्या अलिकडच्या काळात अगदी सातत्यानं उठतायत. मराठीचं किती चांगलं चाललंय, ती काही पिछाडीवर किंवा संकटात नाहीए असं वास्तवाकडे डोळेझाक करून सिद्ध करू पाहणाऱ्यांची संख्याच या बोलघेवड्यांमध्ये अधिक आहे. या अशा बोलघेवड्यांमध्ये कर्तव्य पालनाचं ढोंग करणारं प्रशासन, अस्मितेच्या बुरख्याआड समाजमन भरकटवणारा राजकीय वर्ग, माझं तेच खरं म्हणणारे विचारवंत आणि साहित्यिक आणि जबाबदारीचा अर्थच न उमगलेले तुमच्या

'सोयीच्या कळफलका'त अडकलेली
मराठी मानसिकता बदलणं
हे फार मोठं आव्हान!

आमच्यासारखे असंख्य सामान्य मराठीजन अशा सगळ्यांचाच समावेश आहे. त्यामुळे काही काळापुरतं तत्कालिक समाधान देणारं भ्रामक वातावरण निर्माण होत असलं, तरी संगणकीय मराठी

साक्षरतेचा लढा मात्र एक एक पाऊल मागे जातोय हेच आपल्या लक्षात येत नाही. खरं तर भाषा विकास प्रक्रियेतील कुठलाही लढा जिंकण्यासाठी नाही तर टिकण्यासाठी लढला जातो. मात्र भाषाविकासासाठी लढण्याबाबतच आपला समाज निरक्षर आहे, तेव्हा त्याला साक्षर करणं जास्त गरजेचं आहे. म्हणूनच मराठीतून संगणक साक्षरतेला मराठी भाषेसाठीचा लढा म्हणून पुढे न्यायचं असेल, तर संगणक साक्षरतेची व्याप्ती आणि भाषा विकास प्रक्रियेतील त्याची गरज आणि सद्यस्थिती समजून घेणं तितकंच महत्त्वाचं ठरतं.

साक्षरतेच्या ढोबळ निकषानुसार पाहिलं तर बरेचजण व्यावसायिक आणि वैयक्तिक कारणासाठी संगणकावर मराठी लिहितात हे खरंच. पण हे सगळेच संगणकासाठीच्या प्रमाणित पद्धतीनं मराठीतून लिहितात का? तर याचं उत्तर नाही असंच आहे. इथे प्रमाणित पद्धतीनं म्हणजे काय, असा प्रश्न पडणं स्वाभाविक आहे. या प्रश्नाचं उत्तर समजून घेण्यासाठी संगणकीय प्रक्रियेत भाषेच्या वापराचं सूत्र आणि त्यानुसार इंग्रजी भाषेच्या वापराचं उदाहरण पाहुयात. मुळात संगणकीय प्रक्रिया ही कोणत्याही भाषेवर नाही तर ० आणि १ या आकड्यांवर आधारलेल्या सुचना प्रणालीवर चालते. ज्याला संगणकीय परिभाषेत बायनरी भाषा म्हणजेच Binary Language असं म्हटलं जातं. संगणक वापराचं जुजबी प्रशिक्षण घेतलेल्या जवळपास प्रत्येकालाच हे माहीत आहे. मात्र तरीही कोणत्याही ज्ञानाच्या मागची संकल्पना समजून घेत त्यानुसार ज्ञानाकलन करून घेण्याची संस्कृती आपल्याकडे रुजलेली नाही. त्यामुळेच तर संगणक प्रणाली बायनरी भाषेत काम करते याऐवजी संगणक इंग्रजी भाषेत काम करतो हा समज आपल्यात घट्ट रुजलाय. त्याचं कारण हेच की, इंग्रजीत आयतं मिळतंय तर आपल्या भाषेसाठी प्रयत्न करायची गरज काय किंवा तशी गरजच नाही अशीच आपली मानसिकता आहे. असो! तर, याच बायनरी

इन्स्क्रिप्ट कळफलकाशिवाय अन्य कळफलकांमुळे येणाऱ्या अडचणी, विशेषतः ट्रान्सलिटरेशन कळफलक :
 मराठी लिहिण्यासाठी इंग्रजी येण्याची अट.
 देवनागरी ऐवजी रोमन लिपीत शब्दरचना.
 नेमक्या शब्दांचा अभाव, त्यामुळे चुकीच्या शब्दांची निवड.
 वेगाने टंकलेखन करता येत नाही.

भाषेचा वापर करून इंग्रजी अक्षरांसाठीचं अंकीकरण (Encoding) करण्यात आलं. ज्यामुळेच आपण संगणकावर इंग्रजी अक्षरं पाहू शकतो आणि लिहू शकतो. त्याचवेळी टंकनासाठी (Typing) आवश्यक कळफलक हाही इथे महत्त्वाचा ठरतो.

आता या दोन्ही बाबींचा प्रमाणिकरणाशी असलेला संबंध आपण समजून घेऊ. त्यासाठीच आपल्या सवयीच्या असलेल्या पण तरीही आपण सहज लक्षात घेत नसलेल्या काही बाबींकडे जरा कुतुहलानं पाहूयात. कोणत्याही एका संगणकीय उपकरणावर लिहिलेला इंग्रजी मजकूर जगभरात कोणत्याही अडचणीशिवाय, कोणत्याही संगणकीय कार्यप्रणालीवर (Operating System) चालणाऱ्या संगणकांत विनासायास दिसतो. संगणक किंवा टंक (Font) बदलला म्हणून या मजकूराचं स्वरूप बदलत नाही. तो दिसण्यासाठी विशिष्ट कार्यप्रणाली किंवा टंकाचीच अनिवार्य गरज उरत नाही. हे असं होतं कारण जगभरात संगणकावर इंग्रजी भाषेत लिहिण्यासाठी जे अंकीकरण (Encoding) आहे ते एकसारखंच आहे. ते वेगवेगळं नाही. यालाच अंकीकरणाचं प्रमाणीकरण असं म्हणतात. तर त्याचवेळी संगणकावर इंग्रजी भाषेतून लिहिण्यासाठी आपल्या सर्वांच्याच ओळखीचा QWERTY Keyboard वापरला जातो. हाच एकमेव कळफलक जगभरात वापरला जात असल्यामुळेच, संगणकावरील इंग्रजी भाषेच्या वापरात कोणालाही अडचण येत नाही. मात्र याच्या अगदी उलट स्थिती मराठीसहीत इतर सर्वच भारतीय भाषांची आहे. तरीही आपण केवळ मराठीपुरतंच बोलू.

आपण आताच जे उदाहरण पाहिलं, त्याचाच संदर्भ घेत मराठीबाबत सांगायचं झालं तर काय चित्र दिसतं? तर दिसणारं चित्र हेच की, मराठीसाठी वेगवेगळ्या पद्धती, वेगवेगळे टंक आणि कळफलक वापरले जातात. अमुक एका फॉन्टमध्ये काम केलंय किंवा काम करा या अर्थाचं बोलणं अनेकदा आपल्या कानावर पडत असतं. खरं तर संगणकावरची मराठी अशा फॉन्ट आणि ठरावीक कळफलकांभोवतीच प्रदक्षिणा घालतेय. या प्रदक्षिणाच संगणकीय मराठीच्या विकासातल्या मोठा अडसर आहेत. मात्र या सान्याचा अर्थ मराठीचं प्रमाणीकरण झालेलं नाही असा बिलकूल नाही. उलट इंग्रजीप्रमाणेच जगभरातील १०हून अधिक प्रमुख भाषांसाठी प्रमाणित अंकीकरण आणि कळफलकाचं काम झालेलं आहे. मराठी ही या भाषांपैकीच एक भाषा आहे. प्रमाणिकरणाचं हे काम युनिकोड कन्सॉर्शियम या संस्थेनं केलंय. त्यामुळेच

या प्रमाणीकरणाला युनिकोड म्हणून ओळखलं जातं. जगभरात संगणकाशी संबंधित कोणत्याही सेवा आणि उत्पादनांत युनिकोड कन्सॉर्शियमच्या प्रमाणिकरणाची मानकं अनिवार्यपणे वापरणं हे तसं जवळपास बंधनकारकच. एका अर्थानं मराठी भाषा ही आपल्या संगणकांत एक भाषा म्हणून उपलब्ध असून, ती प्रत्येक संगणकीय कार्यप्रणालीचा (Operating System) एक अनिवार्य भागही आहे. त्याचवेळी मराठीच्या वापरासाठी इन्स्क्रिप्टचा कळफलकही अनिवार्यपणे उपलब्ध करून दिला गेला गेलाय. मात्र याबाबत मराठी - जनमासात फारशी जाणीव नाहीच. याबद्दल लोकांना असलेली माहिती अगदी जुजबी किंवा शून्यच. त्यामुळेच खरं तर संगणकीय मराठीच्या साक्षरतेच्या लढ्यातील सर्वांत मोठं आव्हान काय असेल तर ते टंक आणि सोयीच्या कळफलकांत अडकलेली मराठी मानसिकता बदलण्याचं, युनिकोड आणि इन्स्क्रिप्ट कळफलकाविषयी मराठीजनच नाही तर मन जागृत करण्याचं. असं घडलं तर संगणकावरील मराठीचा वापर वाढण्यास निश्चितच मदत होईल.

आज आपल्या हातात असलेले स्मार्टफोन, महाजाल म्हणजेच इंटरनेटचा वापर करून आपण मिळवत असलेली माहिती, मराठीतून तयार होणारी संकेतस्थळं आणि ब्लॉग याच बरोबरीनं समाजमाध्यमांवर लिहिलं जाणारं मराठी... या सान्यासाठी आता युनिकोड शिवाय दुसरा पर्याय उपलब्धच नाही. याचाच दुसरा अर्थ असा की, स्मार्टफोन, इंटरनेट, संकेतस्थळं ब्लॉग आणि समाज-माध्यमांवर लिहिलं जाणारं मराठी हे खरं तर युनिकोडच्या वापरानंच लिहिलं जातंय. पण ते प्रमाणित पद्धतीने लिहीलं जातंय का? तर ते तसं लिहिलं जात नाहीए. त्यामुळेच आपण युनिकोडमध्ये काम करतोय याबाबतचं लोकांमध्ये अज्ञान आहे. याचं महत्त्वाचं कारण हेच की या सगळ्यासाठी मराठी मजकूर लिहिताना संगणकात मराठी भाषा सुरु न करता ते ट्रान्सलिटरेनसच्या (इंग्रजीत लिहीलेलं मराठीत दिसणं) वापरानं लिहीलं जातं. त्यासाठी मग ट्रान्सलिटरेशनच्या ऑनलाईन सोयी वापरल्या जातात किंवा गुगल इनपुटसारखे तसंच स्मार्टफोनवरील ॲपच्या स्वरूपातले कळफलक डाऊनलोड करून त्याचा वापर केला जातो. यामुळेच आपण आपल्या भाषेत काम करतोय ही जाणीव मूळ धरत नाहीय. यामुळेच तर काही संकेतस्थळं, ब्लॉगवरील जुजबी प्रमाणातला मजकूर सोडला, तर बहुतांश मराठी मजकूर हा विनोदासारख्या तत्सम मनोरंजक प्रकारांतला असतो. मात्र मराठीचा व्यवहारिक आणि व्यावसायिक वापर होत असल्याचं चित्र सहसा दिसत नाही.

याकरता वापरावा इन्स्क्रिप्ट कळफलक :
 मराठीसाठी देवनागरी लिपीचाच वापर.
 भाषा, व्याकरण, आणि अक्षरांच्या दृष्य स्वरूपाचा विचार.
 उच्चारप्रमाणे शब्द लिहू शकतो.
 नवे शब्द निर्माण करू शकतो.
 वेगाने टंकन करण्यासाठी उपयोगी.

आता आपल्या अँड्रॉईड स्मार्टफोनवरदेखील इन्स्क्रिप्टचा कळफलक वापर
सीडॅकने तयार केलेले इन्स्क्रिप्ट कळफलकाचे Unified Virtual Keyboard for Indian Languages हे ॲप डाऊनलोड करण्यासाठी खाली दिलेल्या दुव्यास (Link) भेट द्यावी.
<https://apps.mgov.gov.in/descp.do?appid=605action=0>

ही बाब जरा वेगळ्या रितीनं समजून घेऊ. आपण आपल्या स्मार्टफोनवर जो मराठी मजकूर पाहतो किंवा वापरतो तो सहसा कुणीतरी पाठवलेले विनोद, किंवा शुभेच्छा या स्वरूपात असतो. आणि आपल्याला आलेला हाच देवनागरी मराठीतला मजकूर आपण पुढे पाठवतो. पण अशा रितीनं फॉरवर्ड करण्यालायक मजकुराच्या पलिकडे जर इतर काही महत्त्वाचे संदेश पाठवयचे असतील तर ते आपण इंग्रजी किंवा रोमन लिपीतल्या मराठीत पाठवतो. पण कधीही, आपले व्यावसायिक ईमेल, मला आज यायला उशीर होईल, मी सध्या अमुक ठिकाणी आहे, अमुक इतक्या वेळेपर्यंत मी पोचेंन अशा प्रकारचे संदेश, तसंच समोरच्याला कामाचं स्वरूप समजावून सांगणारे, कामांसाठीच्या सूचना देणारे संदेश या स्वरूपातले रोजच्या जगण्यातले व्यावहारिक संवाद आपण मराठीतून करत नाही. त्यासाठी इंग्रजी किंवा रोमनलिपीतल्या मराठीचा वापर केला जातो. मात्र या उलट दैनंदिन जगण्याशी संबंधित प्रत्येक बाब मराठीत लिहिली गेली असती तर संगणकीय प्रक्रियांमध्ये मराठीचा वापर ही आपल्या जगण्याशी जोडली जाणारी बाब झाली असती. थोडक्यात काय तर आपण संगणक किंवा स्मार्टफोनवर मराठी वापरत असलो तरी, मराठी ही आपल्या संगणकाची वा स्मार्टफोनची देखील भाषा आहे हे आपण मनानं स्वीकारलेलंच नाही. खरं तर संगणकीय मराठीच्या विकासाचे अनेक पल्ले आपल्याला अजून

गाठायचे आहेत. संगणकीय प्रक्रियांचं स्थानिकीकरण, शासनाच्या सर्वच संकेतस्थळांचं आणि ऑनलाईन प्रक्रियांचं मराठीकरण, मराठीतला स्पेलचेकर, संगणकीय परिभाषा कोष अशी सुरुवातीच्या टप्प्यांवरची कामंही अजून व्हायचीच आहेत. मात्र संगणकीय क्षेत्रातलं आपल्या भाषेचं अस्तित्त्वच आपण स्वीकारलं नाही तर तर हे टप्ये आपण गाठणार तरी कसे.. हे अस्तित्त्व स्वीकारायला लावणं हाच मराठीतून संगणकीय साक्षरतेच्या लढ्यातला पहिला टप्पा असेल. त्यासाठी गरज आहे ती समाज आणि प्रशासनाच्या एकत्रित प्रयत्नांची. त्यासाठी विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक संगणक आणि स्मार्टफोन उपकरणात इन्स्क्रिप्ट कळफलकासह मराठी सुरु करून देणं अनिवार्य व्हायला हवं. शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावरच्या अभ्यासक्रमांत संगणकाच्या पाठ्यपुस्तकांत युनिकोड आणि मराठीची ओळख अनिवार्य असायला हवी, नाना प्रकारचे कळपलक तयार करून संगणकीय मराठीच्या क्षेत्रात गोंधळ उडविणाऱ्यांचा बंदोबस्त ही देखील काळाची गरजच आहे, नोकऱ्यांसाठी इन्स्क्रिप्ट कळफलकाचा वापर अनिवार्य केला तर त्याचेही परिणाम दिसू लागतील... युनिकोड आणि इन्स्क्रिप्टच्या अनिवार्यतेचे असे काही प्रयत्न केले तरच मराठीतून संगणक साक्षरतेची व्याख्या ढोबळपणाची चौकट नक्कीच मोडू शकेल. संगणकीय तंत्रज्ञानात मराठीला आपलं स्थान निर्माण करायचं असेल, तर सोयीचा हट्ट सोडून इंग्रजीप्रमाणेच प्रमाणीकरणाची कास आपण धरायलाच हवी. तर आणि तरच मराठीतून संगणक साक्षरतेचा लढा पुढे जाईल अन्यथा...

– तुषार पवार

गटप्रमुख - संगणकीय मराठी, मराठी अभ्यास केंद्र

भ्रमणध्वनी : +९९९८७९७५५३

tusharpawar1982@gmail.com

|| अक्षर ||

मराठी भाषेतील असभ्य म्हणी आणि वाक्प्रचार - अ.द. मराठे

मूल्य २५० रुपये

सवलतीत १५० रुपये

रिकामचोट, अडाणचोट, फुकटचोट, खुळचोट, भिकारचोट, धंचोट (धनचोट), मंगचोट (बावळट, बुळा), बुळचोट, फुगीरचोट (फोपशा, लड्डू, गर्वाने फुगलेला), गफलचोट (गफलती करणारा) अशा शब्दांचा विग्रह 'अडाणी आहे चोट ज्याचा असा तो' असा बहुव्रीहि समास समजून केला जातो. पण अडाणीपणा, फुकटेपणा इत्यादी वैशिष्ट्ये जननेंद्रियाची नसून तीं माणसाची आहेत. वर दिलेल्या शब्दांमधून माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्याच्या स्वभावाचा बोध होतो. म्हणजेच या शब्दप्रयोगांवरून माणसाचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्याचें इंद्रिय यांची सांगड घालून त्यांच्यात एकरूपता दाखवली आहे. रिकामचोट याचा अर्थ रिकामा, आळसांत वेळ घालवण्याचा स्वभाव असलेला माणूस. अशा प्रकारे येथे 'चोट' या शब्दाचा माणूस हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. लोकजीवनाचे नैसर्गिक प्रकटीकरण करणाऱ्या अशा 'असभ्य' वाक्प्रचार आणि म्हणींचा हा कोश...

एक उद्विग्न चिंतन!

डॉ. दीपक पवार

मराठी भाषा आणि संस्कृतीच्या जतन-संवर्धनाचा महामार्ग कोणता, याबद्दल आपण सगळेच कमालीचे गोंधळलेले आहोत. भाषेच्या विकासाचं काम कोणाचं आहे इथपासून ते हे काम मार्गी लावण्याचे प्रयत्न पुरेसे कसे ठरतील

इथपर्यंत अनेक विषयांवर वर्षानुवर्षे बोलून, लिहून आणि प्रसंगी थोडीफार कृती करूनही झालं आहे. तरीही प्रश्न उरतायत किंवा नवे निर्माण होतायत; याचा अर्थ, एकतर आपण पुरेसा प्रयत्न करत नाही, किंवा जे करतोय ते चुकीच्या दिशेने करतोय. ज्या विशेषांकात मी हे लिहितोय, अशा प्रकारचे विशेषांक आधीही निघाले असतील आणि नंतरही निघतील. पृथ्वी विशाल असली आणि काळ अनंत असला तरी अंक छापण्याला कागद लागतोच आणि तो विकत घ्यायला पैसे. त्यामुळे माझ्यासारखा, अपघाताने भाषेच्या चळवळीत आलेला आणि दीर्घकाळ राहिलेला माणूस भाषेच्या प्रश्नावर पुन्हा पुन्हा लिहितो तेव्हा शाळकरी मुलं किती गिरवत तसं तर आपण करत नाही ना असा प्रश्न मला पडतो. त्याहीपेक्षा ज्या मजकुराचं काही होतं किंवा नाही, याची आपल्याला खत्री नाही तो मजकूर लिहिणं म्हणजे पर्यावरणाची हानी तर नाही ना, असा चिंतातूर जंतूसारखा प्रश्नही मला पडतो. एवढ्या शंका आहेत तर काम कशाला करता, असा प्रश्न कोणीही सहज विचारू शकेल. पण प्रश्न न पडता काम करत राहणं हे मद्रुपणाच्या सातत्याचे उदाहरण आहे असे मला वाटते. कार्यकर्ता आणि अभ्यासक म्हणून माझ्यावर प्रसंगोपात आक्रमकतेचा किंवा अभिनिवेशाचा आरोप झालेला चालेल, पण मद्रुपणाचा आरोप होणं म्हणजे कार्यकर्तेपणाची, अभ्यासकाची आणि चळवळीचीही आत्महत्याच आहे असे मी मानतो.

मला पडलेले सध्याचे तातडीचे प्रश्न असे आहेत-

● महाराष्ट्र शासनाला - म्हणजे त्यातल्या मराठी भाषेशी संबंधित राजकारण्यांना आणि प्रशासकांना भाषेचा विकास करायचा असतो, करता येतो आणि त्यासाठी विशिष्ट, स्वतंत्र, स्वायत्त यंत्रणेची आवश्यकता असते हे कळण्यासाठी आणखी किती काळ जावा

भाषा हे विकासाच्या आणि विचारांच्या लढ्याचे मुख्य शस्त्र, पण त्यावरच जर गंज चढणार असेल तर आता कोणते शस्त्र उचलायचे ?

लागेल? एखाद्या ढ विद्यार्थ्याला एखादी गोष्ट एकदा-दोनदा सांगून कळली नाही तर त्याच्यासाठी शिकवणी वर्ग लावतात. इंग्रजीत त्याला remedial teaching असा शब्द आहे. महाराष्ट्र सरकारचं 'ढ'पण गेली छप्पन वर्षे इतकं सातत्याने चालू आहे,

की कोणत्याही स्वरूपाच्या शिकवणीचा त्यांच्यावर परिणाम होत नाही. इतर बाबतीत मागण्या मान्य झाल्या नाहीत तर लोक रस्त्यावर उतरतात, शस्त्र हाती घेतात. एवढी आपण भाषा हेच शस्त्र आहे असे मानतो. ती भाषाच गंजून जाताना दिसत असेल, तर कोणतं शस्त्र उपसायचं ?

● मराठी शाळा हा मराठी भाषेच्या आंदोलनाचा कणा आहे, असं आम्ही कार्यकर्ते मंडळी उठल्याबसल्या म्हणत असतो. पण हे सारं आम्ही कोणाला सांगतो आहोत किंवा आमचं कोण ऐकतं आहे ? १५ जानेवारी २०१७ च्या इंडियन एक्सप्रेसमध्ये विविध राज्यांच्या सचिवांनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना पाठवलेल्या इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी शाळांबाबत शिफारस करणाऱ्या अहवालाबाबतची बातमी आहे. या अहवालात सर्व माध्यमिक शाळांमध्ये येत्या एप्रिलपासून इंग्रजी अनिवार्यपणे शिकवणं जावं आणि देशातल्या ६६१२ तालुक्यांमध्ये किमान एक इंग्रजी शाळा सरकारने चालवलेली असावी, असं म्हटलं आहे.

आयएस परीक्षा उत्तीर्ण झालेले सचिव ही स्वातंत्र्योत्तर भारतातली एक प्रबळ जमात आहे. काही अपवाद वगळता (सन्माननीय अपवाद असं मी सक्थीनं लिहिणार होतो, पण ते इतके कमी आहेत की असन्माननीय ठरण्याचा धोका अधिक आहे.) सचिव मंडळी इंग्रजीच्या बाजूची असतात. तशी सचिव मंडळी सत्तेतल्या माणसाच्या बाजूचीही असतात, पण सचिव कधीच चुकत नसतात. त्यामुळे त्यांनी दिलेला हा सल्लासुद्धा देशातल्या अतिबुद्धीमान असूनही देशात राहिल्यामुळे देशावर उपकार केलेल्या लोकांचा सल्ला असल्यामुळे तो चुकण्याची शक्यता अजिबात नाही. विशेष म्हणजे त्यांनी हा सल्ला त्यांच्याहीपेक्षा शक्तिमान असलेल्या पंतप्रधानांना दिला आहे. त्यामुळे त्यांनी तो स्वीकारला तर तो त्यांच्या पद्धतीने अनपेक्षितपणे आणि धडाक्याने अंमलात येईल.

त्यांची मातृपितृ संघटना असलेल्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला भारतीय भाषांबद्दल काळजी वाटते. त्यांचं मुख्यालय नागपूर या सध्याच्या महाराष्ट्रात असल्यामुळे त्यांना मराठीची विशेष नसली तरी किमान काळजी वाटत असण्याची शक्यता आहे. पण समजा ती नाही वाटली आणि आज ज्या वेगाने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वाढतायत त्याचा वेग या शासन पुरस्कृततेमुळे अधिक वाढला तर माझ्यासारखे व्यवस्थेच्या परिघावरचे आंदोलक मराठी शाळांचा हा ताठ वगैरे कणा घेऊन कुठे जातील? टोकाचं विचारायचं तर, परिघ केंद्रस्थानी येण्याचा एखादा व्यवहार्य पर्याय उपलब्ध आहे का?

● राजकीय पक्ष मराठी भाषेच्या लढ्याचे वाहक आहेत. त्यामुळे मराठीचा लढा राजकीय आहे अशी माझ्यासारख्याची समजूत असते. पण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री महाराष्ट्रातच सार्वजनिक कार्यक्रमातून हिंदीमधून बोलतात, शरद पवारांसारखा ज्येष्ठ नेता आता भाषिक अल्पसंख्याकांचं संघटन केलं पाहिजे असा बरकरणी समावेशक वाटणारा पण प्रत्यक्षात पराभूततेचं द्योतक असलेला सल्ला देतो. दुकानांच्या पाट्यांपासून ते बँकांमधल्या पावत्यांपर्यंत सर्व पातळ्यांवर मराठीचं दर्शन घडावं यासाठी अनेक पिढ्यांमधल्या कार्यकर्त्यांना आटापिटा करावा लागतो. इतका आटापिटा करावा एवढे हे प्रश्न महत्त्वाचे आणि मोठे का ठरतात? म्हणजे मोठे प्रश्न काय आहेत हे कळत नाही, की मोठे प्रश्न सुटणार नाहीत याची खात्री आहे? मोठे आणि छोटे प्रश्न यातला भेद मिटावा इतकी गुंतागुंत झाली आहे हे राजकीय पक्षांना कळत नसेल का? का राजकीय पक्षांकडून आपल्या अपेक्षा चुकतायत? रस्ते-पाणी-

बीज यांसारख्या प्रश्नांवर भांडाभांडी करणारे राजकीय पक्ष भाषेच्या प्रश्नावरही सम्यकपणे भांडतील ही अपेक्षा राजकीय व्यवस्थेच्या अपुऱ्या आकलनातून तर आलेली नाही ना?

● मराठी भाषेचे प्रश्न जीवनमरणाचे वाटावेत असं मला वाटत असलं तरी सगळ्यांनाच तसं वाटावं यासाठी मराठीच्या प्रश्नांचा पैस वाढवता येईल का? म्हणजे शेती-पाणी-पर्यावरण-घरं-आरोग्य-शिक्षण या प्रश्नांच्या एकत्रित चौकटीत भाषेचा प्रश्न नीट बसवता आला तर आजची परिस्थिती पालटेल का? भाषणं करताना मराठीचा लढा हा लोकलढा आहे असं म्हणणं सोपं आहे, पण हा लढा लोकांचा आणि दिवसागणिक वाढत जाणाऱ्या लोकांचा लढा व्हावा यासाठीचं सूत्र काय आहे? ते कधी, कुठे, कसं सापडेल?

प्रश्न असेच वाढवता येतील, पण उत्तरं देण्याची जबाबदारी आपल्यावरच असेल तर प्रश्नांची संख्या आपोआप मर्यादित होते. भाषा संवर्धन पंधरवड्यापासून भाषादिनापर्यंत आणि मॅटू खूपच हळू काम करत असेल तर महाराष्ट्रदिनापर्यंत एवढे प्रश्न पुरेसे ठरावेत!

- डॉ. दीपक पवार
अध्यक्ष, मराठी अभ्यास केंद्र
प्रमणध्वनी : ९८२०४३७६६५
santhadeep@gmail.com

जगभर कुणीही शिकावी अशी...

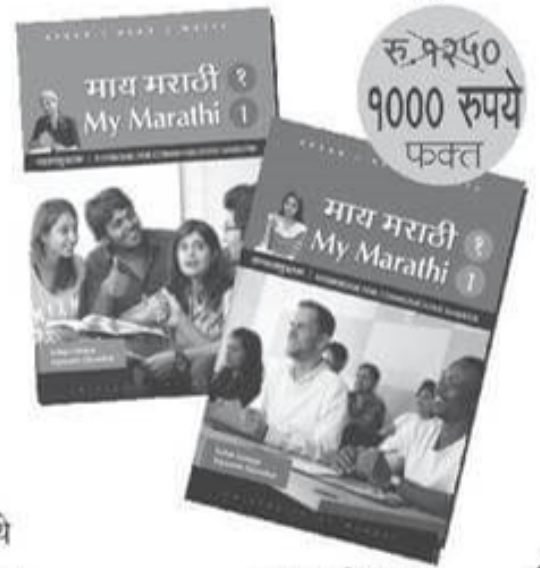
माय मराठी - My Marathi

मराठी शिकण्यासाठी सुलभ मार्गदर्शन

मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागाने तयार केलेला,
॥ग्रंथान्त्रि॥*॥ ने प्रकाशित केलेला अपूर्व अभ्यासक्रम

एकात्मिक संभाषण पद्धतीने जलद
मराठी शिकू इच्छिणाऱ्या अमराठी व्यक्तींसाठी...
'माय मराठी'च्या एका संचात
पाठ्यपुस्तक, अभ्यासपुस्तिका आणि
विनामूल्य वृक्षश्राव्य डीव्हीडीही.
भाषा शिकण्याच्या सर्व साधनांसह सुसज्ज!

प्रकल्प समन्वयक   लेखक
विभा सुराणा   सुहास लिमये
दीपक पवार   जयवंत चुनेकर

टपालखर्च १०० रु.

मराठी भाषेसमोरचे काही प्रश्न

कौतिकराव ठाले-पाटील

मराठी भाषेला लागत असलेल्या उतरत्या कळेबद्दल आज अनेकजण बोलत असतात. काहीजण मधूनमधून लिहितही असतात. साधारणपणे वीसेक वर्षांपूर्वी मीही दोन लेख मराठीच्या दुरुवस्थेबद्दल व भवितव्याबद्दल लिहिले होते. त्यानंतर परिस्थितीत खूप फरक पडला आहे. मराठी भाषेसमोरच्या अडचणी वाढत चालल्या आहेत. त्यांपैकी काहींचा उहापोह करण्याचा इथे विचार आहे.

गेल्या पंचवीस वर्षांत महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत बाहेरून आलेल्या परप्रांतीयांची संख्या वीस टक्क्यांनी वाढली आहे. त्यात हिंदी बोलणाऱ्यांची संख्या सर्वाधिक व मोठी आहे. हे बाहेरून आलेले लोक इथल्या भाषेशी समरस व्हायला, ती शिकून तिच्यातून दैनंदिन व्यवहार करायला मानसिकदृष्ट्या तयार नाहीत. तर तेच इथल्या दुबळ्या मानसिकतेच्या लोकांना चाकवून त्यांचे व्यवहारही कळत नकळत हिंदीतून करायला भाग पाडत आहेत.

कोणत्याही भाषेचं अस्तित्त्व तिच्यात होणाऱ्या व्यवहारांचं, तिच्या दैनंदिन वापरावर अवलंबून असतं. आज महाराष्ट्रात बारा कोटी लोक राहतात, हे खरं आहे पण हे सर्वजण मराठीतून व्यवहार करीत नाहीत. कारण ह्या बारा कोटीपैकी गेल्या पंचवीस वर्षांत आलेले वीस टक्के धरून ३५ ते ३७ टक्के लोकसंख्या परप्रांतीयांची आहे. ह्या ३७ टक्क्यांत महाराष्ट्र निर्मितीपूर्वी राहत असलेले दहा टक्केही आहेत. महाराष्ट्र निर्मितीपूर्वी राहत असलेले व ज्यांनी मराठी भाषेचा स्वीकार केला होता तेही आता त्यांच्या मूळ भाषांकडे किंवा हिंदीकडे वळलेले आहेत. हे दहा टक्के व्यापार-उदीम व उद्योग जगतातील वा उद्योग जगताच्या आश्रयाखालील आहेत. त्यामुळे त्यांनी आपल्या व्यवसायाच्या भाषेला मराठीऐवजी हिंदीला स्थान दिले आहे. म्हणून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीपर्यंत मुंबईसारख्या विविधता (कॉस्मोपॉलिटन) असलेल्या शहरातही व्यवसायाची गरज म्हणून का होईना घराबाहेरच्या व्यवहाराची भाषा मराठी ठेवली होती. कोणतीही खळखळ न करता मराठीतून व्यवहार होत होते. हे सर्व व्यवहार आता हिंदीतून होत आहेत आणि

भाषेच्या रक्षणासाठी व संवर्धनासाठी
भाषेबद्दलची आस्था व अस्मिता लागते.
महाराष्ट्र सरकारजवळ व मराठी
समाजाजवळ या दोन्ही गोष्टी नाहीत.

दुर्दैवाचा भाग असा की, इथले मराठी त्यांच्या व्यवहाराला प्रतिसाद देत आहेत व महाराष्ट्राच्या हिंदीकरणाला हातभार लावत आहेत. त्यामुळे राज्यघटनेने सुचवलेल्या भाषाधोरणाला, महाराष्ट्रात राहूनही मराठीतून शिक्षण घ्यायलाच नव्हे,

तर स्थानिक भाषा, लोकभाषा वा राज्यभाषा म्हणूनही शिकायला व शिकवायला कडाडून विरोध करित आहेत. त्यासाठी उच्च न्यायालयात व सर्वोच्च न्यायालयात कज्जे दाखल करून मराठीला जीव तोडून विरोध करित आहेत. टॅक्सी वा रिक्शा ड्रायव्हरच्या परवान्यासाठी मराठी येणे आवश्यक असण्याच्या महाराष्ट्राच्या परिवहन मंत्रालयाने घेतलेल्या निर्णयाला संघटितपणे झालेला विरोध हे परप्रांतीय वर्चस्वाचे व मराठीविरोधी मानसिकतेचे उदाहरण म्हणून पाहता येऊ शकते. महाराष्ट्रातील लोकभाषेचे व राजभाषेचे हे चित्र उघडउघडपणे मारक व चिंताजनक आहे. मराठी भाषा मंत्रालयाने कायदा करून परप्रांतीयांच्या भूमिकेला आवर घालण्याची गरज आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या चौकटीत राहून हे करता येऊ शकते. फक्त सरकारजवळ तशी इच्छाशक्ती पाहिजे. सरकारला हे स्वयंप्रेरणेने करावे लागेल. कारण मराठी समाजाकडून आता भाषेबद्दल काही एक अपेक्षा करणे फोलपणाचे आहे असे आजचे मराठीचे समाजवास्तव आहे.

जीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत भाषेचा वापर करायला लावून ती समृद्ध करणे हे शासनाचे काम असते हे आतापर्यंत तीन मराठी राज्यकर्त्यांनी प्रत्यक्ष निर्णय घेऊन व तो निर्णय राबवून दाखवून दिले होते असा इतिहास आहे. तेराव्या शतकात संस्कृतला दूर सारून देवगिरीचे राजे रामदेवराव यादव यांनी आणि दीर्घकालीन मुसलमानी सत्तेमुळे फार्सी भाषेच्या वाढलेल्या प्रभावाने डळमळीत झालेल्या मराठी भाषेला फार्सी शब्दांचा बाऊ न करता, श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठीला राजभाषा करून सिंहासनारूढ केले. त्यासाठी 'राज्यव्यवहार कोशा'ची निर्मिती केली; कालप्रवाहाच्या विरुद्ध चालून दाखविले. राजभाषेचा अर्थ व लोकभाषेचे महत्त्व जे रामदेवराव यादव आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांना कळले

ते यशवंतराव चव्हाण वगळता आजच्या लोकशाही व्यवस्थेतील अन्य मुख्यमंत्र्यांना व मराठी सत्ताधार्यांना कळू शकले नाही हा मराठीचा भाषिक दैवदुर्विलास आहे. यशवंतरावांनी अवघ्या अडीच-पावणेतीन वर्षांच्या काळात मराठीच्या विकासाची जी चौफेर मांडणी केली होती ती आस्थापूर्वक व जागरूकपणे फक्त राबविली असती आणि महाराष्ट्राच्या बदलत्या लोकसंख्येनुसार वेळीच काही निर्णय घेतले असते तर मराठी भाषेचे आजचे चित्र वेगळे राहिले असते.

मराठी भाषेचे आजचे चित्र निराशाजनक आहे याचे कारण मराठी भाषेला व्यावहारिक मूल्य प्राप्त करून देण्यात महाराष्ट्राची सरकारे अपयशी ठरली. महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासूनच व्यवहारात मराठीला अब्बल स्थान दिले गेले नाही. अर्थाज्जनाशी मराठीची सांगड घातली गेली नाही. शिक्षणाचे माध्यम मराठी केले पण व्यवहारात महत्त्व मात्र इंग्रजीचेच कायम ठेवले. याचा जगण्याच्या प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम झाला. भाषेमुळे मिळणाऱ्या संधीत तफावत वाढत गेली. हे जसजसे लोकांच्या लक्षात आले तसतसे हळूहळू सर्वच लोक इंग्रजीच्या शिक्षणाकडे वळले आणि मराठी शाळा बंद पडू लागल्या. लोकांचे प्रेम इंग्रजीवर आहे असे नव्हे तर ते इंग्रजीमुळे मिळणाऱ्या लाभांवर आहे हे सरकारसह कोणीच लक्षात घेत नाही. त्यामुळे आता मराठी शिक्षणाचाच प्रश्न निर्माण झाला आहे. मराठीला नकारात्मक मूल्य प्राप्त झाले आहे. ती निर्धनांची, उपेक्षितांची व वंचितांची भाषा राहिली आहे. यावर उपाययोजना केली गेली नाही तर कालांतराने मराठीतील साहित्यनिर्मितीही थांबेल. मराठी लेखक इंग्रजी-हिंदीसारख्या लाभ मिळवून देणाऱ्या भाषांमधून लेखन करू लागतील आणि हळूहळू तिला असलेलं भाषेचं स्थान नष्ट होईल. तिला फक्त 'बोल'भाषेचं रूप येईल. ती फक्त घरापुरती, खेडुतांची आणि मजुरांची भाषा राहिल. तिचं भाषा म्हणून असलेलं आजचं स्थान लोप पावेल.

इंग्रजीमुळे मिळणाऱ्या लाभांपासून कोसो दूर असणारा, महाराष्ट्रभर खेडगावात राहणारा कष्टकरी अडाणी समाज अस्तित्वात आहे तोपर्यंत 'ज्ञानेश्वर-तुकारामांच्या मराठीला मरण नाही हे काहींचं सोयीचं आणि लाडकं मत आहे. कारण कष्टकरी समाजानं इंग्रजीच्या कच्छपी न लागणं यातच त्यांचं हित आहे. म्हणून ते व्यासपीठावरून पुन्हा पुन्हा हे वाक्य आळवत असतात. त्यांचं ऐकून ऐकून धूर्त पुढारी व त्यांचे अमराठी नोकरशहा त्यांचीच 'री' ओढत असतात. तसेच भाषिक आकलनाच्या बाबतीत अप्रगल्भ असणाऱ्या व असं बोलणाऱ्या शहरी लेखक-समीक्षकांचा मतलबीपणा एव्हाना सर्वांच्या लक्षात आलेला आहे. खेडुतांना व कष्टकरी वर्गाला मराठीच्या दावणीला बांधून इंग्रजीच्या आधाराने सुखासमाधानाने जगू पाहणाऱ्या त्या लोकांचा कावा आता त्यांच्या लक्षात आलेला आहे. म्हणूनच इंग्रजी शाळांचं लोण आता वाड्या-वस्त्यांपर्यंत पोहचलं आहे. यापुढे खेडूत व कष्टकरी मराठी सांभाळतील, टिकवतील हा भ्रम जास्त काळ

टिकणार नाही.

आजच्या जगण्याच्या स्पर्धेत लोकांच्या मनामध्ये त्यांच्या भाषांबद्दल तुच्छता निर्माण होत आहे. ही तुच्छतेची भावना संबंधित सरकारने व संबंधित समाजाने वेळीच खबरदारी घेऊन नष्ट करण्याची आणि आपापल्या भाषेबद्दल प्रेमभाव व आस्था निर्माण करण्याची गरज आहे. भाषेबद्दलची तुच्छता हे भाषा विलयाचे, ती नष्ट होण्याचे लक्षण आहे. भाषा लय हे दुर्दैवी लक्षण आहे. कारण भाषा लय किंवा भाषा मरण हे फक्त भाषेचे मरण नसते. ते भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या संस्कृतीचेही मरण असते. त्या भाषेतील ज्ञानभांडार, त्या भाषेतील व भाषेचा इतिहास, तिच्याशी निगडित असलेल्या विविध गोष्टी व तो समाजच भाषेबरोबर इतिहासजमा होत असतो. जगाच्या पाठीवरील त्या समाजाचे अस्तित्व, त्याची ओळखच पुसली जाते. कारण भाषा म्हणजे नुसते पोकळ शब्द नसतात. तर शब्दांना मानव संस्कृतीचे संदर्भ चिकटलेले असतात.

मनातील विचार व भावभावना व्यक्त करण्यासाठी मानव समूहांनी भाषा निर्माण केल्या आणि वाणीशी त्यांची सांगड घालून मानव समूहांनी उपयोगी पडेल अशी व्यवस्था तयार केली. भाषेमुळेच समाज निर्माण झाला. तोच समाज विकासाच्या प्रवाहात व विकासाच्या प्रवाहाखाली आपणच निर्माण केलेल्या भाषांचे अस्तित्व नष्ट करत सुटला आहे. भाषा ह्या समाजाच्या वाहक असतात. रक्तवाहिन्या असतात. भाषांचे वहन थांबले की, समाजाचे अस्तित्व धोक्यात येते. जगण्याच्या शर्यतीत, मुख्य प्रवाहात सामील करण्याच्या नावाखाली प्राचीन काळापासून बोलल्या जाणाऱ्या अनेक भाषा नष्ट होत आहेत.

आज जगामध्ये प्रत्येक पंधरा दिवसांनंतर एक भाषा नष्ट होत आहे असा नॅशनल जुआग्राफिकल सोसायटी आणि लिव्हिंग टॅंग्स (Toungs) आणि 'इन्स्टिट्यूट फॉर एंजर्जर्ड लॅंग्वेजेस' ह्या संस्थांचा दावा आहे. ही गोष्ट चिंताजनक असून वाढत्या भाषिक प्रदूषणाच्या या काळात समाजाने व विशेषतः संबंधित सरकारने ह्या भाषा/बोली जिवंत ठेवण्यासाठी सतर्कता दाखवून काम करण्याची आवश्यकता आहे. इ.स. २०००च्या सुमारास अमेरिकन वर्तमानपत्रात मी एक बातमी वाचली होती. अमेरिकेतील एका विशिष्ट समूहाची भाषा जाणणारी फक्त एकच व्यक्ती त्यावेळी हयात होती. आपल्या भाषेत बोलण्यासाठी दुसरी व्यक्तीच त्या व्यक्तीला उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे त्याच्या होणाऱ्या घुसमटीचे चित्र त्या बातमीतून रेखाटण्यात आले होते. ही अतिशय करुण स्थिती आहे. अशी करुण स्थिती पूर्व व ईशान्य भारतातील राज्यांमधल्या अनेकांनी आपली/आपल्या भाषा नष्ट होताना अनुभवलेली आहे.

भारतात आदिवासी समाजांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी जे प्रयत्न झाले, त्यांचा बोटार मोजण्याइतक्या व्यक्ती वगळल्या तर आदिवासी समूहांना किती फायदा झाला हे सांगणे कठीण आहे. पण त्यांचा दुष्परिणाम मात्र असा झाला की, पूर्वेकडील व ईशान्यकडील राज्यांमधील अनेक भाषा/बोली नष्ट झाल्या.

अंदमान, निकोबार बेटांवर दहा भाषा/बोली बोलल्या जात होत्या. परंतु आज त्यांची एकच 'ग्रेट अंदमानी' अस्तित्वात आहे. हिंदीच्या आक्रमणामुळे म्हणा अगर अतिरिक्त वापरामुळे म्हणा तीही आता 'आचके' देत आहे असे मत नुकतेच तेथील भाषांच्या अभ्यासक प्रा. अन्विता यांनी व्यक्त केले आहे.

मराठी ही मोठ्या समूहाची भाषा आहे. त्यामुळे तिचा होत असलेला संकोच आपल्या लक्षात येत नाही. १ मे १९६०ला महाराष्ट्राची निर्मिती झाली त्यावेळेची मराठी भाषेची स्थिती आणि आजची स्थिती तुलनात्मक रीतीने तपासून पाहिली तर माझ्या म्हणण्यातील तथ्य स्पष्टपणे लक्षात येईल. महाराष्ट्राच्या निर्मितीपूर्वी मराठीने जवळपास अर्धा भारत व्यापलेला होता. बडोदे, डांग, वापी, सुरत, अहमदाबाद, इंदूर, भोपाळ, जबलपूर, रायपूर, विलासपूर, देवास, उज्जैन, महू, सागर, धार, रतलम, खंडवा, बऱ्हाणपूर; झाशी, म्वाल्हेर, दिल्ली, आग्रा, कानपूर, कालपी, वाराणशी, छिंदवाडा, राजनांदगाव आणि या शहरांभोवतालचा परिसर हा मध्य आणि उत्तर भारतातला प्रदेश आणि गुलबर्गा, बिदर, विजापूर, हुबळी, जामखिंडी, धारवाड, बंगलोर, बेळगाव, निपाणी; आदिलाबाद, हैदराबाद, रायचूर आणि तामिळनाडूमधील तंजावर, जिंजी आणि या शहरांभोवतीचा परिसर हा दक्षिण भारतातील प्रदेश मराठीने व्यापलेला होता. याशिवाय ओरिसातील कटक शहर आणि उत्तरेतील लखनऊ शहरातही मराठीचे जाणवण्याइतपत अस्तित्त्व होते. यांपैकी अनेक शहरांमध्ये मराठी माध्यमाच्या शाळा होत्या. काही ठिकाणच्या शाळांमध्ये मराठी एक भाषा म्हणून शिकवली जात असे. यांपैकी बहुतेक शहरांतल्या एका तरी महाविद्यालयामध्ये मराठीचा अभ्यास होत होता. दिल्ली, वाराणशी, उज्जैन, इंदूर, सागर, बडोदे, हैदराबाद, बंगलोर, धारवाड, जबलपूर, अलीगढ इत्यादी विद्यापीठांमध्ये स्वतंत्र मराठी विभाग होते. त्यांपैकी बडोदे, वाराणशी, हैदराबाद, धारवाड, जबलपूर येथील विद्यापीठांमधील विभाग आज कसेबसे तग धरून आहेत. बेळगाव वगळता जवळपास सर्व ठिकाणच्या मराठी शाळा बंद करण्यात आल्या आहेत. महाविद्यालयांमधले मराठी शिकविणे बंद झाले आहे. दिल्लीच्या पहाडगंजमधील मराठी माध्यमाच्या शाळेचे माध्यम बदलून हिंदी करण्यात आले आहे. वॉशिंग्टन वगळता परदेशांतील विद्यापीठांमधील शिक्षणही महाराष्ट्र सरकारच्या व मराठी समाजाच्या उदासीनतेमुळे संपले आहे. आपण आपल्या हाताने भाषेचा हा संकोच घडवून आणला आहे. असाच संकोच महाराष्ट्रातही आज उघड्या डोळ्यांनी आपल्याला पहावा लागतो आहे. हे वेदनादायक चित्र आहे.

भाषेच्या रक्षणासाठी व संवर्धनासाठी भाषेबद्दलची आस्था व अस्मिता लागते. महाराष्ट्र सरकारजवळ व मराठी समाजाजवळ दोन्हीही नाहीत. हे दोन्ही घटक ह्या भाषासंकोचाला जबाबदार आहेत. हा भाषासंकोच थांबवण्यासाठी मराठी समाजाला प्रयत्न करावे लागतील. कै. विलासराव देशमुखांसारखा जाणता मुख्यमंत्री हिंदी व इतर भाषकांच्या दडपणाखाली, 'महाराष्ट्र हा बहुभाषिक

प्रांत आहे' असे जाहीर विधान करतो तेव्हा हतबुद्ध व्हायला होते. हा आत्मघातकीपणा आहे. देशातील बहुतेक प्रांत हे आज बहुभाषिक आहेत. पण तिथले राज्यकर्ते त्यांच्या भाषेबद्दल अशी तडजोड करत नाहीत. आपली ताठर भूमिका सोडत नाहीत. मराठीबद्दल कर्नाटक, गुजरात, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड अशी उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत. तिथल्या सरकारांची आपापल्या भाषेबद्दल निश्चित अशी एक पक्की भूमिका आहे. मराठीला सरकारच्या अशा पक्क्या भूमिकेची गरज आहे. शिवाय भाषेसंबंधी लोकचळवळ उभी करण्याची गरज आहे. वस्तुतः मराठी भाषेला अशी भाषिक चळवळीचा मोठा इतिहास आहे. तिला संपन्न वाङ्मयनिर्मितीचे स्थान प्राप्त करून देण्यात ह्या चळवळींचाच पाया लाभलेला आहे. बाराव्या व तेराव्या शतकांत चक्रधर-ज्ञानेश्वरांनी आणि त्यांच्या महानुभाव व वारकरी पंथांनी प्रत्यक्ष कृतीने जो पुरस्कार केला, तिचं लोकमानसातील स्थान पुन्हा पुन्हा स्पष्ट केलं त्यामुळेच त्या काळात मोठी जोमदार वाङ्मयनिर्मिती होऊ शकली आणि त्यातून प्रेरणा घेऊन रामदेवराव यादवांना मराठीला राजभाषेचा दर्जा द्यावासा वाटला. मराठी भाषेच्या दृष्टीने ही फार मोठी घटना होती. ज्ञानेश्वर-चक्रधरांनी उभ्या केलेल्या चळवळीचं ते फलित होतं.

आज मराठी ज्या अवस्थेतून जात आहे अशीच स्थिती अकराव्या शतकापासून चौदाव्या शतकापर्यंत इंग्रजीच्याही वाटचाला आली होती. इंग्लंडवर फ्रेंचांची सत्ता असताना उच्चभू इंग्रजी समाजाने फ्रेंच भाषेचा अंगीकार करून इंग्रजीची हेळसांड केली. अतिशय लाजिरवाणे जिणे जवळपास तीनशे वर्षे इंग्रजीच्या वाटचाला आले होते. मात्र तीनशे वर्षांनंतर इंग्रजीसाठी लोकांनी चळवळ उभी केली आणि इंग्रजीच्या उद्वाराचे प्रयत्न केले. इंग्रजीचे कट्टर समर्थक मुएकास्टरने १५८२ मध्ये लिहिलेल्या एका कवितेत-

I love Rome, but London better

I favour Itali, but England more

I honour Latin, but I worship English

आपल्या भाषेसंबंधी व भूमीसंबंधी अशा भावना व्यक्त केल्या आणि इंग्रजी भाषिकांच्या भावनांना हात घालून त्यांची अंतःकरणे जिंकली होती व त्यांना इंग्रजीकडे वळवले होते. लयाला जाणाऱ्या इतर भारतीय भाषांना/बोलींना आणि मराठीला सध्या अशा भाषिक चळवळींची गरज आहे. ती आपण उभी करू शकू.

- कौतिकराव ठाले-पाटील

भ्रमणध्वनी : ९८२२११५६०७

ktthale@gmail.com

चौतीस वर्षाचा वनवास...

प्रा. अनिल गोरे

१९६४ ते १९९५ हा काळ मराठीचे घातयुग म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्राच्या जीवन व्यवहारात मोगलांच्या राजवटीतील साडेचारशे वर्षांत मराठीची जितकी उपेक्षा आणि पुच्छग्रगती झाली त्याहून अधिक प्रमाणात १९६४ ते १९९५ या कालखंडात झाली.

शून्य रुपये खर्चाचा प्रस्ताव शासनात सतत चौतीस वर्षे मंजूर होत राहिला, पण त्यामुळे मराठीची जी अपरिमित हानी झाली तिची जबाबदारी कोणाची ?

बहुभाषिक भारतातील विविध ठळक भाषिक समूहांना आपापल्या भाषेतून शासकीय, शैक्षणिक, सामाजिक, औद्योगिक आणि राजकीय कामकाज करता यावे म्हणून भाषावार प्रांतरचना करण्यात आली होती. इ. स. १८५७ ला

इ.स. १९५७ मध्ये भारतीय संसदेने आणि भारत सरकारने भाषावार प्रांतरचनेचा निर्णय घेतला आणि अंमलात आणला. त्यावेळी सध्याचा महाराष्ट्र, सध्याचा गुजरात आणि सध्याचा महाराष्ट्र मिळून एकत्र होणाऱ्या भूभागाचे द्वैभाषिक राज्य स्थापन झाले होते. या द्वैभाषिक राज्याबाबत महाराष्ट्रातील मराठी मुलुखात प्रचंड नाराजी होती. या नाराजीतून संयुक्त महाराष्ट्र समिती आणि प्रखर आंदोलन निर्माण झाले. ते आंदोलन यशस्वी होऊन १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. गुजरात राज्याचीही स्थापना त्याचबरोबर झाली.

इ.स. १९६० पासून १९९० पर्यंतच्या काळात भारतात जनतेला लागणाऱ्या बहुतेक सर्व जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा सरकार अथवा सरकारमान्य यंत्रणाच पुरवित असत. अन्नधान्य, दूध, इंधन, देण्याची प्रमुख व्यवस्था सरकारच करित असे. लोहमार्ग प्रवास, विमान प्रवास, प्रवासी जलवाहतूक यावर सरकारचा जवळजवळ एकाधिकार होता. वीजनिर्मिती, वीजपुरवठा, दूरध्वनी सेवा हा तर सरकारचा विशेषाधिकार होता. खते, बियाणे, पाणी, कीटकनाशके देखील केवळ सरकारने किंवा सरकारमान्य संस्थेनेच पुरवाव्यात असा दंडक होता. प्राथमिक शिक्षण, उच्चशिक्षण हे केवळ सरकारी किंवा सरकारमान्य संस्थानीच देणे अनिवार्य होते. या बाबींशिवाय अनेक बाबतीतील सरकारी हस्तक्षेप आणि सरकारचे अधिकार लक्षात घेता त्या काळात जनतेच्या संपूर्ण जीवनावर सरकारचे पालक, मालक या नात्याने नियंत्रण होते. या स्थितीमुळे घराबाहेर पडताच प्रत्येक नागरिकाचा दररोज आणि दक्षणी सरकारी यंत्रणेशी संबंध येत असे. सरकार आपल्या कामकाजासाठी जी भाषा वापरत तीच भाषा स्वखुशीने किंवा नाईलाजाने वापरणे भाग पडत असे.

जी राज्ये स्थापन झाली त्या राज्यांनी आपापली राजभाषा आणि त्या भाषेच्या वापराची लिपी निश्चित करून त्या त्या भाषेतून आणि त्या त्या लिपीतून राज्यातील सर्व राज्य शासनप्रणित कारभार चालविण्यास प्रारंभ केला. गुजरात आणि महाराष्ट्राची स्थापना इ. स. १९६० मध्ये झाल्यामुळे या दोन राज्यांनीही आपापली राजभाषा निश्चित केली. महाराष्ट्र राज्याने देवनागरी लिपीसह मराठी भाषा ही महाराष्ट्र शासनाच्या कामकाजाची मुख्य भाषा ठरविली. महाराष्ट्र राज्यातील राज्य शासकीय अशा सर्व कामकाजातील अवर्जित प्रयोजनांसाठी सर्व प्राथमिक प्रस्ताव, सर्व विधेयकांचे मसुदे, सर्व जाहिराती, सर्व निविदा, सर्व परिपत्रके, सर्व कायदेशि, सर्व अहवाल, सर्व पत्रव्यवहार १०० टक्के मराठीतून करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित झाले. त्या निर्णयाला वैधानिक आधार म्हणून महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम करण्याचे काम इ. स. १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना होताच सुरू झाले. एका विधेयकाचे अधिनियमात रुपांतर होऊन यासंबंधी महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ हा अधिनियम विधिमंडळात संमत होऊन त्याला १९६४च्या सुरुवातीला राष्ट्रपतींची संमतीही मिळाली. या विधेयकाची योग्य आणि काटेकोर अंमलबजावणी झाली असती तर महाराष्ट्रात आजपर्यंत मराठीला सार्वभौम दर्जा प्राप्त झाला असता पण दुर्दैवाने तसे घडले नाही. याबाबतची कथा अत्यंत मनोरंजक आणि तितकीच दुर्दैवीही आहे.

उपरोक्त अधिनियम संमत झाला त्या क्षणापासूनच मराठीचे घातयुग सुरू झाले. महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ मधील अनुच्छेद ५ मध्ये अशी तरतूद आहे की, हा अधिनियम शासन निश्चित करेल त्या दिवसापासून विधिमंडळ कामकाजाला पूर्णपणे लागू होईल. हा अधिनियम पूर्णपणे लागू करण्यासाठी तेव्हाच्या महाराष्ट्र सरकारने १ एप्रिल १९६४ चा मुहूर्त ठरवला होता. हा मुहूर्त साधण्यासाठी त्या मुहूर्तापूर्वी संबंधित मंत्रिमंडळ बैठकीत त्या

संबंधित टिपणाला मान्यता मिळून शासन निर्णय होणे आवश्यक होते. मार्च १९६४ च्या शेवटच्या आठवड्यात महाराष्ट्राच्या मंत्रालयातील (त्याला तेव्हा सचिवालय म्हणत) सर्व अ मराठी सचिव एकत्र आले आणि त्यांनी तेव्हाच्या मुख्यमंत्र्यांची भेट घेतली. सर्व सचिव आणि सर्व कर्मचारी यांना मराठी भाषेची पुरेशी जाण नसल्याने विधिमंडळातील सर्व कामकाज मुळातून मराठीत करणे शक्य होणार नाही, म्हणून सदर अनुच्छेद ५ ला एक वर्षाची तात्पुरती स्थगिती द्यावी अशी लेखी विनंती त्यांनी मुख्यमंत्र्यांकडे केली. ही विनंती करताना या एक वर्षाच्या स्थगिती काळात महाराष्ट्र राज्याच्या सर्व कर्मचाऱ्यांना कामकाजासाठी आवश्यक असे मराठी भाषेचे किमान प्रशिक्षण देण्याचेही सदर सचिवांनी कबूल केले होते. द्वैभाषिक राज्य असताना प्रशासनात मराठी, गुजराती, इंग्रजी, हिंदी, कन्नड, तेलुगू, हिंदी, बंगाली या मातृभाषा असणारे कर्मचारी होते. यातील ज्या अनेक अमराठी भाषकांनी शालेय शिक्षणात मराठी भाषा विषय निवडलेला नव्हता त्यांना लगेच संपूर्ण कामकाज मराठीतून करणे शक्य नव्हते. दैनंदिन कामकाजात मराठीचा नियमानुसार पूर्ण वापर न करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांवर दंडात्मक कारवाईची शिफारस महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ याखालील परिपत्रकांत केलेली होती. ज्यांना लगेच मराठीतून कामकाज सुरू करणे शक्य नव्हते त्या कर्मचाऱ्यांना अशा दंडात्मक कारवाईला सामोरे जावे लागू नये म्हणून सचिवांच्या मागणीनुसार मुख्यमंत्र्यांनी उदारपणे अनुच्छेद ५ला एक वर्षाची तात्पुरती स्थगिती दिली.

अशीच स्थगितीची मागणी तत्कालीन गुजरात राज्याच्या मुख्यमंत्री महोदयांपुढेही त्याच काळात आली होती पण त्यांनी महाराष्ट्राप्रमाणे अनुच्छेद ५ ला स्थगिती दिली नाही. गुजरात राज्याच्या प्रशासनातील ज्यांना गुजराती भाषा आणि गुजराती लिपी येत नाही त्यांची स्वतंत्र यादी करून केवळ त्याच सर्वांना तेथील मुख्यमंत्र्यांनी गुजराती भाषा वापराच्या सक्तीतून फक्त एक वर्षापुरती सूट दिली. गुजरात राज्यातील अशा निर्णयामुळे तिथल्या प्रशासनातील बिगर गुजराती मंडळींवरील दंडात्मक कारवाईची भीती एक वर्षापुरती दूर झाली पण एकूण कामकाजात गुजराती भाषा आणि गुजराती लिपीची उपेक्षा झाली नाही. या कडक धोरणामुळे तेथील बिगर गुजराती अधिकारी आणि कर्मचारी लगेच गुडघ्यात मान घालून गुजराती शिकू लागले आणि त्यांनी गुजराती भाषा आणि लिपीचे आवश्यक तितके कौशल्य एक वर्ष पूर्ण होण्यापूर्वीच मिळवले. महाराष्ट्र सरकारच्या अधिकारी, कर्मचाऱ्यांना मात्र मराठी शिकण्याची आवश्यकता वाटली नाही आणि चलाखीने सलग ३४ वर्षे मिळालेल्या स्थगितीमुळे ती आवश्यकता सलग ३४ वर्षे वाटली नाही.

मार्च १९९५ मध्ये महाराष्ट्रात शिवसेना भाजप युतीचे सरकार आले. तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. मनोहर जोशी यांच्यासमोर देखील महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ अनुच्छेद ५ला एक वर्षासाठी तात्पुरती स्थगिती देण्याचे टिपण संमतीसाठी आले. पंत चक्रावले. मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून स्थापन झालेल्या महाराष्ट्रात राज्य स्थापनेनंतर ३५ वर्षांनी मराठीच्या वापराबाबत स्थगितीचे टिपण

येते हे मराठीप्रेमी पंतांना उचित वाटले नाही. त्यांनी सदर टिपण मुख्य सचिवांना परत पाठवून स्थगिती कशासाठी, याची कारणे स्पष्ट करण्याचे आदेश दिले. सदर आदेशानुसार मुख्य सचिवांनी, मागील वर्षी अशी स्थगिती तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी दिली असल्याने ती स्थगिती पुढे चालू राहण्याबाबत नियमित टिपण असल्याचे कळवले. ना. मनोहर जोशींनी या संपूर्ण प्रकाराचा संपूर्ण खुलासा मागविला. या खुलाशात स्पष्ट झाले की, १९६४ ला तेव्हाच्या मुख्यमंत्र्यांनी दिलेली स्थगिती दरवर्षी तसेच्या तसे टिपण सादर करून सलग ३४ वेळा प्रत्येकी एक वर्षासाठी घेण्यात प्रशासकीय अधिकारी यशस्वी झाले होते. सदर टिपण दरवर्षी तेव्हाच्या मुख्यमंत्र्यांपुढे संमतीसाठी ठेवले जात असे आणि त्या नस्तीत (file) प्रस्तावाचा आर्थिक खर्च रु. ००.०० (केवळ शून्य रुपये) असे नमूद केलेले असे. शेकडो कोटी खर्चाच्या अन्य अनेक प्रस्तावांचा बारकाईने आणि साधक बाधक विचार होत असे पण या शून्य रुपये खर्चाच्या प्रस्तावाचे परिणाम काय होतात याचा विचार न करता मागील वर्षाप्रमाणे पुढे चालू अशा सामान्य आणि नियमित रुढी बनलेल्या काही प्रस्तावांसोबत हे टिपण सलग ३४ वर्षे महाराष्ट्राच्या सर्व तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी विनबोभाट संमत केले आणि नंतर त्याला सलग ३४ वर्षे मंत्रिमंडळाची संमती मिळत राहिली.

अनुच्छेद ५ ला स्थगिती दिल्याने अशी काय उलथापालथ झाली असा प्रश्न मला ही माहिती मिळाल्यावर पडला होता. मराठी भाषा आणि मराठी भाषेच्या विकासाचे नेमके, अचूक चिंतन करणाऱ्या स्व. सत्त्वशीला सामंत यांनी मला या उलथापालथीची माहिती दिली. अनुच्छेद ५ नुसार शासन निश्चित करेल त्या दिवसापासून विधिमंडळात मांडली जाणारी सर्व विधेयके, प्रस्ताव हे मुळात मराठीतून मांडणे अनिवार्य ठरते. या अनुच्छेदाला सलग ३४ वर्षे स्थगिती असल्याने प्रशासनाने द्वैभाषिक महाराष्ट्र गुजरात संयुक्त मुंबई राज्याच्या कामकाजातील सवयीनुसार विधिमंडळात प्रस्ताव आणि विधेयके मुळातून इंग्रजीत सादर करण्याची परंपरा सुरू ठेवली. काही आमदार त्याबाबत मराठीला प्राधान्य देण्याचा आग्रह वेळोवेळी धरत असत, परंतु वर उल्लेखिलेल्या स्थगितीमुळे त्यांचा आग्रह डावलला गेला तरी प्रशासनातील कर्मचाऱ्यांवर कोणतीही दंडात्मक कारवाई करता येत नव्हती. मूळ विधेयक इंग्रजीत असल्याने १९६० ते १५ ऑगस्ट १९९५ पर्यंत महाराष्ट्र राज्याने संमत केलेल्या सर्व अधिनियमांची इंग्रजी प्रत अधिकृत मानली जात असे आणि मराठी प्रतीला केवळ दुय्यम भाषांतरित प्रतीचा दर्जा होता. याचा परिणाम म्हणून विविध अधिनियमाखालील नियम, परिपत्रके, उपविधी यांच्या इंग्रजी प्रती अधिकृत आणि मराठी प्रतींना केवळ भाषांतरित प्रतीचा दर्जा होता.

या अधिकृततेच्या गौडबंगालामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रशासनाला वरपासून खालपर्यंत इंग्रजीला प्राधान्य देण्याची सवय लागली. जनतेचे बहुतांश जीवन सरकारी यंत्रणेकडून मिळणाऱ्या वस्तू, सेवा आणि सहाय्यावर अवलंबून असल्याने महाराष्ट्राच्या प्रशासनापाठोपाठ महाराष्ट्रातील शिक्षितांची घराबाहेरील व्यवहाराची

प्राधान्यभाषा इंग्रजी राहिली. घराबाहेरील बहुतांशी कामकाजात विविध कागदोपत्री आवेदनात व्यक्तीचे नाव, पत्ता, वय, अन्य सामान्य तपशील लिहून द्यावा लागतो. इतकी किरकोळ माहिती भरून देण्यासाठी उपलब्ध असणारे छापील नमुने महाराष्ट्र शासनाच्या सर्व कार्यालयात केवळ रोमन लिपीतील इंग्रजी भाषेतून छापलेले मिळायचे. या स्थितीमुळे महाराष्ट्रातील निरक्षर, साक्षर, अशिक्षित, सुशिक्षित, उच्चशिक्षितांची अवस्था चक्रघरांच्या आंधळ्यांप्रमाणे झाली. घराबाहेर पडल्यावर रोज कोठे तरी काही तरी रोमन लिपीतील इंग्रजीत लिहिण्याची सक्ती सर्वांना अनुभवावी लागली. या अनुभवातून बहुतेकांनी इंग्रजी ही जगातील एकमेव जागतिक भाषा आणि ज्ञानभाषा आहे असा खोटा निष्कर्ष काढला. इंग्रजी ज्ञानभाषा असल्याची जबरदस्त अंधश्रद्धा देखील याच काळात महाराष्ट्रात पसरली आणि रुजली. मराठी भाषा आणि देवनागरी लिपी या दोनही गोष्टी वापरणे महाराष्ट्रातील नवशिक्षित वर्ग कमीपणाचे मानू लागला. चपलेच्या तळव्यापासून अंतर्वस्त्रपर्यंतच्या वस्तू वापरणारी व्यक्ती स्वतः सोडून जिथले लिखाण किंवा मजकूर कोणीही अन्य व्यक्ती वाचत नाही अशा लिखाणात देखील रोमन लिपी आणि इंग्रजी भाषा वापरण्याचा प्रघात महाराष्ट्रात पडला. खेडोपाडी विटा भाजणाऱ्या वीटभट्ट्या देखील भिंतीत चिणल्या जाणाऱ्या विटांवर भट्टीच्या मालकाच्या नावाची इंग्रजी आद्याक्षरे लिहिणे प्रतिष्ठेचे आणि उच्च दर्जाचे मानू जाऊ लागल्या. भारतातील अन्य राज्यात त्याच १९५७ ते १९९५ च्या काळात तिथल्या राज्य सरकारकडून सर्व छापील कागदपत्रे स्थानिक भाषेत, स्थानिक लिपीत छापली जात होती. भारतातील अनेक अमराठी राज्यांनी विज्ञान, कला, वाणिज्य, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रम तसेच या सर्व विषयांतील संशोधन आपापल्या स्थानिक भाषेत आणि स्थानिक लिपीत शिकण्याच्या सुविधा उपलब्ध केल्या. महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ च्या अनुच्छेद ५ ला इतक्या दीर्घकाळ स्थगिती नसती तर मराठीची अशी उपेक्षा करण्याची हिंमत कोणालाही झाली नसती.

मुख्यमंत्री ना. मनोहर जोशी त्यांच्यासमोर आलेली प्रत्येक नस्ती काळजीपूर्वक पाहत असत. मराठीवरील अन्यायाला सलग ३४ वर्षे कारणीभूत ठरणारे अनुच्छेद ५ ला स्थगितीचे शून्य रु. आर्थिक तरतुदीचे टिपण दरवर्षीप्रमाणे त्यांच्याही समोर आले. सर्व नस्ती बारकाईने पाहण्याच्या निश्चयानुसार त्यांनी ती नस्तीही पाहिली आणि मराठीचे नष्टचर्य संपले. सलग ३४ वर्षी दिल्या गेलेल्या स्थगितीप्रमाणे १९९५ मध्येही स्थगिती मागणारे टिपण नाकारले. अनुच्छेद ५ नुसार १५ ऑगस्ट १९९५ या दिवसापासून महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ हा अधिनियम पूर्ण क्षमतेने लागू करण्याचा शासन निर्णय मंत्रिमंडळाने संमत केला.

महाराष्ट्र शासनाच्या अनेक खात्यांमधील कामकाज त्या नंतर क्रमाक्रमाने मराठीत होऊ लागले. दरवर्षी मराठीतून होणाऱ्या कामकाजाचे प्रमाण वाढत आहे. १५ ऑगस्ट १९९५ पासून विधिमंडळात सादर होणारे सर्व मूळ प्रस्ताव, विधेयके यांची मराठी प्रत ही मूळ दस्तऐवज मानला जाऊ लागला. शासनाचे बहुसंख्य

छापील आवेदन नमुने देवनागरी लिपीतील मराठीतून उपलब्ध होऊ लागले.

विधिमंडळात संमत झालेल्या विधेयाकांच्या मराठी नमुन्यावारच मा. राज्यपालांनी स्वाक्षरी करावी आणि तशी परंपरा स्थापित करावी, अशी विनंती करणारे पत्र मी एकदा तत्कालीन राज्यपाल मा. एस.एम. कृष्णा यांना पाठवले. माझ्या विनंतीला मान देऊन त्यांनी त्या दिवसापासून संमत झालेली सर्व विधेयके, अध्यादेश आणि अन्य प्रस्तावांच्या मराठी प्रतीवरच स्वाक्षरी करण्याचा पायंडा पडला. हा पायंडा त्यानंतर अनेक राज्यपाल आले आणि गेली तरी अद्याप सुरू आहे. अनुच्छेद ५ ला स्थगिती होती तोपर्यंत राज्यपालांची स्वाक्षरी घेण्यासाठी दस्तऐवजांच्या मराठी प्रती प्राधान्याने सादर करण्याचे बंधन प्रशासनावर नव्हते.

१५ ऑगस्ट १९९५ पूर्वीही महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ नुसार कामकाज मराठीतून करण्याची परिपत्रके महाराष्ट्र शासनाने वारंवार काढली पण अनेक मूळ अधिकृत दस्तऐवज इंग्रजीच असल्याने शक्यतो बहुतेक कामकाज इंग्रजीतून करण्याची सवय प्रशासनातील अनेकांना लागली होती. १५ ऑगस्ट १९९५ नंतर आजपर्यंत या अधिनियमानुसार मराठीतून कामकाज न करणाऱ्या अनेक अधिकाऱ्यांच्या वरिष्ठांकडे मी मराठीतून कामकाज करावे अशा मागणीचे ३६०० अर्ज दिले. मी असे अर्ज दिलेल्या प्रत्येक ठिकाणी बहुतांशी कामकाज मराठीतून होऊ लागले. मराठीतून कामकाज टाळण्याची सरकारी अधिकाऱ्यांची प्रवृत्ती असते असा आरोप त्यांच्यावर नेहमी केला जातो पण मी या बाबीचा नीट अभ्यास केला होता. जी अनेक कामे संगणकाच्या सहाय्याने होत असत ती कामे संगणकावर मराठीतून करण्याच्या सुविधा बराचकाल उपलब्ध नव्हत्या, म्हणून मी जिथे अर्ज दिले तिथे दंडात्मक कारवाईसाठी फार आग्रह धरला नव्हता.

संगणकावरून सहजपणे मराठीत कामकाज करणे अलीकडे शक्य झाल्यापासून मराठीतून कामकाजाचे प्रमाण वाढले आहे काही माहिती किंवा आशय मराठीतून लिहिण्यास, टंकण्यास कमी वेळ लागतो तर तेच काम इंग्रजीत करायला दुप्पट ते तिप्पट वेळ लागतो, हे सरकारी मंडळांच्या लक्षात आले आहे.

केवळ सरकारी नव्हे तर खाजगी कामकाजात देखील मराठीमुळे होणारी वेळेची बचत लोकांच्या लक्षात येऊ लागली आहे. अनुच्छेद ५ ला असलेल्या स्थगितीमुळे मराठीचा अवरुद्ध झालेला प्रवाह आता सुसाट वेगाने पुढे जाऊ लागला आहे आणि सध्याहून अधिक वेगाने तो पुढे नेण्यासाठी मराठीप्रेमी लोक करित असलेले प्रयत्न पाहता मराठीला पुन्हा आपले गतवैभव मिळण्याचा क्षण फार दूर नाही असे मला वाटते.

– प्रा. अनिल गोरे

भ्रमणध्वनी : ९४२२००१६७१

marathikaka@gmail.com

ज्यांना वाचनाची आवड असते ते
'ललित' मासिक आवडीने वाचतात!

ललित

साहित्यिक घडामोडींचा बातमीदार
आणि ग्रंथखरेदीचा मार्गदर्शक

दिवाळी अंकासह वार्षिक वर्गणी ३३० रुपये
चार वर्षांची सवलतीची वर्गणी फक्त १२०० रुपये

वैविध्यपूर्ण आणि वाचनीय सदरलेखन

नोबेल व्याख्याने □ मानाचे पान □ दशकातील साहित्यिक □ पन्नाशीपूर्वीची पुस्तके □ नवोदित लेखकांचं स्वागत □ महत्त्वाच्या पुस्तकांची देखल - लक्षवेधी पुस्तके □ जगभरातील महत्त्वाचे लेखक आणि पुस्तके यांविषयी रोचक माहिती - पुस्तक-गजाली □ इथे-तिथे □ दृष्टिक्षेप □ मुलाखती □ चोखंदल वाचकांची निवड □ दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांची विषयवार माहिती □ लेखक-वाचकांचे व्यासपीठ.

वर्गणी खालील ठिकाणी स्वीकारली जाईल.

* ललित कार्यालय - २३८२६२२५ * मॅजेस्टिक बुक स्टॉल - २३८८२२४४, * मॅजेस्टिक ग्रंथदालन - ९८९२२२०२३९ * मॅजेस्टिक बुक डेपो - २५३७६८६५ * मॅजेस्टिक बुक गॅलरी - (०२०) ६८८८९०८ * मॅजेस्टिक (पुणे) - ९९२२३४४०८१ किंवा वर्गणीची मनिऑर्डर/डीडी 'ललित मासिक' या नावाने ३०८, फिनिक्स, ४५७ एस. व्ही. पी. रोड, गिरगाव, मुंबई-४००००४ या पत्त्यावर पाठवावा किंवा 'ललित'च्या बँक ऑफ महाराष्ट्र, गिरगांव शाखेच्या २००५३७०१००६ या क्रमांकाच्या बँकखात्यात रक्कम जमा करून majesticph@gmail.com या इमेलवर पैसे भरल्याचे तपशील कळवावेत. त्याचप्रमाणे आपली वर्गणी येथेही भरू शकता : www.majesticonthenet.com

ललित कार्यालय

८, फिनिक्स, ३ रा मजला, ४५७, एस. व्ही. पी. रोड, गिरगाव, मुंबई ४००००४.

दूरध्वनी : २३८२ ६२ २५ इ-मेल : majesticph@gmail.com

ऑनलाइन खरेदीसाठी : www.majesticonthenet.com या साईटवर क्लिक करा. Customer Care : 022-65666755

ग्रंथजगताशी परिचित राहण्यासाठी
'ललित'चे वर्गणीदार व्हा!

मराठीतून न्यायव्यवहाराचे पुढे काय ?

अॅड. संतोष ल. आग्रे

मराठी
भाषा
विशेषांक

संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर ५६ वर्षांनी व महाराष्ट्र राज्याचे सुवर्ण महोत्सवी वर्षही उलटून गेले तरीही, आणि न्यायव्यवहारात मराठीतून काम काज करणे बंधनकारक आहे, असा कायदा असूनही त्याच्या अंमल-

बजावणीसाठी सामान्य नागरिकांना लढा उभारावा लागतो, ही सान्यांसाठीच अतिशय निंदनीय बाब आहे. १२ कोटींहून अधिक लोकांच्या राज्यात त्यांच्या भाषेत, म्हणजेच राजभाषा मराठी भाषेचा वापर न्यायव्यवहारात करावा यासाठी कायदे करूनही अंमलबजावणीबाबत शासन व न्याययंत्रणा उदासीन असल्यामुळे संपूर्ण यश मिळत नाही. केवळ शासननिर्णय व अधिसूचनेवर मराठी भाषा सक्तीची आहे पण न्यायव्यवहारात ती नाही. न्यायव्यवस्थेचे प्रमुख घटक म्हणजेच न्यायाधीश, वकील व पक्षकार यातील बहुतांश लोकही मराठी ही न्यायव्यवहाराची भाषा आहे याविषयी अनभिज्ञ आहेत. सध्याच्या घडीला न्यायव्यवहारात मराठीतून कामकाज करणे ही ज्याच्यात्याच्या मर्जीवर अवलंबून असणारी गोष्ट आहे. मात्र शासनव्यवहारात ज्या प्रमाणात मराठीतून व्यवहार होत आहे, त्यापेक्षा फारच कमी प्रमाणात न्यायव्यवहारात आज रोजी कामकाज होत आहे. न्यायव्यवहारात संपूर्ण कामकाज मराठीतून होण्यासाठी शासनाने अथवा उच्च न्यायालय प्रशासनानेही कोणतीही कालमर्यादा ठरविलेली नाही. तसेच अंमलबजावणीची जबाबदारीही कोणावर सोपविलेली नाही.

कायद्याच्या क्षेत्रात ब्रिटिश काळापासूनच एक प्रचलित तत्त्व आहे की, 'कायद्याचे अज्ञान हा बचाव होऊ शकत नाही'. हे तत्त्व इतर राष्ट्रांप्रमाणे भारतीय कायद्याचा व न्यायदान पद्धतीचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. खऱ्या अर्थाने कायद्याचे व लोकशाही राज्य निर्माण करण्यासाठी सर्व नागरिकांना कायद्याचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. मात्र कायद्यांची आणि न्यायालयांची भाषा इंग्रजी असणे हे लोकशाही आणि सामाजिक न्याय या दोन्ही मूल्यांशी विसंगत आहे. लोकांना कायद्यांचे राजभाषेत आकलन करून देण्याची सरकारची नैतिकच नव्हे तर वैधानिक जबाबदारी आहे. जर सामान्य माणसाला ज्ञात अपेक्षित कायदा त्याच्या भाषेत नसेल तर निश्चितच तो कायद्याच्या ज्ञानापासून वंचित राहील. त्यामुळे

या संबंधीची निश्चित कालमर्यादा आणि आवश्यक ती साधनसामुग्री उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी शासनाची आहे...

सामान्य माणसाच्या बाबतीत तर हा विरोधाभासच आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भाषावार प्रांत-रचनेनुसार विविध भाषिक राज्यांची निर्मिती झाली. १ मे १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र

राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर लगेच महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४' पारित केला. न्यायव्यवहार मराठीतून होण्यासाठी शासनाने प्रथम ३० एप्रिल १९६६ रोजी काढलेल्या अधिसूचनेप्रमाणे राज्यातील जिल्हा व तालुका पातळीवरील न्यायव्यवहाराची भाषा मराठी ठरवण्यात आली. परंतु सदोष अधिसूचनेमुळे न्यायव्यवहारात मराठी भाषेचा अपेक्षित वापर झाला नाही. त्यामुळेच तब्बल बत्तीस वर्षांनंतर २१ जुलै १९९८ रोजी महाराष्ट्र शासनाने न्यायव्यवहाराच्या निरपवाद मराठीकरणसंदर्भात अधिसूचना काढली. यानंतर काही अपवाद वगळता मराठी ही जिल्हा आणि तालुका पातळीवरच्या सर्व न्यायालयांची (यात मुंबईचाही समावेश आहे) संपूर्ण व्यवहाराची भाषा म्हणून घोषित झाली.

न्यायव्यवस्थेत सर्वोच्च स्थानी असलेल्या सर्वोच्च न्यायालयाची भाषा आजही इंग्रजी आहे. त्याखाली असलेल्या राज्यांच्या उच्च न्यायालयांमध्ये कामकाजाची भाषा कोणती असावी याचे अधिकार भारतीय राज्यघटनेने कलम ३४८ (२) अन्वये प्रत्येक राज्याला दिलेले आहेत. राष्ट्रपती आणि राज्यपाल यांच्या संमतीने राज्यसरकार उच्च न्यायालयाची प्राधिकृत भाषा म्हणून राज्याच्या राजभाषेचा वापर करू शकतात. अनुच्छेद ३४८ (२) चा वापर करून यापूर्वीच राजस्थान, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि बिहार या राज्यांनी आपापल्या राज्यांच्या उच्च न्यायालयांत त्यांच्या राज्याची राजभाषा म्हणजेच हिंदी भाषा वापरण्याचा निर्णय घेतला आहे. उच्च न्यायालये ही प्रत्येक राज्याच्या न्यायक्षेत्रातील वरिष्ठ न्याययंत्रणा आहे. तालुका आणि जिल्हा पातळीनंतर त्यापुढे चालणारी दिवाणी व फौजदारी अपिले, रिट याचिका, जनहित याचिका इ. अनेक प्रकारे ही उच्च न्यायालयात निकाली काढली जातात. महाराष्ट्रात सध्या मुंबई उच्च न्यायालय आणि त्यांतर्गत नागपूर, औरंगाबाद आणि गोवा या ठिकाणी खंडपीठे आहेत.

महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ हा २६ जानेवारी, १९६५ रोजी अंमलात आल्यानंतर तात्काळ अनुच्छेद ३४८(२) चा वापर करून महाराष्ट्र शासनाने मराठी भाषेला मुंबई उच्च न्यायालयात प्राधिकृत भाषेचा दर्जा देण्याची आवश्यकता होती. मात्र आज रोजीपर्यंत सामान्य पक्षकाराला मुंबई उच्च न्यायालयात अपिल व याचिका मराठी भाषेतून दाखल करता येत नाहीत व दाखल करायच्या अपिल व याचिकांसोबत मराठी कागदपत्रांचे इंग्रजीत भाषांतर करून घेण्यासाठी पक्षकारांना स्वतःलाच अनाटायी खर्च करावा लागत आहे. न्याय देणाऱ्यांना सर्वसामान्यांची भाषा कळत नाही म्हणून न्याय मागणाऱ्यांनीच भाषांतर करून देणे हे अन्यायकारक व लोकराज्य या संकल्पनेशी पूर्णतः विसंगत आहे.

उच्च न्यायालयाची प्राधिकृत भाषा म्हणून मराठीला मान्यता देणे म्हणजे इंग्रजीची प्राधिकृत भाषा म्हणून असलेली मान्यता रद्द करणे असा याचा अर्थ नाही. ज्या भाषेत राज्याचा कारभार चालतो त्या भाषेला त्या राज्याच्या स्तरावरील सर्वोच्च न्यायसंस्थेत स्थान मिळावे ही जनसामान्यांच्या जिविताच्या हक्काची व पारदर्शकता दाखविणारी मागणीही मान्य होत नाही हे दुर्दैव आहे. अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य हा व्यक्तिस्वातंत्र्याप्रमाणेच लोकशाही मूल्यांवर आधारित मूलभूत मानवी अधिकार आहे. स्वतःस अभिव्यक्त करता येणे म्हणजेच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य ही स्वयंपूर्णतेसाठी किमान आवश्यकता असते. या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे विचार-स्वातंत्र्यासोबत घनिष्ठ नाते आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेत सर्व भारतीय नागरिकांना वैचारिक आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य असल्याचा उल्लेख आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ मध्ये या स्वातंत्र्याचा पुनरुच्चार केला आहे.

राजभाषा मराठीचा वापर होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या अखत्यारित असलेली सर्व आस्थापने, महामंडळे, प्राधिकरणे, न्यायाधीकरणे, विभागीय कार्यालयातील वरिष्ठ अधिकार्यांनी निकालपत्रे मराठीतून देण्याबाबतही अनेक शासननिर्णय व परिपत्रके काढून आदेश दिले आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या अखत्यारितील सर्व विभागातील अधिकार्यांकडे चालणाऱ्या प्रकरणातील सुनावण्यांनंतर द्यावयाची निकालपत्रे मराठीतूनच देणे बंधनकारक आहे. तसेच संयुक्तिक कारण नसताना मराठीचा वापर करण्याच्या संदर्भात जे अधिकारी किंवा कर्मचारी टाळाटाळ करतील त्यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई करावी अशा सूचना सर्व कार्यालय प्रमुख व विभाग प्रमुखांना १८ मे, १९८२ रोजी देण्यात आलेल्या आहेत, मात्र प्रत्यक्षात अशी कारवाई केल्याचे दिसून आलेले नाही. शासन व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर करण्यासंबंधीच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे, त्यादृष्टीने कार्यालयांची तपासणी व त्यांना मार्गदर्शन करणे ही भाषा संचालनालयाची प्राथमिक जबाबदारी आहे.

उच्च न्यायालय प्रशासन, अंमलबजावणीसाठी शासनाने पुरेशी साधनसामग्री व निधी दिलेला नाही असे म्हणून हात झटकत आहे. आजही न्यायालयांत पुरेसे मराठी लघुलेखक व टंकलेखक नसल्याने यात अडथळा येत आहे अशी ओरड न्याययंत्रणेकडून होत आहे. यासाठी शासनाने उच्च न्यायालय प्रशासनाला जिल्हापातळीवरील न्यायव्यवहार १०० टक्के होण्यासाठी निश्चित कालमर्यादा ठरवून

देणे क्रमप्राप्त आहे. तसेच न्यायव्यवहाराच्या मराठीकरणासाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पात स्वतंत्र तरतूद करून जिल्हा आणि तालुका पातळीवरच्या न्यायालयांचे १०० टक्के मराठीकरण होण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व सोयीसुविधा तातडीने (पुस्तके, कर्मचारी, संगणक, लघुलेखक, टंकलेखक) पुरविल्या पाहिजेत. राज्य शासनाने सर्व कायदे, परिपत्रके, इ. शासनाच्या संकेतस्थळावर मराठीतून उपलब्ध करून द्यायला हवे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील सर्व तालुका व जिल्हा न्यायालयांना राज्य व केंद्रीय अधिनियमाच्या मराठी प्रती पुरविण्याची व्यवस्था करायला हवी.

सर्व विद्यापीठांना विधिशिक्षणाचे माध्यम मराठीतूनही सुरू करण्यासाठी आदेश देऊन इंग्रजी माध्यमातील विधिशिक्षणात 'मराठीतील न्यायव्यवहारासंदर्भात' एका विषयाचा अनिवार्य स्वरूपात समावेश करायला हवा. मराठीतील अभ्यासक्रमासाठी महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांशी संवाद साधून आवश्यक पाठ्यपुस्तके, संदर्भसाहित्य नामवंत तसेच अभ्यासू विधिज्ञांमार्फत तयार करून घ्यायला हवे. घटनेच्या कलम ३४८(२) प्रमाणे मराठीला उच्च न्यायालयाची प्राधिकृत भाषा म्हणून मान्यता मिळण्यासाठी आवश्यक ती कार्यवाही ताबडतोब करायला हवी. उच्च न्यायालयानेही दिवाणी व फौजदारी मार्गदर्शिकेत २१ जुलै १९९८ व ३१ ऑगस्ट २००० च्या अधिसूचनेनुसार आवश्यक त्या दुरुस्त्या तातडीने करायला हव्यात. उच्च न्यायालयाच्या तसेच जिल्हा न्यायालयाच्या अधिकृत संकेतस्थळावर मराठीतून दिवाणी व फौजदारी मार्गदर्शिका युनिकोड मराठीतून उपलब्ध करून दिली पाहिजे. जिल्हा न्यायालयांतील संगणकातील इंग्रजी प्रणालीचे विशिष्ट कालमर्यादित मराठी प्रणालीतही रूपांतर करायला हवे. नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरने जिल्हा आणि तालुका पातळीवरच्या न्यायालयांसाठी बनवलेले केस इन्फॉर्मेशन सिस्टिम सॉफ्टवेअर तातडीने मराठीत उपलब्ध करून घ्यायला हवे. मराठीतून आदेश, न्यायनिवाडे कसे लिहावेत यासाठी न्यायाधीशांच्या निवडीनंतर न्यायिक अकादमीच्या प्रशिक्षणात अभ्यासक्रमाचा अंतर्भाव आवर्जून करायला हवा. सर्व जिल्हा व तालुका, दिवाणी तसेच फौजदारी न्यायालयांमध्ये दैनंदिन कामकाजातील सर्व कागदपत्रे, नोंदवह्या, नोटीसा, शिक्के इ. सर्व कामकाज मराठीतून होण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी जिल्हा न्यायाधीशांवर सोपवायला हवी. दिवाणी न्यायाधीश कनिष्ठ स्तर व प्रथमवर्ग न्यायदंडाधिकारी तसेच जिल्हा न्यायाधीश यांच्या होणाऱ्या लेखी मुख्य परीक्षेत मराठी भाषेतून किमान एक पेपर अनिवार्य स्वरूपात असायला हवा.

या यंत्रणांनीच न्यायव्यवहाराचे मराठीकरण होण्यासाठी गांभीर्याने पावले उचलली तरच न्यायव्यवहाराच्या मराठीकरणाचा लढा यशस्वी होईल, यात अजून किती वेळ जाणार आहे, हा कळीचा मुद्दा आहे.

- अॅड. संतोष ल. आग्ने

उपाध्यक्ष, मराठी अभ्यास केंद्र

भ्रमणध्वनी - ९९३०४६०११५

adv.santoshagre@gmail.com

मराठीची श्रीमंती

प्रा. हरी नरके

कवी कुसुमाग्रज यांचा जन्मदिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा केला जातो.

मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळण्यासाठी आम्ही तयार केलेला अहवाल केंद्र सरकारला सादर केल्यानंतर

त्या अहवालाची सर्व प्रकारची छाननी/तपासणी होऊन तो मान्यता पावला आहे. अधिकृत घोषणेची प्रतिक्षा असताना यावर्षीचा मराठी भाषा गौरव दिन साजरा होत आहे.

अभिजात म्हणजे उच्चकुलीन असा सर्वदूर समज असतो. संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ।

अभिजात्य तेचि निर्मळ।।

इकडे अभिजात म्हणजे उच्च कुळातला हाच अर्थ त्यांना अभिप्रेत आहे हे उघड आहे.

गेली सात आठशे वर्षे हाच अर्थ आपल्याकडे कोरला गेलेला आहे, स्थिर झालेला आहे. तेरा वर्षांपूर्वी जेव्हा सर्वप्रथम तमिळ भाषेला केंद्र सरकारने अभिजात भाषेचा दर्जा दिला तेव्हा पुन्हा एकदा या शब्दाकडे लक्ष वेधले गेले. पुढे संस्कृत, तेलुगु, कन्नड, मल्याळम आणि ओडिया यांनीही हा दर्जा मिळवला. मराठीलाही तो मिळावा असा विचार स्वाभाविकपणे सुरू झाला. हा दर्जा मिळण्याचे निकष काय आणि तो मिळाल्यास काय काय फायदे होतात, अशी विचारणा होऊ लागली.

अभिजात या शब्दाचा शब्दकोशातला अर्थ पाहिला तर काय आढळते?

दाते-कर्वे यांच्या महाराष्ट्र शब्दकोशात 'अभिजन'चा अर्थ उच्चकुलीन असा दिलेला आहे. आणि अभिजातचा अर्थ, कुलीन, सभ्य, थोर मनाचा, प्रतिष्ठित, उच्च दर्जाचा, सुसंस्कृत, विदग्ध वाङ्मय, उच्च दर्जाचे वाङ्मय, श्रेष्ठ प्रतीचे, पहिल्या प्रतीचे ग्रंथ साहित्य असा दिलेला आहे. महाराष्ट्र शब्दकोश, संपा. य.रा.

मराठीच्या मरणाची चर्चा करण्याऐवजी आपण तिच्यासाठी काय करू शकतो, याचा विचार करा आणि तसे वागा. मराठी आपोआप श्रीमंत होईल.

दाते - चिं.ग. कर्वे, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९८८, खंड-१, पृ.१०७

आक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने प्रकाशित केलेल्या इंग्रजी-मराठी शब्दकोशात (क्लासिकल) 'अभिजात'चा अर्थ, "प्राचीन ग्रीक आणि रोम यांच्या

शैलीचा, पारंपरिक, प्राचीन परंपरेचा, संगिताबाबत पारंपरिक विशेषतः १७५० ते १८०० या काळातले, शास्त्रीय, क्लासिकली-साधेपणामुळे आकर्षक अशा तऱ्हेचे असा दिलेला आहे." रमेश धोंगडे, संपा. मुंबई, १९९७, पृ.१३२

प्रा. एस.व्ही. सोहोनी, यांच्या ए न्यू अप्रोच डिक्शनरी ऑफ लिट्व्हीग इंग्लिश मध्ये त्यांनी हाच अर्थ, पहिल्या दर्जाचा, संगीतात क्लासिकल आणि वाङ्मयात क्लासिक, ग्रीक अगर रोम वाङ्मय कलासंबंधीचा, क्लासिक- पहिल्या श्रेणीचा, उत्कृष्ट, श्रेष्ठ दर्जाच्या वाङ्मयासंबंधीचा, ग्रीक आणि रोमन वाङ्मयासंबंधीचा, दीर्घकाळ चालत आल्यामुळे अतिप्रसिद्ध असा दिला आहे. प्रा. एस.व्ही. सोहोनी, संपा. नितीन पुणे, १९९०, पृ.९४.

यावरून असे म्हणता करता येते की, सुरुवातीला, म्हणजे सुमारे २००० ते ५०० वर्षांपूर्वी उच्च कुलीन या अर्थाने प्रचलित असलेल्या या शब्दाला पुढे प्रबोधनकाळात साधारणपणे अठराव्या शतकापासून श्रेष्ठ दर्जाचा असा अर्थ येत गेला. आपल्याकडे मात्र कालपरवापर्यंत अगदी आजही जुनाच अर्थ प्रचलित असलेला दिसतो. आता मात्र आपण त्याचा प्रबोधनकालीन अर्थ प्रचलित करण्याची गरज आहे. काळाच्या ओघात आपण जर बदलणार नसू तर मग आपल्यासारखे करंटे आपणच.

केंद्र सरकारने कोणत्याही भाषेला हा दर्जा देण्यासाठी प्रामुख्याने श्रेष्ठता हाच निकष लावलेला आहे.

भाषेच्या अभिजातपणासंबंधीचे केंद्र सरकारचे एकूण ४ निकष आहेत- भाषेची श्रेष्ठता, भाषेची दीड ते दोन हजार वर्षांची प्राचीनता आणि सलगता, भाषिक आणि वाङ्मयीन परंपरेचे स्वयंभूषण, प्राचीन भाषा व तिचे आधुनिक रूप यांच्यात पडू शकणाऱ्या खंडासह असलेले नाते. या चारही मुद्द्यांच्या

अनुषंगाने विचार करता मराठी भाषा ही अभिजात भाषा आहे असे निस्संदिग्धपणे म्हणता येते.

आपल्याकडे बोलीभाषांना गावंढळ म्हणून हिणवल्याने मराठी भाषेचे फार मोठे नुकसान झालेले आहे. हा भाषक दहशतवाद मराठीचे कंबरडे मोडून तिला पंगू बनवित आहे.

कोणतीही भाषा अशुद्ध नसते. प्रमाणभाषा असावी की नाही, याबाबत भाषा अभ्यासकांमध्ये दुमत आहे. शिक्षणासाठी तिची गरज आहे असे मानणारेही अप्रमाण भाषा हलक्या किंवा अशुद्ध नसतात असे आग्रहपूर्वक सांगतात ते याचमुळे. मात्र, प्रमाणभाषा म्हणजे प्रतिष्ठित भाषा नव्हे. वऱ्हाडी, अहिराणी, कोकणी, या हलक्या असला भेदभाव करून आपण त्यांच्या लेखन आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर बंदी घालतो. हिणवल्यामुळे संबंधितांमध्ये अपराधीपणाची भावना निर्माण होऊन त्यांचे व्यक्त होणे थांबते. उच्चभू आणि गावंढळपणाच्या नावाखाली चालू असलेल्या ह्या भाषक दहशतवादाने मराठी मरू घातली आहे. बोलीभाषेची विविधता हे मराठीचे खरे वैभव असून, त्याचा अभिमान बाळगला पाहिजे. त्याला प्रमाणभाषेचे लेबल लावून मिटवून टाकणे, हा वेडेपणा आहे. या भेदाचा दोष धुरिणांकडे जातो. त्यांनी आतातरी सुधारले पाहिजे; नाहीतर फार उशीर झालेला असेल. दलित साहित्यामुळे मराठीची पताका जगात फडकली.

मराठीला सुमारे ५२ बोलीभाषा आहेत. जिला जास्त ओढे ती नदी मोठी, याच न्यायाने मराठीला रसद पुरवणाऱ्या या सर्व बोलींचा अभिमान बाळगला पाहिजे. या सर्वच बोलीभाषांतील साहित्य खूप सकस आहे. बहिणाबाई, उद्भव शेळके, भुजंग मेश्राम, बोरकर, सदानंद देशमुख, रंगनाथ पठारे, व्यंकटेश माडगूळकर, लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, राम नगरकर, आनंद विंगकर, राजन गवस, मच्छिंद्र कांबळी, प्र.ई. सोनकांबळे, बा.भ. बोरकर, नामदेव ढसाळ या साऱ्यांमुळेच मराठी श्रीमंत झालेली आहे हे कसे विसरता येईल?

बोलीभाषा आणि उच्चार यांचा भौगोलिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाशी जैविक संबंध असतो. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र इथले उच्चार बेगळे आहेत. ही विविधता अभिमानास्पद आहे. ती शेकडो प्रकारची आहे. उच्चारांवरून शुद्ध-अशुद्ध किंवा श्रेणी ठरवणे हा वेडेपणा आहे. स्वरयंत्र आणि उच्चार यांचा विचार केला तर प्रांतनिहाय स्वरयंत्र बदलते काय? अजिबात नाही. स्वरयंत्र तेच पण उच्चार मात्र बदलतात. उच्चारांमधला हा लहेजा, पोत, त्यातली अवीट गोडी ही आपली खरी संपत्ती आहे. समान गुणवत्तेची स्वरयंत्रे एका प्रांतातील सगळ्यांनाच मिळतात असे म्हणता येईल का? नाही. भीमसेन, लताबाई, आशाबाई, बालगंधर्व, कुमार गंधर्व, पृथ्वीराज कपूर, अमिताभ, यमुनाबाई, रजनीश, आणि आणखी कितीतरी, गळ्यांची उंची, माधुर्य, खोली, घनता, पदर सारे किती बिलक्षण! यांचे प्रांत आणि त्यांच्या गळ्याची श्रेष्ठता यांचा काय संबंध

लावणार?

अभिजातपणासंबंधी केंद्र सरकारच्या निकषातील साहित्याची आणि भाषेची श्रेष्ठता विचारात घेता, गाथा सप्तसती, हरिभद्राचे समरादित्याची कथा, उद्योतन सुरीचे कुबलयमाला, चक्रधरांचे लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी, तुकारामगाथा, एकनाथांची भारूडे, माझा प्रवास, धग, कोसला, बनगरवाडी, बॅरिस्टर अनिरुद्ध घोपेश्वरकर, गोलपिठा, शांतता कोर्ट चालू आहे, हे सारेच दस्तावेज इतके चिरेबंदी आहेत, की मराठीची श्रेष्ठता स्वयंभू आहे.

दुर्गा भागवतांनी राजारामशास्त्री भागवतांच्या संशोधनाचा निष्कर्ष सांगताना म्हटले आहे, की जुनी महाराष्ट्री संस्कृतपेक्षा जुनी व खरी जिवंत भाषा आहे हे त्यांनी दाखवले आहे. मराठी संस्कृतोद्भव नाही. ती संस्कृतपेक्षा जुनी आहे. ती संस्कृतची मावशी आहे.

गाथा सप्तसतीतील मराठी, जे महाराष्ट्री प्राकृत या नावाने ओळखले गेले, हरिभद्र, भद्रबाहू, उद्योतन सुरी, आदींचे लेखन आणि चक्रधर, ज्ञानेश्वर, चोखा, चोंभा, सावतामहाराज, नामदेव, संत बहिणाबाई, एकनाथ, बखरी, ते फुले-आंबेडकर, अण्णाभाऊ, लोकहितवादी, आगरकर, रानडे, टिळक, विष्णुभट गोडशे, लक्ष्मीबाई टिळक, साने गुरुजी, बेडेकर, भाऊ पाध्ये, नेमाडे, ढसाळ, कोलटकर, चित्रे, यांच्या साहित्याची महत्ता आणि त्यांचे जैविक नाते स्वयंस्यष्ट आहे.

अभिजात मराठी भाषा म्हणजे श्रेष्ठ मराठी भाषा. “इथे कुलेजातीवर्ण हे अवघेचि गा अकारण!” मराठी सर्व जातीचे लोक बोलतात. अनेक पंथ, धर्म, प्रांत, संस्कृती यांना मराठीने पोट्यात सामावून घेतलेले आहे. त्यामुळे खांद्यावर मायमराठीची पताका घेतलेल्या बारा कोटींची ती भाषांमाजी भाषा साजिरी आहे. ती चोरांपासून जन्मलेली नाही. ती कष्टकऱ्यांची-ज्ञानवंतांची आहे. ही श्रमाची-घामाची, निर्मितीची भाषा आहे. मराठी ज्ञानभाषा आहे. धर्मभाषा आहे. अक्षर भाषा आहे. अजरामर भाषा आहे. जगातील सर्व भाषा मेल्या आणि अवघ्या दहा जगल्या तरी मराठी जगणार आहे हे लक्षात ठेवा. तेव्हा तिच्या मरणाची चर्चा करण्यावजी मी माझ्या मायबोली मराठीसाठी काय करू शकतो, याचा विचार करा आणि तसे वागा. मराठी श्रीमंत होईल.

माणूस हा विचारशील प्राणी आहे. प्रत्येक माणूस आपल्या भाषेतून विचार करतो. त्यामुळे मातृभाषा ही माणसाची अस्मिता आणि अस्तित्त्वखूण असते. माणसाने भाषेच्या माध्यमातूनच आजवर ज्ञाननिर्मिती केलीय. साहित्य, विचार, तत्त्वज्ञान यांच्याद्वारे संस्कृतीची जनुक भाषेच्याच माध्यमातून एका पिढीकडून दुसरीकडे वाहून नेली जातात.

जगात आज हजारो भाषा आहेत. सुमारे सत्तर हजार वर्षांपूर्वी माणसाने पहिली भाषा जन्माला घातली. काळाच्या ओघात हजारो भाषा जन्माला आल्या. कोणतीही भाषा ही स्थिर नसते. ती सतत प्रवाही असते. बदलती असते. अमृतातेही पैजा जिंकणारी मराठी ही जगातली दहाव्या क्रमांकाची भाषा आहे. “ती संस्कृतोद्भव

भाषा आहे आणि तिचे वय सुमारे आठशे वर्षे आहे," असे आम्हाला शिकवण्यात आलेले आहे. मराठीचे आद्यग्रंथ म्हणून आपण ज्ञानेश्वरी, लिळाचरित्र आणि विवेकसिंधू यांचा उल्लेख करतो. पहिले शिलालेख म्हणून श्रवणबेळगोळ आणि अलिबागजवळील अक्षीच्या शिलालेखांचा उल्लेख केला जातो. ही माहिती आमच्या मनावर इतकी खोलवर कोरली गेलेली आहे की, यापेक्षा सत्य काही वेगळे असू शकेल हे मान्य करायला मराठी माणसाची तयारीच नसते. या जुन्या समजुती पुराव्यानिशी तपासून घेतल्या तर नव्या प्रकाशात उजेडात येणारे सत्य काही वेगळेच असते.

स्त्रिया वय चोरतात असा आक्षेप घेतला जातो. खरं तर वय चोरण्यात पुरुषही मागे नसतात, अगदी देशाचे सरसेनापतीही यात आघाडीवर असतात हे आपल्याला माहीत आहे. मराठी ही मायबोली असल्याने की काय पण तिचे वय चोरले गेले आहे एवढे निश्चित आहे. साधा प्रश्न असा आहे की कोणतीही भाषा बालवयातच ज्ञानेश्वरी, लिळाचरित्र आणि विवेकसिंधू यांसारखे जागतिक दर्जाचे ग्रंथ कसे प्रसवू शकेल? आठशे वर्षांपूर्वी मराठीत हे ग्रंथ लिहिले गेले तेव्हा मराठी बालभाषा नव्हती, तर ती एक परिपक्व झालेली समृद्ध भाषा होती. ज्ञाननिर्मिती, साहित्य, विचार, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीची त्याआधीची फार मोठी परंपरा मराठीला होती. मग मराठीतला आद्यग्रंथ कोणता? आणि मराठीचं नेमकं वय किती?

मराठीतला आज उपलब्ध असलेला पहिला ग्रंथ आहे, 'गाथा सप्तसई' (गाथा सप्तसती). गाथा म्हणजे कविता. सातशे लोककवितांचा संग्रह म्हणजे हा ग्रंथ होय. पैठणच्या हाल या सातवाहन राजाने सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी पन्नास कवींच्या या कविता संकलित केल्या. सातवाहनांची राजभाषा मराठी असल्याने त्यांचे जिथे जिथे राज्य होते, तिथे तिथे या ग्रंथाची हस्तलिखिते मिळालेली आहेत. सातवाहनांचे संपूर्ण भारतावर तर राज्य होतेच परंतु पार अफगाणिस्तानपर्यंत राजभाषा मराठीची पताका फडकत होती. हा ग्रंथ महाराष्ट्री प्राकृत या भाषेत असल्याचे आजवर सांगण्यात आले आहे. ३१ मार्च १९५६ रोजी थोर संशोधक स.आ. जोगळेकर यांनी तो ग्रंथ पहिल्यांदा सोप्या आणि ताज्या मराठीत प्रकाशित केला. त्याला त्यांनी तब्बल ४६४ पानांची प्रस्तावना लिहिलेली आहे. गाथा सप्तसतीचे १८७३ पासून अनेक इंग्रजी अनुवादही प्रकाशित करण्यात आलेले आहेत. गोदावरी नदीच्या काठावरील लोकजीवनाचे शृंगारिक तसेच करुण, दारुण, व हृद्य रूप या ग्रंथात चित्रित करण्यात आलेले आहे. मानवी जीवनातील शाश्वत मूल्यांचा पुरस्कार करणारा हा श्रेष्ठ मराठी ग्रंथ आहे. रावसाहेब मंडलिक, राजारामशास्त्री भागवत, श्री. व्यं. केतकर आदींनी गेल्या शतकातच या ग्रंथाकडे आपले लक्ष वेधले होते. राजा बडे यांचा या ग्रंथाचा 'शेफालिका' या नावाचा सुंदर पद्यानुवादही प्रसिद्ध आहे.

मुळात महाराष्ट्री प्राकृत, महाराष्ट्री अपभ्रंश आणि मराठी या तीन वेगळ्या भाषा असल्याचे आपल्या मनावर बिंबविण्यात

आले आहे. खरंतर या तीन वेगळ्या भाषा नाहीतच. ही एकाच भाषेची तीन वेगवेगळी नावं आहेत. हे सत्य सर्वप्रथम उजेडात आणणारे लेखक होते, श्री. ल.रा. पांगारकर. त्यांनी हे १९३२ सालीच दाखवून दिलेले आहे. मराठीची ही तीन नावं मराठीच्या आद्यकाळ, मध्यकाळ आणि अर्वाचीन काळात प्रचलित होती. वेगवेगळ्या काळात रूढ असलेली मराठीची ही नावं पुढे देशी भाषा आणि नागर भाषा म्हणूनही वापरात असल्याचे दिसते. प्राकृत हा शब्द मूळ 'पाअड' या शब्दापासून बनलेला आहे. आंबा पाडाला आला असे आजही आपण म्हणतो. म्हणजे आंबापण दिसायला लागले. मराठी ही वाहत्या पाण्यासारखी, प्रवाही भाषा होती, आहे, राहिल. जुन्या काळात धर्मग्रंथांची भाषा होती संस्कृत. पण तिचा जन्म झाला वैदिक भाषेपासून आणि वैदिकची आई होती वैदिकपूर्व बोली भाषा. हार्वर्ड विद्यापिठाचे डॉ. मायकेल विट्झेल यांनी आपल्या 'ट्रेसिंग दि वैदिक डायलेक्ट्स' या ग्रंथात हे दाखवून दिले आहे. तेव्हा संस्कृत ही मूळ भाषा होती ही माहिती बरोबर नाही. पाणिनीने जेव्हा या भाषेचे व्याकरण लिहिले तेव्हा तो तिला छंद भाषा म्हणतो. महाराष्ट्री प्राकृत किंवा महाराष्ट्री या नावाने दोन-अडीच हजार वर्षांपूर्वी प्रचलित, लोकप्रिय व मान्यताप्राप्त असलेली भाषा ही संस्कृतपेक्षाही जुनी असल्याचे महामहोपाध्याय राजाराम शास्त्री भागवत विदुषी दुर्गा भागवत यांचे आजोबा यांनी १८८५ सालीच दाखवून दिले होते. त्यांचा 'मराठ्यासंबंधी चार उद्गार' हा ग्रंथ जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावा. त्यांचा 'मराठीची विचिकित्सा' हाही ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. १९२७ साली ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास दोन खंडात लिहिला. त्यात त्यांनी मराठीचे वय किमान अडीच हजार वर्षे असल्याचे पुराव्यानिशी दाखवून दिले आहे. डॉ. कृ.पां. कुलकर्णी यांनीही मराठीची उत्पत्ती सांगताना 'मराठी भाषा -उद्गम आणि विकास'मध्ये तिचे वय किमान दीड हजार वर्षे नमूद केले आहे. 'अॅन ओल्ड मराठी डिक्शनरी'मध्ये डॉ. शं.गो. तुळपुळे आणि डॉ. अॅन फेल्डहाऊस यांनी तसेच डॉ. वि.भि. कोलते यांनी मराठीचे व अपभ्रंशचे नाते सांगताना महाराष्ट्री-अपभ्रंश आणि आजची मराठी यांचे जैविक नाते स्पष्ट केलेले आहे. मनातील दूषित पूर्वग्रह बाजूला ठेवून वरील पुरावे पाहिले म्हणजे मराठीचे वय आठशे वर्षे नव्हे हे कोणालाही पटेल.

एक होता कावळा नि एक होती चिमणी... ही प्रत्येक मराठी घरात आजही सांगितली जाणारी गोष्ट आहे. ती पहिल्यांदा ग्रंथात लिहिली गेली ८०० वर्षांपूर्वी. लिळाचरित्रात धानाई नावाच्या हट्टी मुलीला श्रीचक्रधरांनी ती सांगितली असली तरी ती त्याआधी हजारबाराशे वर्षे मराठी लोकजीवनात सांगितली जात होती. ती विलक्षण लोकप्रिय होती.

तमिळ भाषेला अभिजात दर्जा मिळण्यात संगम साहित्याचा मोठा वाटा आहे. हे साहित्य २३०० वर्षे जुने आहे. गोदावरी नदीवर धरण बांधले जात असल्याचा प्रसंग त्यात आला आहे. या धरणाच्या कामासाठी जगभरातून तज्ज्ञ मागवण्यात आलेले

होते. महाराष्ट्रातील मराठी गवंडी मोठे कुशल असल्याचे वर्णन त्यात आले आहे.

'सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रप' या ग्रंथात महामहोपाध्याय वा.वि. मिराशी यांनी नाणेघाटातील एका शिलालेखाचे वाचन दिलेले आहे. हा शिलालेख सुमारे २२२० वर्षांपूर्वीचा आहे. शिवनेरी किल्ल्यापासून सुमारे ४७ किलोमीटरवर सह्याद्रीच्या कुशीत एका सुंदर लेण्यात हा शिलालेख आहे. तो ब्राम्ही लिपीत आहे. ३० फूट लांबी आणि १० फूट रुंदीच्या या शिलालेखात 'महारठीनो' असा मराठी बोलणाऱ्या लोकांचा उल्लेख आढळतो. अलिकडेच इतिहासकार डॉ. शोभना गोखले यांनी या शिलालेखावर नव्याने संशोधन करून त्याचे वय दोन हजार वर्षांपेक्षा अधिक असल्याचे प्रमाणित केलेले आहे.

विनयपिटक हा पाली भाषेतील पवित्र धर्मग्रंथ आहे. तो बिहारमध्ये राजगृहला सव्वादोन हजार वर्षांपूर्वी लिहिला गेला. त्यात 'महारठ्ठ'चा उल्लेख आलेला आहे. श्रीलंकेतील 'दिपवंश' आणि 'महावंश' या सिंहली लिपीतील दीडहजार वर्षांहून जुन्या ग्रंथांमध्ये तो मिळतो.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात वरूचीने प्राकृतप्रकाश हा व्याकरण ग्रंथ लिहिला. त्यात त्याने शौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री या प्राकृत भाषांचे व्याकरण सिद्ध केले. आधीचे सगळे नियम सांगून झाल्यानंतर शेवटचा नियम सांगताना तो म्हणतो, "शेषं महाराष्ट्रीवत्." यावरून देशाच्या वेगवेगळ्या भागात प्रचलित असलेल्या सगळ्या भाषांना मराठीचे नियम लागू पडत होते. यातून मराठीची प्रतिष्ठा, मान्यता आणि श्रेष्ठता स्पष्ट होत नाही काय? संस्कृत महाकवी कालिदास आणि शूद्रक यांनी आपल्या शाकुंतल आणि मृच्छकटिक या नाटकांमध्ये मराठीचा अनेक संवादांसाठी वापर केलेला आहे. महाभारत या जगप्रसिद्ध महाकाव्यात अनेक मराठी शब्द आलेले आहेत. यज्ञाच्या वेळी पंडितांना मराठीत बोलायला बंदी घालण्यात आल्याची नोंद रा.रा. भागवत यांनी दाखवून दिलेली आहे. संस्कृत ही धर्मभाषा असली तरी हे पंडित खाजगीत मराठीत बोलत असत हे यातून उघड होते. संत एकनाथांनी, 'संस्कृत वाणी देवे केली मग प्राकृत काय चोरापासोनी झाली?' असे संतप्त उद्गार काढले होते. विंचू चावला... ही एकनाथांची भारूडांची मराठी आजची अस्सल मराठी असूनही ते तिला प्राकृत म्हणतात कारण महाराष्ट्री प्राकृत हीच मराठी आहे. रघुनाथराव गोडबोले यांनी १८६३ साली प्रकाशित केलेल्या मराठी शब्दकोशाला महाराष्ट्रीय भाषेचा कोश म्हटले आहे, ते यामुळेच.

आपल्या वाशीमचा वत्सगुल्म महाकवी गुणाढ्य याने पैशाची भाषेत बृहत्कथा हे महाकाव्य लिहिले. दोन हजार वर्षांपूर्वी तो जेव्हा जम्मू-काश्मीरच्या राजाच्या पदरी होता तेव्हा त्याने ते रचले. जगातले हे तिसऱ्या क्रमांकाचे श्रेष्ठ महाकाव्य मानले जाते. या ग्रंथाचा अकराव्या शतकात सोमदेवाने संस्कृतमध्ये अनुवाद केला. त्याने गुणाढ्य आणि बृहत्कथेची माहिती सुरवातीलाच

दिलेली आहे. आज मूळ पैशाचीतील ग्रंथ उपलब्ध नाही. संस्कृत अनुवाद तेव्हा आहे. सोमदेवाने प्रामाणिकपणे गुणाढ्याची माहिती दिली नसती तर आज हा ग्रंथ संस्कृतच मानला गेला असता. जगात धनाढ्य अनेकांकडे असतील पण गुणाढ्य फक्त मराठीकडे आहे.

मराठी ही संस्कृतोद्भव नसून ती संस्कृतची मावशी आहे. 'माय मरो नी मावशी जगो' अशी आपल्या मराठीत म्हण आहे. मराठीची आई एक वैदिकपूर्व बोली होती आणि संस्कृतची आजीही दुसरी एक वैदिकपूर्व बोली होती हे लक्षात घेता, त्यांचे नाते आईमुलीचे नाही हे उघड आहे. संस्कृतचे दस्तावेज जपले गेले, मराठीचे काळाच्या ओघात लुप्त झाले आणि संस्कृतप्रेमींनी आपले वर्चस्व प्रचारित आणि प्रसारित केले. मराठीवर संस्कृतचा जरूर प्रभाव आहे. मात्र मराठीने संस्कृतकडून जेवढे घेतले त्याच्या दामदुप्पट परतही केले. मराठीवर इतर प्राकृत भाषा, सगळ्या द्राविडी भाषा, आणि पर्शियन यांचाही प्रभाव आहे. पण मराठीचे स्वतःचे जे अस्सल आहे, ते जगातल्या इतर कोणत्याही भाषेत नाही. जगातल्या अनेक भाषांमध्ये राष्ट्रगिते आहेत. विश्वगीत (पसायदान) मात्र एकट्या मराठीकडे आहे.

उद्योतनसुरीने इ.स. ७७८ मध्ये कुवलयमालेत मराठी माणूस लढवय्या, काटक, शूर, काळासावळा, घट्टाकट्टा आणि भांडकुदळ असल्याचे नमूद केलेले आहे. हरिभद्राचे आठव्या शतकातील समरादित्याची कथा हे मराठी अभिजात महाकाव्य असल्याचे डा. ए. एम. घाटगे यांनी प्राकृत शब्दकोशात दाखवून दिले आहे.

हाल, पादलिप्त, हरिभद्र, उद्योतन सुरी, नामदेव, ज्ञानेश्वर, चक्रधर, तुकाराम. एकनाथ, फादर स्टीफन्सन, फुले, आंबेडकर, रानडे, लोकहितवादी, टिळक. आगरकर, अण्णाभाऊ, साने गुरूजी, राजवाडे, केतकर, भागवत, पांगारकर, उद्भव शेळके, मनोहर तल्हार, कुरुंदकर, सुर्वे, ढसाळ, नेमाडे, जीए, लक्ष्मीबाई टिळक, सावित्रीबाई, ताराबाई, इरावतीबाई, मालतीबाई, गडकरी, पाध्ये, सावंत, पुल, अत्रे, बागूल, तेंडूलकर, विंदा, कुसुमाग्रज, खांडेकर, बेडेकर, माडगूळकर, कोलटकर, चित्रे, एलकुंचवार यांच्या अमृतातेही पैजा जिकणान्या मराठीचे वय किमान अडीच हजार वर्षे असल्याचे अनेक हस्तलिखित पोथ्यांचे, शिलालेख, ताम्रपटांचे पुरावे उपलब्ध आहेत. आता तरी तिचे वय चोरू नका. मराठीतच बोला, लिहा, वाचा, जगा आणि जगवा.

— प्रा. हरी नरके

भ्रमणध्वनी : ९४२१०८१२१४

harinarke@gmail.com

बोलींच्या अस्तित्वाचा प्रश्न!

अरुण जाखडे

मराठी
भाषा
विशोधक

भारत हा बहुसांस्कृतिक आणि बहुभाषिक देश आहे, असे म्हणतो, तेव्हा 'बहु' म्हणजे किती, याचा विचार व्हायला पाहिजे. कारण आपण जेव्हा आपल्या हजारो वर्षांच्या परंपरेचा अभिमानाने उल्लेख करतो, तेव्हा ह्या परंपरा, संस्कृतीचा प्रवाह आजच्या समाजापर्यंत पोचविण्याचे काम भाषांनी केले आहे हे गृहित धरतो. भाषांच्या विकासात सांस्कृतिक, सामाजिक आणि इतर सर्वच ज्ञानशाखांचा विकासही दडलेला आहे. त्यात जीवनदर्शन आणि प्रेम आहे. येथे मी भाषा हा शब्द सर्वांथने म्हणजे प्रमाणभाषा, बोलीभाषा आणि अन्य भाषांसह एकत्रित भाषांच्या संदर्भात वापरतो आहे.

बोलीभाषा संगणकावर आणणे
यासाठी आपण प्रयत्नशील
राहिले पाहिजे...

शिल्प आणि सर्वच कलांना बळ देणाऱ्या व इतकी वर्षे ह्या भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य जपणाऱ्या बोलींनीच भारत समृद्ध केला आहे. तुम्हा-आम्हाला घडविले आहे.

व्यक्तिशः मला प्रमाण वा अभिजात भाषा आणि बोली भाषा असा फरक फारसा मान्य नाही. डॉ. गणेश देवी यांनी साकारलेल्या 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' ह्या प्रकल्पात राज्यघटनेतील ८व्या परिशिष्टातील भाषांव्यतिरिक्त ८७० च्या आसपास आजही बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत हे लक्षात आले आहे. ह्या बोलीभाषा आणि त्या बोलणाऱ्या जनसमुदायाला दुय्यम समजणे किंवा उपस्थान देणे मला व्यक्तिशः त्या बोलींवर आणि त्या-त्या समुदायावर अन्याय केल्यासारखे वाटते. बोलींचे मूल्य अभिजात किंवा प्रमाणभाषांपेक्षा कमी नाही. तुम्ही एक, पाच, दहा, वीस, पन्नास किंवा शंभर रुपयांच्या साधारणतः पाच किंवा दहा हजारांच्या नोटा एका खिशात ठेवल्या आणि दुसऱ्या खिशात तेवढ्याच म्हणजे पाच किंवा दहा हजारांची नाणी ठेवली तर दोन्हींचे मूल्य सारखेच नाही का? बोलीभाषा ह्या नाण्यासारख्या असतात. नोटांसारख्या त्या व्यवस्थित, एकावर एक, एका शिस्तीत बसत नाहीत. नोटांचा आवाज नसतो, त्या लपवणे अवघड जाते. पण नाण्यांचा आवाज ऐकू येतो. नाण्यांना नुसता आवाजच नसतो, तो ध्वनी असतो, त्याला एक नाद असतो, लय असते, कर्णमधुरता असते आणि कर्णकर्कशतः सुद्धा.

बोली ह्या नाण्यांसारख्याच असतात. बोलींचा आवाज, गोडवा, त्यात दडलेल्या मौखिक परंपरा, साहित्य, नृत्य, चित्र,

ब्रिटिशांच्या सहवासातून आपण अभिजात, प्रमाण असे शब्द घेतले आणि वर्गीकरण करण्याच्या उपद्रव्यापात आपले सांस्कृतिक धन, आपली अस्मिता, आपले वैशिष्ट्य यावर आपणच शस्त्र चालवत राहिलो. आपल्याच पायावर धोंडा मारून घेणे आणि स्वतःलाच पंगू बनवणे ही गोष्ट घडत गेली. आपण आपल्या देशी परंपरांचे केवळ हनन करत नसून त्या विस्मृतीत ढकलत आहोत, हा धोका ओळखला नाही तर आपली केवळ संस्कृतीच्या सपाटीकरणकडे होणारी वाटचाल एवढाच धोका संभवत नाही, तर आपण आपला चेहराच हरवत चाललो आहोत. तो चेहरा कुरूप व्हावा असे वाटत नसेल, तर ह्या बोलींचे संवर्धन करणे व त्या बोलणाऱ्या समाजाला प्रतिष्ठा देणे आवश्यक आहे.

आता हे इतके सोपे आहे का? समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची सर्व समुदायांची इच्छा ही चांगली गोष्ट आहे. तेच तर आपले सामाजिक उद्दिष्ट आहे, फक्त आपल्याला काळजी घ्यायची आहे, ती मुख्य प्रवाहात येताना स्वतःचे सत्त्व आणि अस्तित्त्व, आपले वैशिष्ट्य अबाधित ठेवण्याची.

आज ज्यांना आपण प्रमाणभाषा व अभिजात भाषा म्हणतो, त्यांना 'लिपी' असल्यामुळे त्या प्रतिष्ठित झाल्या. बोलींना व्याकरण नसल्यामुळे दुय्यम समजले गेले किंवा नाकारलेही गेले. सरकारांपर्यंत पोचणे प्रमाणभाषांना सोपे झाले. पण लिपी नसलेल्या बोली भाषांचा समुदाय आणि सरकारे यात कोठेतरी अडसर निर्माण होऊ लागला. ज्यांना आपण आपले सरकार म्हणतो, ते तसे ह्या समुदायाला वाटते का? भाषिक वेदनांचा अभ्यास अशा विविध पद्धतीने होत नाही. ही खरी आजच्या बोलींची व्यथा आहे. बोलींवर पहिला प्रहार ब्रिटिश काळातच झाला. लिपींचा शोध लागल्यानंतर लिखित आणि मौखिक अशा दोन परंपरा सुरू झाल्या आणि ज्ञानाचीही विभागणी झाली. पुढे ब्रिटिशांच्या संस्कारातून

आपण साहित्य आणि इतर ज्ञानशाखांचे मुद्रित ग्रंथ तयार करताना काही निकष लावणे सुरू केले आणि मौखिक परंपरेचा संदर्भ घ्यायचा, पण त्या परंपरेला छेद देऊन पुढे जायचे हा प्रकार होऊ लागला. सांस्कृतिक स्मृतिभ्रंशाचा प्रारंभ येथेच सुरू झाला.

लिपी आणि व्याकरण असणाऱ्या भाषांना स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यभाषांचा दर्जा मिळाला. त्यांना राज्ये मिळाली आणि बोली भाषांवर पुन्हा अन्याय झाला. विविध बोली बोलणाऱ्या भागातही मराठी किंवा त्या-त्या राज्यातील भाषांच्याच शाळा सुरू झाल्या. बोली बोलणाऱ्या समुदायांना - मुलांना ही राज्यभाषाही परकी-परदेशी वाटू लागली आणि बहुसंख्यांनी अशा शाळांत जाण्याचे टाळले. त्यांना मराठी किंवा त्या-त्या राज्यातील भाषा शिकणे अपरिहार्य झाले. शाळागळतीमुळे हा समाज निरक्षर राहू लागला.

अलीकडे विविध जनसमुदायातील लोक शिकू लागले. लिहू लागले. साहित्यनिर्मिती करू लागले. आता ह्या लोकांची जबाबदारी आहे की त्यांनी आपल्या बोलीतून लेखन करावे. मराठीतही लिहिताना बोली शब्दांचा वापर करावा. आपल्या बोलींचे कोश बनवावे. त्या-त्या जनसमुदायातील, त्या-त्या बोलींच्या शिक्षित जाणकारांनी एवढे केले, तरी ह्या बोलींच्या दस्तऐवजीकरणाची प्रक्रिया सुरू होईल. त्यांच्या मौखिक परंपरेत दडलेले ज्ञान व साहित्य समोर येईल. काहींनी तसे प्रयत्न केले आहेत. ह्यासाठी सरकारवर अवलंबून न राहता स्वयंप्रेरणेने व लोकसहभागातून ही गोष्ट केली जावी. डॉ. गणेश देवी यांचा 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' हा प्रकल्प असाच सरकारच्या साहाय्याशिवाय केवळ लोकसहभागातून साकारला आहे, हा आदर्श समोर ठेवून आपण सर्वांनीच ह्यासंबंधी काही उपक्रम गतिमान केले पाहिजेत, असे काम करू इच्छिणाऱ्यांना मलाही काही सहकार्य करण्याची व ह्या उपक्रमात सहभागी होण्याची इच्छा आहे.

लोकसंस्कृतीविज्ञान आणि भाषाविज्ञान ह्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींचेच हे काम आहे, असे आता न समजता कोणताही जिज्ञासू, भाषाप्रेमी हे काम करू शकेल. त्या कामाला नंतर शास्त्रीय परिमाण देता येईल किंवा आपणच ते नव्याने करायला हवेत. 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' ह्या मालिकेतील महाराष्ट्रातील भाषांच्या खंडाचे संपादन मी केले आहे. हा खंड प्रकाशित झाल्यानंतर अनेक बोली बोलणाऱ्या विविध जनसमुदायातील लोकांनी माझ्याशी संपर्क केला. काही मर्यादांमुळे ज्या बोलींचा समावेश ह्या खंडात करता आला नाही, त्याचा समावेश पुढील आवृत्तीत करणे आता सहज-सुलभ झाले आहे. ह्या खंडामुळे नारायणपेठी बोलणाऱ्या एक स्वकुळ साळी समाजासारख्या विणकर समाजातील श्री. अंबर ढगे यांनी माझ्याशी संपर्क केला. ते गृहस्थ शासकीय नोकरीत अर्कोटस विभागातून निवृत्त झालेले आणि कोणतीही भाषेची पदवी अथवा फारशी माहिती नसलेले गृहस्थ. त्यांनी माझ्या संपर्कात राहून, ह्या खंडातून

प्रेरणा घेऊन व समाजातील जुन्या-जाणत्या लोकांशी संवाद करून, क्षेत्रीय कार्य करून 'नारायणपेठी बोली'वर एक पुस्तक लिहिले. त्या समाजातील बुजुर्ग व नेते मंडळी माझ्याकडे आली आणि आमच्या समाजातील माणसाकडून हे लिहून घेतल्याबद्दल त्यांनी आभार आणि कृतज्ञता व्यक्त केली. मी म्हणालो, "मला आता तुम्ही एक भेट द्या, तुमच्या समाजाची संस्था आहे, तिच्यातर्फेच हे पुस्तक प्रकाशित करा." त्या कार्यक्रमास मला निमंत्रितही केले. मला वाटते, ही भाषिक चळवळ अशा प्रकारे वाढायला हवी.

बोलींच्या संदर्भात अशी चर्चा करताना आता महाराष्ट्रातील बोलीविषयी थोडे बोलू या.

महाराष्ट्रातील बोली

महाराष्ट्र हे वैविध्यपूर्ण राज्य आहे. डोंगर-पर्वत, समुद्र-किनारा, सपाट भूप्रदेश, अरण्ये, जंगले, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात पंथ, जाती, धर्म, संप्रदाय यांची विविधता आहे. अशा वैविध्यपूर्ण गोष्टींमुळे मराठीशिवाय विविध बोली येथे बोलल्या जातात. डोंगर-पर्वतात भिल्ल आणि आदिवासी व त्यांच्या भाषा, समुद्रकिनाऱ्यावर सागरी भाषा, अरण्य जंगलात आदिवासी, कातकर्तीच्या भाषा तर सपाट भू-प्रदेशात भटक्या-विमुक्तांच्या भाषा आपणास दिसतील शिवाय आंध्र, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, गुजरात या राज्यांच्या सीमारेषांवर मराठी व शेजारच्या राज्यांतील भाषांचा भाषासंकर व त्यातून निर्माण झालेल्या विविध समाजाच्या बोली आढळतात.

महाराष्ट्रातील भाषांचे सर्वेक्षण करताना, साठ भाषा महाराष्ट्रात बोलल्या जातात अशी माहिती हाती आले, त्या भाषांची नोंद ह्या सर्वेक्षण खंडात आहे.

मराठीशिवाय गोंडी ह्या आदिवासी भाषेला स्वतःची स्वतंत्र लिपी आहे, ही खूप मौलिक गोष्ट आहे. आता तर गोंडी लिपीचे संगणकावर फॉन्टही तयार झाले आहेत.

सागर किनाऱ्यांवर बोलींवरही पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रजी, उर्दू अशा भाषांचा संकर झाला आहे. ह्या भाषासंकरामधून त्या-त्या बोली वैशिष्ट्यपूर्ण झाल्या आहेत. कोकणी, मालवणी, सामवेदी, आगरी, संगमेश्वरी, नॉ लिंग अशा काही बोली भाषा आहेत. कोकणात अशा 'क्रिओल' (Creole) भाषा आहेत. ज्या ठिकाणी व्यापार उद्यम चालतो, प्रामुख्याने जहाजातून मालांची ने-आण होते अशा ठिकाणी सोपे व्याकरण व अनेक भाषांतील मिश्रणातून अशी भाषा बनते. इतरत्र कोठेही न आढळणारी 'नॉ लिंग'सारखी भाषाही अशीच अनेक देशी-परदेशी भाषांच्या मिश्रणातून बनली आहे. रायगड जिल्ह्यातील 'कोर्लई' या गावी फक्त ४०० कुटुंबात ती बोलली जाते; कोकणातील सिद्दी भाषा आता लुप्त झाली आहे.

महाराष्ट्राच्या ह्या भाषा सर्वेक्षणाच्या खंडात आम्ही बोलींचा मराठीची रूपे असाच उल्लेख करून स्वतंत्र विभाग केला आहे. अभ्यासाच्या दृष्टीने आदिवासींच्या आणि भटक्या-विमुक्तांच्या भाषांचा विभाग केला आहे. महाराष्ट्रातील बोलीविषयी ज्यांना उत्सुकता आहे, त्यांनी हा खंड जरूर पाहावा.

ह्या बोलींच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आहे, काही अभ्यासकांनी बोलींचा उल्लेख उपभाषा, पोटभाषा, अपभ्रंश भाषा असा केला आहे, तो पटण्यासारखा नाही. बोलीतील उच्चारांकडे तिरस्काराने पाहिले तर ते आपलेच अज्ञान ठरेल. आज विज्ञानाच्या चौकटीतील अनेक गोष्टी बोली भाषेतील पारंपरिक ज्ञानातून लोकांना अबगत होत्या हे स्पष्ट दिसत आहे. बोलींवर पूर्वी निसर्ग, पर्यावरण आणि भूप्रदेशाचा प्रभाव होता तर आजच्या सर्वच भाषांवर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव दिसतो आहे. भाषा ह्या प्रवाही आणि लवचीक असल्यामुळे असे बदल त्या-त्या भाषेत सहज घडतात; पण तंत्रज्ञानाशी मैत्री करताना आपण आपल्या देशी परंपरा, देशी प्रेरणा विसरणार तर नाही ना, अशी शंका निर्माण होते.

शेवटी एवढेच सांगावेसे वाटते की प्रत्येक बोलीभाषेचे आपले अस्तित्व असते. तिचे अस्तित्व आपण सर्वांनी मान्य केले पाहिजे, जपले पाहिजे. भाषिक अस्मितेचा आपण गौरव केला पाहिजे. तिचे सामर्थ्य, तिचे वैशिष्ट्य, तिच्याकडे असलेली ज्ञानपरंपरा, त्या-त्या बोलीतील लोकगीते, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार, शब्दवैभव यांचा अभ्यास करून तिचे व्याकरणही तयार

केले पाहिजे. आणि मुख्य म्हणजे आजच्या काळात ती संगणकावर कशी येईल यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

लिपी असलेली आणि मुद्रित भाषा म्हणजेच सर्वश्रेष्ठ भाषा, असे मला वाटत नाही. मुद्रित साहित्य अथवा विचार म्हणजे भाषा नसून तो भाषेचा फोटोग्राफ आहे. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा; पण तो मिळाल्यानंतर मराठीला शब्दसौंदर्य देणाऱ्या, अनेक लेखक व विचारवंत देणाऱ्या ह्या बोली व स्थानिक भाषांच्या भलेपणाचाही त्यात अंतर्भाव असावा. मोठी भाषा छोट्या भाषेला मारते या नियमानुसार मराठीच्या अतिक्रमणातून अनेक बोली संमिश्र झाल्या किंवा त्या बोली अल्प होत लुप्त होण्याच्या वाटेवर आहेत. थोरलेपणाच्या भावनेतून आपण बोली भाषांच्या अस्तित्वाची काळजी करू या, तिला व त्या बोलणाऱ्या स्थानिक जनसमुदायालाही प्रतिष्ठा देऊ या, एवढीच अपेक्षा.

– अरुण जाखडे

भ्रमणध्वनी : ९८५००८६४२३

p.padmagandha@gmail.com

ग्रंथांश

मानवी संस्कृतीचा वारसा जपणारे लेणी-मूर्तीकलेचे आविष्कार आणि मानवी जीवन विवेकी आणि समृद्ध करणारी थोर व्यक्तिमत्त्वं... मानवी जीवनाशी निगडित संकल्पनांचा सूक्ष्म अर्थ उलगडणारे 'संकल्पना'कोश. वीस ग्रंथांचा हा संच म्हणजे ज्ञानसंपन्न, विचारसंपन्न करणारा वाङ्मयीन खजिनाच. प्रत्येक घरात, संस्थेत, वाचनालयांत असायलाच हवा!

इंग्रजी थिसॉरसच्या धर्तीवर... मराठीत प्रथमच!!

संकल्पनाकोश (खंड १ ते ५) - सुरेश वाघे

विषय : धर्म, काळ, विश्व, प्राणी, वनस्पती मानवी शरीर व जीवनावस्था, कुटुंबसंस्था
नागरिक जीवन गुणावगुण मन व स्वभाव, ललितकला

मूळ किंमत ३२०० रुपये सवलतीत २४०० रुपये टपालखर्च १५० रु.

उच्च मराठीचे विस्तारीकरण

डॉ. प्रकाश परब

उच्च शिक्षणात अर्थात, महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणात मराठीची स्थिती आजही वाईट असली तरी ती सुधारण्यासाठी मराठी अभ्यास केंद्राने केलेल्या प्रयत्नांची नोंद ऐतिहासिक कारणांसाठी केली पाहिजे. बंद पडणाऱ्या मराठी शाळांमागील एक कारण उच्च शिक्षणात मराठीचा अपेक्षित विस्तार न होणे हे देखील असल्यामुळे मराठी शाळांच्या सक्षमीकरणासाठी लढा उभारणाऱ्या मराठी अभ्यास केंद्राने उच्च शिक्षणातील मराठीच्या विस्तारीकरणाचीही मोहीम हाती घेतली. गेल्या सात-आठ वर्षांमध्ये शासन, विद्यापीठ प्रशासन आणि विद्यार्थी-प्राध्यापक अशा विविध आघाड्यांवर संपर्क साधून उच्च शिक्षणात मराठीचा विस्तार कसा करता येईल याची वस्तुनिष्ठ मांडणी अभ्यास केंद्रातर्फे करण्यात आली. मुंबई विद्यापीठ आणि सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांच्या कुलगुरूंनी, अभ्यास केंद्राने चालविलेल्या प्रयत्नांची उपयुक्तता लक्षात घेऊन विद्यापीठांतर्गत अभ्यासकांची चर्चासत्रे आयोजित केली. या चर्चासत्रांत उच्च शिक्षणातील मराठीच्या विस्तारीकरणामागील तात्त्विक भूमिका मांडण्याची संधी मला मिळाल्यामुळे ह्या प्रश्नाचे विविध पैलू जवळून समजून घेता आले. त्या निमित्ताने जे लेखन मी केले ते पुढे 'मराठीच्या उच्च शिक्षणाची दशा आणि दिशा' (२०१०) ह्या पुस्तिकेच्या स्वरूपात अभ्यास केंद्रानेच प्रकाशित केले. सदर पुस्तिकेचे प्रकाशन तत्कालीन उच्च व तंत्र शिक्षण मंत्री राजेश टोपे यांच्या हस्ते झाले. केंद्राचे अध्यक्ष डॉ. दीपक पवार यांनी ही पुस्तिका मंत्रीमहोदयांच्या शिफारशीसह राज्यातील सर्व प्रमुख विद्यापीठांच्या कुलगुरूंपर्यंत पोचवण्याची व्यवस्था केली. विद्यापीठांनी पुस्तिकेत सुचवलेल्या मराठीच्या विस्तारीकरणाचे प्रारूप अभ्यासून त्यातील व्यवहार्य सूचनांची अंमलबजावणी करावी अशी अपेक्षा होती.

काय होते हे मराठीच्या विस्तारीकरणाचे प्रारूप? काय होती त्यामागील मराठी अभ्यास केंद्राची भूमिका?

मराठीच्या विद्यापीठीय व महाविद्यालयीन शिक्षणात कालोचित असे संरचनात्मक बदल गेल्या अनेक दशकांपासून

मराठीचा न्हास थांबवायचा तर
विद्यापीठांनी साहित्येतर भाषाव्यवहाराचे
महत्त्व लक्षात घेऊन कालोचित आणि
गुणवत्तापूर्ण विस्तारासाठी आग्रहाने पुढे
आले पाहिजे

प्रलंबित आहेत. आज मराठीच्या महाविद्यालयीन वा विद्यापीठीय शिक्षणाचा प्रश्न केवळ शैक्षणिक राहिलेला नाही. त्याला सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय परिमाणेही प्राप्त झाली आहेत आणि त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. प्रगत व्यवहारभाषा व ज्ञानभाषा

म्हणून मराठीची जडणघडण करण्याचे काम ज्या संस्थांकडून अपेक्षित होते व आहे त्यांत राज्यातील विद्यापीठांचा प्रामुख्याने समवेश होतो. अध्यापन, प्रशिक्षण व संशोधन यांच्याद्वारा मराठी भाषेचे भौतिक व बौद्धिक व्यवहारांसाठी सक्षमीकरण करणे, त्यासाठी संस्थात्मक - विभागात्मक यंत्रणा प्रस्थापित करणे ही विद्यापीठांची वैधानिक जबाबदारी आहे.

आजच्या व्यावहारिक व बौद्धिक जगतातील मराठी भाषेची (इंग्रजी भाषेच्या तुलनेत) दुर्बलता पाहता आपल्या विद्यापीठांनी कधी तरी हे आव्हान स्वीकारले होते का असा प्रश्न पडतो. विकासप्रक्रियेत नसला तरी मराठी भाषेच्या सार्वत्रिक अवमूल्यनात विद्यापीठांचा वाटा मोठा आहे. एकट्या मुंबई विद्यापीठाचा इतिहास तपासला तरी हे लक्षात येईल. विद्यापीठाने आधुनिक ज्ञान-विज्ञानाचा प्रसार करताना मराठीची-देशी भाषांची उपेक्षा करू नये अशी भूमिका लो. टिळक, आगरकर, न्या. रानडे, जगन्नाथ शंकरशेट प्रभृतींची होती. केवळ साहित्यव्यवहारच नव्हे तर समाजाचे इतरही व्यवहार मराठीच्या विद्यापीठीय शिक्षणाच्या कक्षेत यावेत अशी लो. टिळक यांची सूचना होती. आज शंभर-सव्वाशे वर्षांनंतर महाराष्ट्रीय समाजाच्या कोणकोणत्या व्यवहारांना विद्यापीठीय मराठी शिक्षणात स्थान मिळाले आहे? पत्रकारितेसारखा लोकाभिमुख पाठ्यक्रम मराठीतूनही उपलब्ध व्हावा म्हणून विद्यापीठाकडे याचना करावी लागते. राज्यातील कनिष्ठ न्यायालयीन व्यवहार शंभर टक्के मराठीतून व्हावा अशी तरतूद असताना कायद्याचे उच्च शिक्षण मात्र शंभर टक्के इंग्रजीत. ते मराठीतूनही उपलब्ध व्हावे म्हणून न्यायालयात याचिका दाखल करावी लागते. ही विद्यापीठांची मराठीविषयीची कळकळ.

माध्यमभाषा म्हणूनच नव्हे तर विषय म्हणूनही मराठीच्या उच्च शिक्षणाचा कालोचित व गुणवत्तापूर्ण विस्तार झाला नाही याचे अनेक पुरावे देता येतील. उच्च शिक्षणातील मराठीच्या या दुरवस्थेमुळे मराठीच्या प्राथमिक-माध्यमिक-उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा पायाही आता खचू लागला आहे. ते अव्यवहार्य आणि कालबाह्य ठरू लागले आहे. काही वर्षांपूर्वी मराठी अभ्यास केंद्राने मराठी शाळांच्या प्रशावर राज्यव्यापी परिषद घेतली. त्यावेळी उच्च शिक्षणासह समाजाचे सर्व प्रमुख व्यवहार इंग्रजीतच असतील तर मराठी माध्यमातून शिकायचे कशासाठी अशी विचारणा झाली. आजच्या स्पर्धेच्या युगात मुलांना मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये पाठवणे ही पालकांसाठी अतीव त्यागाची आणि जोखमीची बाब बनली आहे. राजकीय, सामाजिक इच्छाशक्तीचा अभावातून ही परिस्थिती आपण ओढवून घेतलेली असली तरी समाजाला दीपस्तंभाप्रमाणे असलेल्या विद्यापीठांनीही मराठीबाबतचे आपले दायित्व नीट पार पाडले नाही हे कबूल केले पाहिजे.

महाराष्ट्रात विद्यापीठांचे आणि संलग्न महाविद्यालयांचे मिळून शेकडो मराठी विभाग अस्तित्वात आहेत. या विभागांमार्फत मराठीचे पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण दिले जाते. मात्र मराठीचे हे उच्च शिक्षण परंपरेने साहित्यकेंद्री राहिलेले आहे. राज्यातील कोणतेही विद्यापीठ अथवा महाविद्यालय याला अपवाद नाही. राज्यातील नामांकित समजल्या जाणाऱ्या मुंबई आणि पुणे विद्यापीठांतील मराठी विभागांच्या स्थापनेचा इतिहास तपासला तर असे दिसते की ते प्रायः मराठी भाषा आणि संस्कृती यांच्या प्रसाराचे उद्दिष्ट समोर ठेवून स्थापन झालेले आहेत. केवळ मराठी विभागांच्याच नव्हे तर संपूर्ण पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेमागेही मराठी भाषा आणि संस्कृती यांचे संवर्धन हा एक मुख्य हेतू होता. स्थानिक भाषेच्या-संस्कृतीच्या विकासात विद्यापीठांची भूमिका महत्त्वाची असते हे लक्षात घेतलेले होते. परंतु भाषाप्रसाराचे व संवर्धनाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून मराठीच्या पाठ्यक्रमांची व विभागांची निर्मिती-रचना झाल्याचे दिसत नाही.

काळानुसार आणि समाजाच्या बदलत्या गरजांनुसार प्रत्येक विद्याशाखेचा विस्तार व विकेंद्रीकरण होत असते. विज्ञानाचे अर्धशतकापूर्वीचे शिक्षण आणि आजचे शिक्षण यांत स्वाभाविकपणे खूपच फरक पडलेला आहे. तंत्रज्ञानासह अनेक शाखोपशाखा निर्माण झालेल्या दिसत आहेत. सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासातही वैशेषीकरणासह आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. पण असे बदल मराठीच्या शिक्षणात दिसत नाहीत. मराठीचे शिक्षण व्याकरण, भाषाविज्ञान, व्यावहारिक मराठी अशा काही घटकविषयांचा अपवाद वगळता आजही साहित्याच्या चौकटीबाहेर पडलेले नाही. साहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व अबाधित ठेवून एक विषय म्हणून मराठीचे कालोचित विस्तारीकरण करणे ही काळाची गरज आहे. मराठीचे विद्यार्थी, मराठी भाषा आणि समाज या सर्वांसाठीच त्याची आवश्यकता आहे.

विद्यापीठांमध्ये विज्ञान किंवा तंत्रज्ञानविषयक एखादा

विभाग नव्याने सुरू करताना जी तत्परता दाखवली जाते ती भाषा विषयाच्या विशेषतः मराठीच्या बाबतीत दाखवली जात नाही. दीडशे वर्षांपूर्वी स्थापन झालेल्या मुंबई विद्यापीठात पदव्युत्तर मराठी विभाग स्थापन (१९६९) होण्यास शंभरहून अधिक वर्षे लागली. त्यासाठीही अनेकांना संघर्ष करावा लागला. आश्चर्य म्हणजे इंग्रजी, संस्कृत, फ्रेंच, जर्मन, रशियन हे विभाग मराठीच्या आधी अस्तित्वात आले. वास्तविक १९६० साली महाराष्ट्र हे मराठी भाषिक राज्य म्हणून अस्तित्वात आल्यानंतर समाजाच्या भाषिक गरजा ओळखून मराठीच्या विद्यापीठीय शिक्षणाची संघटनात्मक - संरचनात्मक बांधणी व रचना होण्याची गरज होती. राज्याच्या राजधानीतील विद्यापीठ म्हणून मुंबई विद्यापीठात मराठीच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज होती. परंतु राजभाषा मराठीचा वेगळा विचार न करता अन्य भाषाविभागांप्रमाणे एक भाषाविभाग (खरे तर साहित्यविभाग) म्हणून मुंबई विद्यापीठात मराठी विभाग अस्तित्वात आला. भाषासंवर्धनाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका असलेले भाषाविज्ञान व भाषाध्यापन हे विभाग मराठीमध्ये आजही अस्तित्वात आलेले नाहीत. मुंबईसह राज्यातील अनेक विद्यापीठांमध्ये इंग्रजी माध्यमातील भाषाविज्ञान विभाग आहेत. तसे ते जगात अनेक ठिकाणी आहेत. पण मराठीच्या भाषिक अभ्यासासाठी आवश्यक असा मराठी भाषाविज्ञान विभाग जो ह्या भूतलावर केवळ महाराष्ट्रातच अस्तित्वात येण्याची शक्यता होती तो आजतागायत सुरू झालेला नाही. परिणामी मराठीच्या भाषिक अभ्यासाचा-संशोधनाचा अनुशेष सतत वाढत गेला. अनौपचारिकपणे व स्वयंप्रेरणेने काही काम झाले व होत आहे तेवढेच. पण ते पुरेसे नाही.

असे अनेक विषय आहेत की जे अभ्यासकांची, संशोधकांची प्रतीक्षा करीत आहेत. प्रयोजनमूलक मराठी, भाषा-तंत्रज्ञान, मराठीचा समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यास, विविध प्रकारचे समाजोपयोगी कोश व व्याकरणे यांची रचना, मराठीचे संगणकीकरण-प्रमाणीकरण, लिपी व लेखनसुधारणा, मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण व अभ्यास, विविध ज्ञानशाखांसाठी परिभाषानिर्मिती, मराठीचे प्रथम-द्वितीय भाषा म्हणून अध्यापन-प्रशिक्षण व संशोधन, मराठीच्या व मराठी माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणातील समस्या व उपाय, बदललेल्या परिस्थितीत मराठी भाषेपुढील समस्या व आव्हाने, बहुभाषिक महानगरांतील मराठी, महाजालावरील मराठी, प्रसार माध्यमांतील मराठीचा वापर, भाषानियोजन-व्यवस्थापन, व्यवसाय संज्ञापन, मराठीतून ऑनलाइन-व्यावसायिक शिक्षण इत्यादी. या व अशा अनेक विषयांचा मराठीच्या संवर्धनाशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध असल्यामुळे औपचारिक शिक्षणात त्यांची काही तरी व्यवस्था लावणे आवश्यक आहे. कोणी तरी, कधी तरी दया बुद्धीने, स्वयंस्फूर्तीने या विषयांवर काम करील आणि ते सम जाच्या उपयोगी येईल ह्या भ्रमात राहणे चुकीचेच नव्हे तर भाषिक आत्मघात ओढवून घेणारे आहे. समाजापुढील काही भाषिक व सांस्कृतिक समस्या अशा आहेत की त्यांवर काम करण्याला

सीमान्त (dead line) आहे. उदाहरणार्थ, मुंबई शहरातील मराठी शाळांचा प्रश्न ही अशीच एक समस्या आहे. ती केवळ शैक्षणिक समस्या नसून भाषिक व सांस्कृतिक समस्याही आहे. तिच्यावर अनेकांनी तातडीने काम करण्याची गरज आहे. कारण शिक्षणाच्या माध्यमाचा प्रश्न हा कोणत्याही भाषेच्या अस्तित्वाचा-गाभ्याचा प्रश्न आहे. स्थलकालातीत अमूर्त तत्त्वचर्चेत रमणाऱ्या अभ्यासकांनी ह्या जमिनीवरच्या प्रश्नांकडेही लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. भाषेच्या जगात पडिक जमीन खूप आहे. ती लागवडीखाली आणायची असेल तर औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेतच मराठी साहित्याच्या अभ्यासाप्रमाणे भाषिक अभ्यासाची तरतूद करावयाची हवी. महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणामुळे गेल्या काही दशकांमध्ये मराठी साहित्याच्या अभ्यासाचा जो विस्तार झाला, जी परिभाषा व परंपरा निर्माण झाली ती मराठीच्या भाषिक अभ्यासाची होऊ शकली नाही. जणू विज्ञान-तंत्रज्ञानाप्रमाणे भाषिक अभ्यास हीदेखील इंग्रजीचीच मक्तेदारी आहे किंवा मराठीला त्याची काही आवश्यकता नाही.

आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की विद्यापीठीय (व महाविद्यालयीनही) मराठी विभाग आणि मराठीतर भाषा विशेषतः इंग्रजी विभाग यांची उद्दिष्टे व जबाबदाऱ्या एक नाहीत. मराठीचे जग इंग्रजीच्या तुलनेत खूप छोटे आहे. ते विस्तारायचे आहे. इंग्रजी विभागांवर इंग्रजी भाषेच्या सक्षमीकरणाची जबाबदारी नाही. जगभर तिचा वापर व अभ्यास होत असल्यामुळे समृद्ध साहित्याबरोबरच विविध प्रकारचे अद्ययावत कोश, व्याकरणे, भाषातंत्रज्ञान, भाषाध्यापनसाधने, नाना प्रकारचे भाषिक संशोधन व अभ्यासाची साधने या विभागांना आयती उपलब्ध असतात. इंग्रजीच्या वैश्विक समृद्धीचा लाभ या विभागांना उठवता येतो. इंग्रजी भाषा व उपलब्ध साधने यांचे केवळ वापरकर्ते म्हणून राहण्याची चैनही त्यांना परवडू शकते. मराठीच्या संदर्भात विविध ज्ञानशाखांसाठी परिभाषानिर्मिती आणि आशयनिर्मिती आपल्यालाच करावी लागते. तिचे बाह्यस्रोतीकरण (outsourcing) करता येत नाही. मराठी विभागांवरिल मराठी भाषेला ज्ञानसंपन्न, संसाधनसंपन्न करण्याची ही अवघड जबाबदारी लक्षात घेऊन विद्यापीठांतील त्यांचे स्थानही इतर विभागांहून वेगळे असले पाहिजे. उद्दिष्टे आणि त्यांच्यासमोरील आव्हाने लक्षात घेता त्यांची अन्य विभागांबरोबर तुलनाच होऊ शकत नाही. मानव व मानवेतर अशा सर्व प्रकारच्या संसाधनांनी हे विभाग अधिक सुसज्ज असले पाहिजेत. विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडून क्षमताविस्तार (Capacity building) ह्या शीर्षाखाली मिळणाऱ्या अनुदानातील मोठा वाटा मराठी विभागांना मिळाला पाहिजे. पण स्थानिक पातळीवर विशेषतः महाविद्यालयांमध्ये संसाधनांचे वाटप करताना मराठी विभागांची उपेक्षा केली जाते. प्रत्येक महाविद्यालयात मराठी विभागासाठी स्वतंत्रपणे संगणककक्षाची, विभागीय ग्रंथालयाची व्यवस्था केली पाहिजे. माहिती तंत्रज्ञानाची सर्वाधिक गरज मराठी विभागांना आहे. मराठीतून माहितीचे आदानप्रदान व ज्ञाननिर्मिती यासंदर्भातील

जबाबदारी लक्षात घेता मराठीचे प्राध्यापकच नव्हे तर विद्यार्थीही शंभर टक्के संगणक साक्षर असण्याची गरज आहे. पण प्रत्यक्षात संसाधनाचे वाटप करताना मराठी विभागांवर अन्याय केला जातो आणि इंग्रजी शिक्षणाला झुकते माप दिले जाते.

प्रगत देशांतील इंग्रजीच्या उच्च शिक्षणाचे निरीक्षण केले तर असे दिसते की ह्या शिक्षणात सामान्यतः पुढील विषयांचा समावेश होतो-

1. Language Teaching and Learning
(for various target groups and at different levels)
2. Literature and Criticism
3. Linguistics and Linguistic Study of English
(including Grammar, Lexicography etc.)
4. Translation Studies
5. Cultural Studies
6. Language for Specific Purpose (LSP)
7. Language Technology

यांपैकी किती विषय मराठीच्या उच्च शिक्षणात आहेत व त्यांवर संशोधन होते? बरीलपैकी अनेक अभ्यासक्षेत्रे भाषेच्या संवर्धनाशी व विद्यार्थ्यांच्या करिअरविषयक गरजांशी संबंधित आहेत. मुंबईसारख्या शहरात अमराठी भाषकांना मराठी शिकवण्याची मोठी बाजारपेठ निर्माण होऊ शकते. पण मराठी भाषाध्यापनाच्या शास्त्रीय अभ्यासाची, प्रशिक्षणाची व संशोधनाची सोय खूप मुंबई विद्यापीठातही नाही. साहित्यव्यवहारापत्तीकडच्या जगाकडे पाठ फिरवून रोजगाराचे एक मोठे क्षेत्र आपण वाया घालवले. संधी असूनही मराठीचे उच्च शिक्षण व्यावसायिक संधींशी न जोडल्यामुळे व रोजगाराभिमुख न केल्यामुळे हुशार विद्यार्थी मराठीपासून दूर जाऊ लागले. आजचे आणि साठ-सतरच्या दशकातील मराठी विषय घेणारे विद्यार्थी यांच्या सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमीचा तौलनिक अभ्यास केला म्हणजे वर्गीय बदलही लक्षात येतो. मराठीचे आजचे विद्यार्थी प्रायः बहुजन समाजातील आहेत आणि भौतिक प्रगती ही त्यांची प्राथमिकता आहे. अभिजन वर्गाने मराठीकडे पाठ फिरवलेली आहे. ह्या सामाजिक बदलाची आपण दखल घेणार आहोत की नाही? जागतिकीकरणाच्या काळात मराठी विषय अधिकाधिक कालबाह्य व व्यावसायिक दृष्ट्या अव्यवहार्य (commercially unviable) ठरण्यात इतर अनेक कारणांबरोबर मराठीच्या उच्च शिक्षणातील कालोचित बदलांचा अभाव हेही एक महत्त्वाचे कारण आहे.

विद्यार्थ्यांच्या गरजांप्रमाणे भाषेच्या गरजाही विचारात घेतल्या पाहिजेत. मराठी ही ज्ञानभाषा म्हणून विकसित करावयाची असेल तर तिची साहित्येतर व्यवहारक्षेत्रे विस्तारायला हवीत. उद्योग, वाणिज्य, विधी, न्याय, प्रशासन, विज्ञान, तंत्रज्ञान, संज्ञापन आदी क्षेत्रांत तिचा वापर वाढायला हवा. त्यासाठी परिभाषा समृद्ध करावयाची हवी. तिच्या सर्वांगीण अध्ययन-अध्यापनाची व्यवस्था करावयाची हवी. मुख्य म्हणजे ती तंत्रज्ञानाशी जोडली

पाहिजे. इंग्रजीप्रमाणे मराठीलाही संगणकीय व्यवहाराचे माध्यम बनवणे ही काळाची गरज आहे. मराठीच्या विद्यार्थ्यांनाच नव्हे तर प्राध्यापकांनाही संगणकसाक्षर करण्याची गरज आहे. हे काम विद्यापीठे करणार नसतील तर कोण करणार? जी शिक्षणाचे-तंत्रज्ञानाचे माध्यम नाही ती व्यवहारभाषा म्हणून तरी कशी टिकणार? ज्ञानभाषा कशी होणार?

राज्यातील विद्यापीठांनी भाषासंवर्धनाचे हे काम आपापल्या तसेच संलग्न महाविद्यालयांच्या मराठी विभागांमार्फत हाती घेण्याची गरज होती. राज्यात अनेक विद्यापीठे आहेत. या विद्यापीठांशी शेकडो महाविद्यालये संलग्न आहेत. म्हणजे शेकडोंच्या संख्येने मराठी विभाग आहेत. त्यांचे पाठ्यक्रम, संशोधन, चर्चासत्रादी उपक्रम पाहिले म्हणजे काही अपवाद वगळता त्यांत साहित्येतर भाषाव्यवहाराला क्वचितच स्थान मिळालेले दिसते. दक्षिणेकडील

राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्रात मराठीसाठी स्वतंत्र भाषाविद्यापीठ नाही. शिवाय परंपरागत विद्यापीठांकडे भाषाविकासाची स्वतंत्र यंत्रणा नाही. अशा परिस्थितीत मराठी विभाग हीच खरी यंत्रणा, पण याची जाणीव ना विद्यापीठांना ना मराठी विभागांना. आता ह्या कामाला उशीर झालेला असला तरी वेळ निघून गेलेली नाही. राजभाषा आणि लोकभाषा असलेल्या मराठीचा विकास करणे ही राज्यातील विद्यापीठांची एक वैधानिक जबाबदारी आहे हे लक्षात घेऊन विद्यापीठांनी स्वतःला सक्रिय करायला हवे.

– डॉ. प्रकाश परब

भ्रमणध्वनी : ९८९२८९६२४०
parabprakash8@gmail.com

ग्रंथाली

ग्रामीण बोलीचा शब्दकोश डॉ. द.ता. भोसले

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

जसे वापरात नसलेले शस्त्र गंजते, तसा वापरात नसलेला शब्द गंजतो, निरुपयोगी होतो आणि कालांतराने विस्मरणात जातो. भाषेची श्रीमंती आणि रसवत्ता तिच्यातील शब्दांतून प्रकट होत असते. शब्दांना असलेल्या तरल अर्थच्छटा; समर्पकता, पर्यायी शब्दांची विपुलता आणि नवीन शब्दांची निर्मिती यातून ती व्यक्त होत असते. तसेच, ही श्रीमंती परभाषेतील उसन्या घेतलेल्या शब्दांपेक्षाही आपल्या बोलीभाषेत असलेल्या अर्थपूर्ण आणि टवटवीत शब्दांतून अधिक निर्माण होते. मराठीच्या सर्व बोली या कमालीच्या श्रीमंत आहेत. कमालीच्या समृद्ध आहेत. त्यांचा वापर व्हावा, त्यातून मराठी समृद्ध व्हावी आणि नव्या पिढीला ही समृद्धी ज्ञात व्हावी, या भावनेने अतिशय अर्थवत्ता असलेल्या पण वापरात नसलेल्या शब्दांचा हा संग्रह वाचकांना आनंद देईल असे वाटते.

– डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले

मराठी व्याकरणातील वादस्थळे डॉ. सुनील रामटेके

मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २२० रुपये

एका महत्त्वाच्या जटिल व व्यापक विषयाचा हा प्रयत्न खरोखर अभिनंदनीय आहे. विवेचन तर्कशुद्ध आहे. व्याकरणविषयक बहुतेक सर्व लेखकांची मते घेऊन त्या मतांचा साधकबाधक विचार केलेला आहे. मांडणी अतिशय सुस्पष्ट आणि सुसंगत आहे. मराठी व्याकरणविषयक एकेचाळीस लेखकांचे विचारधन येथे तपासले आहे. त्याशिवाय कोणताही महत्त्वाचा लेखक अभ्यासकाच्या नजरेतून निसटलेला नाही. या संशोधन प्रकल्पात लेखकाने बौद्धिक सचोटी दाखविली आहे. दामले, अर्जुनवाडकर, आगरकर, गुंजीकर, दावतर, ब्लूमफील्ड अशा ख्यातनाम व्याकरणकारांच्या मतांचा परामर्श लेखकाने निर्भयपणे, वस्तुनिष्ठपणे व समतोलपणे घेतला आहे. प्रस्तुत प्रबंध गुणसंपन्न आहे. हा प्रकल्प अभ्यासक व मार्गदर्शक यांच्याप्रमाणेच विद्यापीठांना भूषणावह आहे.

– डॉ. हे. वि. इनामदार

वाङ्मय मंडळांचे प्रभावी व्यासपीठ

साधना गोरे

मराठी
भाषा
विशेषांक

मराठी अभ्यास केंद्र ही मराठी भाषा आणि संस्कृतीसाठी काम करणारी संस्था, वेगवेगळ्या गटात संस्थेचे काम चालते. त्यातलाच एक गट म्हणजे मराठी भाषा आणि वाङ्मय मंडळ. मराठी अभ्यास केंद्राच्या या गटासाठी गेली काही वर्षे काम करत असताना आणि मुंबई

विद्यापीठातील वेगवेगळ्या महाविद्यालयातून मराठी विषय शिकवत असताना तिथं आलेल्या अनुभवाधारित महाविद्यालयातील मराठी वाङ्मय मंडळं तरुणांमध्ये मराठीचा जागर करणारी व्यासपीठं होऊ शकतात हे प्रकर्षाने जाणवलं, जाणवतं आहे.

महाराष्ट्रातील पुण्या-मुंबईसारख्या बहुसांस्कृतिक शहरांतले मराठीपण हरवल्याची गोष्ट तशी जुनीच, या बदलाचे प्रतिबिंब अर्थात इथल्या शाळा-महाविद्यालयांत पडल्याशिवाय कसे राहील? मराठी माध्यमात शिकलेली मुले महाविद्यालयात येतात तेव्हा तिथल्या अमराठी वातावरणात बुजून जातात, इंग्रजी न येण्याच्या गंडाने स्वतःला व्यक्तच होऊ देत नाहीत.

तर दुसरीकडे इंग्रजी माध्यमात शिकलेली मुलं महाविद्यालयात येतात तेव्हा मराठी ही दुय्यम भाषा असल्याचे बाळकडू मिळाल्याने मराठी भाषेशी फटकून वागताना दिसतात. मराठी म्हणजे 'घाटी लोकांची भाषा' असल्याचा समज झालेली ही मुलं मग मराठी मित्र-मैत्रिणींशीही हिंदीमिश्रित इंग्रजीतून किंवा इंग्रजीमिश्रित हिंदीतून बऱ्याचदा संवाद साधतात. असा संवाद साधताना आपण जागतिक होत असल्याची भावनाही त्यांच्या देहबोलीतून पाझरत राहते. शिवाय महाविद्यालयात आल्यावर शिक्षणाचे माध्यम बदलल्याने इंग्रजीशिवाय विद्यार्थ्यांसमोर दुसरा पर्याय उरत नाही. मग कधी शिवजयंती निमित्ताने, शिवाजी महाराजांच्या किंवा तत्सम महापुरुषांच्या ऐतिहासिक यशाच्या दंतकथा, मराठी भाषा दिनाला कुसुमाग्रज किंवा इतरांच्या कविता फेसबुक, व्हाट्सअपवरून फॉरवर्ड करण्यापलीकडे या तरुणांचे मराठीप्रेम जात नाही. तरुणांच्या मनातील मराठीविषयीची ही फुक्या अभिमानाची लाट कृतीत परावर्तित करण्याच्या कामी वाङ्मय मंडळे महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. मात्र त्यासाठी या मंडळांतर्गत होणाऱ्या उपक्रमांचे स्वरूप

विविध महाविद्यालयांतील वाङ्मयमंडळे मराठी भाषेच्या जागराचे प्रभावी व्यासपीठ ठरू शकतात. त्या अनुषंगाने महाविद्यालयांना मार्गदर्शनही करण्यात आले आहे, पण...

बदलणे अत्यंत निकडीचे आहे. इथे राबवल्या जाणारे उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानशाखांशी संबंधित ठेवले तर सध्या इंग्रजीत फिरत ठेवलेल्या ज्ञानाचा ओघ मराठी भाषेतही झिरपू लागेल.

महाविद्यालयातील मराठी वाङ्मय मंडळांविषयी सर्वच विषयांच्या

उच्चविभूषित शिक्षकांच्या आणि ओघाने विद्यार्थ्यांच्याही वर्षानुवर्षे काही घट्ट समजुती आहेत. विज्ञानाच्या शिक्षकाचा जसा प्रयोगशाळेशी घनिष्ठ संबंध असतो तसा मराठी शिकवणाऱ्या शिक्षकांचा मराठी वाङ्मय मंडळांशी असतो, या समजुतीतून या मंडळांमध्ये जे उपक्रम राबवले जातात, कार्यक्रम घेतले जातात ते मोठ्या प्रमाणात साहित्यकेंद्रीच असलेले दिसतात. त्याचमुळे आज हे मंडळ केवळ कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित असलेले दिसते. इतर ज्ञानशाखांचे शिक्षक या मंडळांचे प्रमुख असल्याचे चित्र फारसे दिसत नाही. त्यामुळे साहजिकच इतर ज्ञानशाखेतील विद्यार्थीही या मंडळाशी फारसे जोडले जाताना दिसत नाहीत. या पहिल्या समजुतीच्या परिपाकातून निघालेली दुसरी समजुत म्हणजे इथे केवळ कविता वाचल्या जातात आणि लेखकांच्या भेटी घडवून आणल्या जातात ही होय. या दोन्ही समजुती गैर आहेत असे म्हणता येत नाही कारण त्या खऱ्या असल्याचे आपण सगळेच विविध महाविद्यालयातून पाहत आहोत.

विद्यार्थ्यांमध्ये समाजसेवेची आवड जोपासावी म्हणून राष्ट्रीय सेवा योजना (एनएसएस), राष्ट्रभक्तीचे महत्त्व कळावे म्हणून राष्ट्रीय छात्र सेना (एनसीसी) यासारखे उपक्रम महाविद्यालयांमधून कार्यरत असलेले दिसतात. या उपक्रमांसाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद, विद्यार्थ्यांसाठी अधिकचे गुण असलेले दिसतात. मात्र विद्यार्थ्यांना भाषेची गोडी वाटावी, तिचे महत्त्व पटावे म्हणून अशा मंडळांबाबत ठोस धोरण असावे असे महाराष्ट्रातील विद्यापीठांना वाटत नाही. खरंतर या मंडळांच्या व्यासपीठावरून विविध ज्ञानशाखांतील इंग्रजी भाषेतील ज्ञान मराठीत आणण्यासाठी संबंधित शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना सहज शक्य आहे. २००८ ते २०११ या काळात मराठी अभ्यास केंद्रातर्फे मुंबई विद्यापीठांतर्गत

विविध महाविद्यालयातील शिक्षक-विद्यार्थ्यांसाठी मेळावे आयोजित करण्यात आले होते. तेव्हा पहिल्याच मेळाव्याच्या समारोपाला तत्कालीन कुलगुरू डॉ. विजय खोले उपस्थित होते. या भाषणात त्यांनी, मुंबई विद्यापीठांतर्गत सर्व महाविद्यालयांमध्ये मराठी वाङ्मय मंडळे अनिवार्य असण्याची गरज आणि वाङ्मय मंडळाचे नामकरण मराठी भाषा आणि वाङ्मय मंडळ' असावे या केंद्राच्या मागणीला दुजोरा दिला होता. पुढे अभ्यास केंद्राच्या पाठपुराव्याने मुंबई विद्यापीठाने सर्व महाविद्यालयांमध्ये वाङ्मय मंडळ अनिवार्य असण्यासंबंधीचे आणि नव्या नामकरणाचे परिपत्रकही (आदेश-क्र.आ.एस./५२/७३/२००९) काढले. मात्र अभ्यास केंद्राने जेव्हा २०१३ मध्ये मुंबई विद्यापीठांतर्गत महाविद्यालयांमधील मराठी वाङ्मय मंडळांचा सर्वेक्षण प्रकल्प हाती घेतला तेव्हा अनेक महाविद्यालयांमध्ये या परिपत्रकानुसार कार्यवाही झाली नसल्याचे लक्षात आले. तेव्हा अभ्यास केंद्राच्या पाठपुराव्यामुळे विद्यापीठाने पुन्हा एकदा परिपत्रक जारी केले. मात्र आजही अनेक महाविद्यालयांमध्ये मराठी वाङ्मय मंडळे स्थापन झालेली दिसत नाहीत. अनेक महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांना असे वाटते की, आमच्या महाविद्यालयात कल्चरल फोरमसारखा उपक्रम घेतला जातो तर अशा मंडळांची गरजच काय? मात्र अशा कल्चरल फोरमच्या उपक्रमात एखाद्या लावणीवर नाच ठेवण्यापुढे या महाविद्यालयांचे मराठीप्रेम जात नाही, हे वास्तवही आमच्या निदर्शनास आले.

मराठी वाङ्मय मंडळांचे उपक्रम केवळ साहित्यकेंद्री किंवा मनोरंजनपर न राहता त्यातून विद्यार्थ्यांच्या भाषिक विकासासोबत भाषेचाही व्हावा म्हणून अभ्यासकेंद्राने विद्यापीठाला जी बावन्न उपक्रमांची यादी सादर केली होती, त्या उपक्रमांचाही २०१३ मध्ये काढलेल्या परिपत्रकामध्ये समावेश करण्यात आला होता. युनिकोडच्या माध्यमातून संगणकावर मराठीचा

वापर करण्यापासून ते महाराष्ट्रातील भाषिक संस्थांना क्षेत्रभेटी, माहितीच्या अधिकाराची कार्यशाळा, व्यक्तिमत्त्व विकास कार्यशाळा इ. अनेक उपक्रमांचा या यादीमध्ये समावेश करण्यात आला होता. (वक्तृत्व प्रशिक्षण कार्यशाळा, मुलाखत प्रशिक्षण कार्यशाळा, बातमीदाराची कार्यशाळा, भाषांतर-अनुवाद-रूपांतर कार्यशाळा, डबिंग कार्यशाळा, विकीपीडियालेखन कार्यशाळा, कोशपरिचय कार्यशाळा, सोहळा व्यवस्थापन कार्यशाळा (इव्हेंट मॅनेजमेंट), ॲपनिर्मिती (मराठी भाषेत) कार्यशाळा, जाहिरात लेखन कार्यशाळा, अमराठी विद्यार्थ्यांना मराठीचे अध्यापन, अमराठी विद्यार्थ्यांना शिकवणाऱ्या शिक्षकांसाठी कार्यशाळा, निवेदन कार्यशाळा, पटकथा लेखन कार्यशाळा, इंग्रजी संभाषण कार्यशाळा, लेखन-संपादन कार्यशाळा, मुद्रितशोधन कार्यशाळा इत्यादी.) मात्र अजूनही मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा किंवा मराठी भाषा दिन व्याख्यानपर साजरा करण्याची 'ऐतिहासिक परंपरा' अनेक महाविद्यालये मोठ्या उत्साहाने पार पाडताना दिसतात.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्या प्रादेशिक भाषांच्या मर्यादा लक्षात घेऊन उच्च शिक्षणासाठी आपण इंग्रजी भाषेचा स्वीकार केला. मात्र त्यावेळी इथल्या भाषिक धोरणाचा भाग म्हणून प्रादेशिक भाषांना इंग्रजीच्या समकक्ष ज्ञानभाषा करण्याचेही धोरण आपण ठरवले होते. मात्र हे कागदावरील धोरण कृतीत कधीच आले नाही. आता या धोरणाला गती द्यायची असेल तर महाविद्यालयांमधील मराठी भाषा व वाङ्मय मंडळे कृतीशील करण्याची नितांत गरज आहे. असे झाले तर आपली मातृभाषा ज्ञानभाषा करण्याचा तो एक प्रभावी टप्पा ठरेल.

— प्रा. साधना गोरे

भ्रमणध्वनी : ९९८७७७३८०२
sadhanagore82@gmail.com

॥ग्रंथाग्नः॥*

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

भाषाग्रहण व भाषाशिक्षण - रमेश पानसे

शालेयपूर्व वय हा भाषाविकासाचा सर्वोत्तम काळ मानला जातो. या विशिष्ट वयातच भाषा-शिक्षणाचे विविध अनुभव ही मुलांची गरज असते. भाषा ऐकण्याचे, बोलण्याचे, पाहण्याचे, भाषेकरवी विचार करण्याचे, कल्पना वाढविण्याचे, दुसरी भाषा-तिसरी भाषा आत्मसात करण्याचे, भाषेशी खेळण्याचे, भाषा वळवून-वाकवून पाहण्याचे, शब्दांच्या उच्चारंवरून त्यांचे गट बांधण्याचे, कवितेतल्या लयबद्ध भाषेचे, विनोदातल्या 'विपरीत' भाषेचे असे अनेक अनुभव मुलांना या वयात मिळावे लागतात. या काळातील ही 'संधीची गदाक्षे' हुकविणे म्हणजे भाषेच्या वेगवान वारू वर स्वार होण्यापासून मुलांना परावृत्त करणे होय.

वयाच्या सहा-आठ वर्षांपर्यंत 'अनुभव' हेच मुलांच्या मेंदूचे खाद्य असते. या वयात, मुलांच्या भोवतालच्या वातावरणात शक्यतो सर्व अनुभव देणे आणि अधिक अनुभवांसाठी जाणीवपूर्वक दैनंदिन ओळखीच्या वातावरणाबाहेर पडून नवनवे अनुभव देणे हे प्रौढांचे कर्तव्य असते. भाषेचे अनुभव म्हणून काही वेगळे अनुभव नसतात. वातावरणातील (आणि त्याबाहेरील) अनुभवांना भाषिक रूप देणे म्हणजेच भाषानुभव होय. त्याला अधिक वाव देणे, अशा भाषाभिव्यक्तीच्या नव्या संधी उपलब्ध करू न देणे हे भाषाविकासाचे आवश्यक अंग आहे.

मुले अनुभवांच्या आधारे आपले भाषाज्ञान, आपले आपणच घडवित असतात.

एका कार्यकर्त्याचे मनोगत

डॉ. वीणा सानेकर

मुलांच्या पायांखालची मातृभाषेतल्या शिक्षणाची जमीन काढून टाकली प्रतिष्ठित पांढरपेशावर्गाने कधीच आणि बांधून टाकले त्यांना स्पर्धेच्या अमानुष चाकांना.

तोंडाला फेस येतोय पण मुलं आता धावत सुटलीत... लेखक, कवी, उच्चपदस्थ नोकरदार, राजकारणी, पत्रकार.... कुणाकुणाची मुलं शिकतात मराठी शाळेत..सर्वेक्षणच करायला हवे एकदा...

मराठीच्या जीवावर पोट भरणारे कितीतरी... घालत सुटले आपल्या मुलांना कॉनव्हेंटमध्ये...मराठीचं सगळं आलबेल आहे म्हणत, मराठीला नाही मरण असा नारा देत, इंग्रजीधार्जिणी झूल दडवत.

बहुजन वर्गाच्या डोळ्यात धूळ फेकत! जोतिबांनी समान दर्जाच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा मुद्दा हंटर कमिशनसमोर मांडला त्याला किती वर्ष लोटली....

कष्टकऱ्यांची मुलंबाळं धडपडत राहिली शिक्षणासाठी....भोंगाशाळांतून, आश्रमशाळांतून, नर्मदाखोऱ्यातल्या जीवनशाळांतून, पाषाणशाळांतून.... गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी जेव्हा सक्तीच्या नि मोफत शिक्षणाचा आग्रह धरला १९११ साली तेव्हा श्रीमंतांनी प्रश्न विचारला, 'कष्टकऱ्यांची मुले शाळेत गेली तर आमची कामे कोण करणार?'

कोठारी आयोगाने स्वप्न पाहिलं ...सर्वांसाठी समान शाळांचं...ते हसत हसत आम्ही धुळीला मिळवलं, गरिबांची शाळा नि श्रीमंतांच्या शाळा यांच्यातली कडेकोट भिंत बांधत.. मराठी शाळा नि इंग्रजी शाळा

गरीब मराठी शाळा नि श्रीमंत इंग्रजी शाळा बापुडवाण्या मराठी शाळा नि चकचकीत इंग्रजी शाळा... रया गेलेल्या मराठी शाळा आणि पॉश इंटरनशनल स्कूल्स

नवी वर्गव्यवस्था रुजते आहे..

शिक्षणाला फाट्यावर मारीत, शिक्षणावरच आधारलेली.... मागेल त्याला इंग्रजी शाळा नि मराठी शाळांच्या मुसक्या

आवळा... सरकार कुठलंही येवो, पद्धत हीच ठरलेली मागच्या सरकारच्या काळात मराठी शाळा काढली म्हणून तुरुंगवासाचा अहेर मिळाला.

नि नव्या सरकारच्या काळात अधिकाऱ्यांचा जोर आणखीनच वाढला. त्यांनी म्हटले, बृहद्आराखड्यात बसलात तरच देऊ मान्यता.. आता हे म्हणतात कुठला बृहद्आराखडा ?

म्हणजे वाट बघत बसा.... वर्ष २०१०, उभा राहिला लढा महाराष्ट्रात मराठी शाळांच्या मान्यतांचा....आज पुन्हा लढ्यातले कार्यकर्ते त्याच बिंदूवर उभे, तुझा-माझा लढा आहे मान्यतांपासून मान्यतांकडे म्हणत.....

प्रामाणिकपणे मराठी शाळा चालवणाऱ्यांचा आक्रोश सुरुच...मग ती कान्हेगावची असो की कुशेगावची...ती असो विक्रमगड, जव्हार वा मोखाड्याची..२००४ पासून मराठी शाळा मान्यतांच्या कात्रीत अडकल्या नि इंटरनॅशनल इंग्रजी शाळा मराठीला पूर्णपणे वगळूनही मोठ्या झाल्या.

आपण किती प्रगत आहोत नि बहुजन समाजाच्या प्रगतीची आपल्याला किती काळजी आहे हे दाखवण्याकरता महाराष्ट्रात सरकारी इंग्रजी शाळाही निघाल्या.

ज्या राज्याच्या पहिल्या मुख्यमंत्र्यांनी लोकभाषा ही ज्ञानभाषा झाली पाहिजे हा आग्रह धरला त्या राज्यात इंग्रजीशरण राज्यकर्त्यांनी मराठी शाळांची कोंडी केली.

मद्यनिर्मितीसाठी अनुदान आणि मराठी शाळांनी वर्षानुवर्ष अनुदानाकरता ताटकळत राहणे... गुते अधिकृत आणि मराठी शाळा अनधिकृत हेही इथे घडले.

शाळांसाठीचे निकष पूर्ण करता करता मराठी शाळांची दमछाक! तळमळीनं काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी काढलेल्या शाळांचे अस्तित्त्वच झाले प्रश्नचिन्ह! लहान लहान मुलेही मराठी शाळा टिकू द्या. मराठीतून शिकू द्या म्हणत रस्त्यावर उतरली.

ना राजाश्रय ना लोकाश्रय अशा टप्प्यावर

आज मराठी शाळांचा लढा..

मराठी शाळा संपणार हे समाजाने स्वीकारून पचवलेले..

सरकारकरता मराठी शाळा म्हणजे तिजोरीवरचे ओझे...
समाजाकरता त्या म्हणजे आउटडेटेड!
मराठी शाळांनी आंदोलन केले की एकही मराठी शाळा मरणार
नाही अशा राजकीय वलगना..किंवा प्रश्न? कुठे आहेत मराठी
शाळांसमोर प्रश्न अशी वंचना....
मराठी शाळांसाठी मराठी भाषक समाज कधी जीव एकवटून
लढलाच नाही.
न लढताच कशी मानायची हार?
कारण या लढ्याचं नातं आमच्या मुळांशी, आमच्या असण्याशी
.....कार्यकर्ता शोधू लागतो लढ्याच्या पुसट का होईना पण
जिवंत खुणा
सापडतात मग लहान लहान गावांतल्या मराठी शाळांमधले
प्रयोग विलक्षण उर्जावान!
अचानक एका बैठकीत भेटतो एक तरुण
इंग्रजी शाळांमधून मुलांना काढून मराठी शाळेत घालणारा

बातमी येते कुटूनतरी कानावर माध्यमांतराची..
चक्र मुलं मराठी माध्यमाकडे परत वळल्याची
आज असेल ही संख्या कमी, पण उद्या... ?

कार्यकर्ता स्वप्न पाहू लागतो...

नि त्याला प्रश्नही पडतो...

मातृभाषेचा बळी देऊन झालेल्या पडझडीनंतर तरी तिचे मोल
कळेल का?

इतकी पडझड होईपर्यंत लढायला बळ पुरेल का?

– वीणा सानेकर

(मराठी अभ्यासकेंद्राची कार्यकर्ती)

भ्रमणध्वनी : ९८९९३५८४५६

veenasaneekar1966@gmail.com

तीन वर्षात इंकिंग इनोव्हेशन्सतर्फे रसिक वाचकांसाठी ३६हून अधिक पुस्तके प्रकाशित शब्द रुचीच्या वाचकांसाठी खास सवलतीच्या दरात

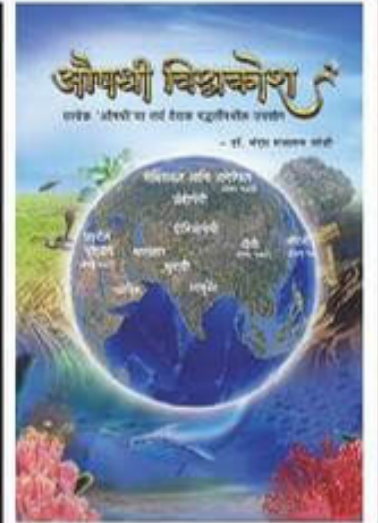
आपल्या रोजच्या वापरातील आणि आजूबाजूस आढळणाऱ्या अनेक औषधींचा
‘औषधी विश्वकोश’ या पुस्तकात खूप विस्तृत अभ्यास केला आहे.
वैद्यकशास्त्रातील सगळ्याच पॅथींनी प्रत्येक औषधीचा मर्यादित अभ्यास
केल्यामुळे औषधींचा उपयोग त्या त्या पॅथीमध्ये तेवढाच मर्यादित स्वरूपात
होतो. या पुस्तकात मांडलेली ही संकल्पना मुळातच नावीन्यपूर्ण आहे.

सर्वपरिचित सोन्याचा विचार केला तर असे आढळते की, मध्यकालीन
युरोपमध्ये सोन्याचा वर्ख दिलेल्या गोळ्या व सोन्याचे पाणी चढविलेली
औषधी ही सोन्यातील जंतुनाशक गुणधर्मांमुळे संसर्गजन्य आजारांत
वापरली जायची.

निसर्गावर प्रेम करणाऱ्या आणि या नैसर्गिक गोष्टींची शास्त्रीय माहिती जाणून
घेणाऱ्या वाचकांसाठी आणि प्रत्येक वैद्यकीय शाखेच्या विद्यार्थ्यांसाठी
संग्राह्य विश्वकोश.

इंकिंग इनोव्हेशन्स, मुंबई

इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, तळ मजला, 42, गं. द. आंबेकर मार्ग,
वडाळा, मुंबई - 400 031 • फोन +91 22 2412 2755 / 24122756
Email : anand@ipworks.in • Website : www.inkinginnovations.com

लेखक: डॉ. मंदार रा. जोशी

किंमत: रुपये 800

पृष्ठे: 200

साईज: 8.25" x 11.75" (A4)

संपूर्ण रंगीत छपाई

बाईंडिंग: हार्डबाऊंड

कविता नि भाषा...

मंगेश नारायणराव काळे

मराठी
भाषा
विशेषांक

माणसाचं पृथ्वीवर आगमन होण्याच्या घटनेस पाच लाख वर्षे झाली असतील. म्हणजे पहिला स्वतःच्या पायावर उभा राहिलेला माणूस म्हणजे आपला पूर्वज वगैरे जो कुणी होता तो पाच लाख वर्षांपूर्वीचा. नि त्यानंतर त्याला भाषा सापडायला लागली जवळजवळ पाचणेपाच लाख वर्षे. साधारणतः संवादाची सुरुवातीची जी काही रूपं होती म्हणजे हावभाव, खाणाखुणा, दगडांवर, गुहेतली अभिव्यक्ती, लेण्या, चित्र, रेषा, रंग नि प्रत्यक्ष भाषा हा असा लांबलचक प्रवास. शिवाय प्रत्येक प्रदेशातली भाषा त्या त्या भाषासमुहातून उत्क्रांत होत असलेली, तीस हजार वर्षांपूर्वी पहिलं संवादाचं माध्यम म्हणून भाषा मानवी समूहाला मिळाली.

भाषा ही जसं संवादाचं एक माध्यम आहे, तशी ती एक सामाजिक प्रक्रियाही आहे. कारण मानवी समूहात ती संवादाचे माध्यम आहे. म्हणजे समाज आहे म्हणून भाषा किंवा भाषा आहे म्हणून समाज. अशा प्रकारे वर्तमान स्थितीचे वर्णन करता येईल. कारण 'अबोल' किंवा मुका समाज ही कल्पना आज तरी शक्य नाही. उलट जसाजसा मानवी समूह प्रगत होत गेला तसा तो संवादाच्या वेगवेगळ्या शक्यता शोधायला लागला. म्हणजे आपल्याकडे झालेले तीन डब्ल्यूचे (www) आगमन ही मानवी समूहाला मिळालेली संवादाची दुसरी खिडकीच म्हणावी लागेल. एकाथनि भाषेचं मानवी समूहाशी असलेलं नातं किंवा एकमेकांशी असलेलं अवलंबित्व हे संवाद माध्यमाच्या नव्या खिडकीमुळे बदललं आहे. जगातल्या दोन भिन्न भाषिक समूहात या नव्या खिडकीतून सहज नि तत्पर संवाद सुरू झाला. जग जवळ आलं, जगाचं खेड्यात रूपांतर झालं. दोन किंवा अधिक भाषासमूहांची या खिडकीतून ये-जा सुरू झाली, म्हणजे मार्शल मॅकलुहाननं जेव्हा जगाच्या खेड्यातल्या रूपांतरणाचा सिद्धांत मांडला होता तेव्हापासून आजवरच्या हा कालखंड एकाथनि नव्या संवाद

जागतिकीकरणाच्या प्रोसेसमध्ये अनेक भाषासमूहांमध्ये मोठी उलथापालथ झाली. वेगवेगळे भाषासमूह एकमेकांवर आदळून भाषेची सरमिसळ या कालखंडात मोठ्या प्रमाणावर झाली. माझ्या पिढीने हा 'संकर' नुसता स्वीकारलाच नाही तर पूर्वसुरी भाषारूपातून जे जे महत्त्वाचे होते त्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला.

माध्यमाच्या शोधातला, संक्रमणाचा कालखंड आहे. यात बरीच उलथापालथ झाली, अनेक भाषासमूह समूळ नष्ट होणाऱ्या दिशेनं गेले तर प्रादेशिक भाषिक अस्मिता वाढीस लागून, भाषा नि समाज यांच्या नात्याला ओरखडे पडले. दोन भिन्न भाषासमूह कधी नव्हे ते फक्त भाषा भिन्नतेमुळे एकमेकांच्या विरोधात ठाकले. म्हणजे समाजात जे काही चांगले-वाईट घडते त्यामागे भाषा असते असे विधानही इथे करता येईल.

खरंतर मानवी सभ्यता अस्तित्वात आल्यापासून त्याला सगळ्यात मोठे नि पहिले मिळालेले संवाद माध्यम हे भाषा होते. भाषा मानवी सभ्यतेला मिळाल्यानंतर मानवी समूह अधिक उत्क्रांत होत गेला. आता दुसरे संवाद माध्यम हाती आल्यानंतरसुद्धा मानवी सभ्यतेत अनेक नव्या गोष्टींची भर पडली आहे. माणसाचे प्रगत होणे खरे तर भाषेच्या वृद्धीसाठी पोषक असायला हवे होते. मात्र वास्तव वेगळेच आहे. प्रगतीबरोबर काही मोजक्या भाषांचे महत्त्व वाढले. मात्र यामुळे छोट्या समूहातील भाषेचा संकोच होत जाऊन अनेक भाषा आज मरणासन्न अवस्थेत उभ्या आहेत.

इथे भाषेचे उद्या काय होईल, हा प्रश्न चर्चेचा नसून, आहे ती भाषा एक भाषक म्हणून नि या भाषेतला लेखक म्हणून मला किती उपयोगी पडते, तिचा पैस माझ्यासाठी पुरेपरू खुला झाला आहे का, मी माझ्या भाषेचा संवादासाठी किंवा सृजनासाठी किती उपयोग करतो, माझ्या अभिव्यक्तीतून अस्तित्वात असलेल्या माझ्या भाषेत मी काय भर घालू शकलो आहे किंवा मी भाषेचे कोणते वैभव गमावून बसलो आहे? मी बोलतो-लिहितो ती खरेच माझी खरीखुरी भाषा आहे की भाषेचे बिखुरलेले अवशेष फक्त मी गोळा करतोय, की अनेक भाषांच्या प्रभावातून भ्रष्ट झालेल्या संकर भाषेलाच मी माझी भाषा समजतोय, भाषा संकरभाषा बनते हे भाषेच्या वाढीसाठी उपकारक आहे की अपायकारक, असे काही प्रश्न या संदर्भात एक भाषक म्हणून आपल्याला स्वतःलाच विचारता

येईल. खरे तर प्रश्नाची भलीमोठी जंत्री तयार व्हावी एवढी गुंतागुंत भाषा नि मानवी समूह यांच्या दरम्यानच्या नात्यात वाढली आहे. तर प्रश्न हा आहे की या भाषेचा भाषक नि लेखक म्हणून माझ्या भाषेचा पैस मला पुरेसा खुला झाला आहे का? किंवा मी माझ्या भाषेचा पैस पुरेपूर वापरतो आहे का?

मराठी भाषेची वाङ्मयीन लिखित परंपरा ज्या ७००-८०० वर्षांच्या कालखंडात (किंवा त्याही अगोदर काही वर्षे) उभी राहिली आहे त्यात प्रत्येक वळणावर भाषेची वेगवेगळी रूपे आपण पाहिली आहेत. भाषक म्हणून जशी ही परंपरा माझ्यासमोर आहे तशीच या भाषेचा एक लिहिता हात म्हणूनही या परंपरेचे वेगवेगळे स्रोत माझ्यासमोर आहेत. म्हणजे एक कवी म्हणून, लेखक म्हणून माझ्या काळाची जी काही भाषा माझ्यासमोर आहे (भाषेचे रूप) ते रूप नि पूर्वीची सगळी रूपे माझ्यासाठी मुद्रण परंपरेमुळे समोर आहेत. शिवाय या मोठ्या कालखंडात माझ्या भाषेने इतर वेगवेगळ्या भाषांमधून केलेली चांगली/वाईट उचलही माझ्यासमोर आहे. त्यामुळे मी बोलतो/लिहितो त्या मराठी भाषेचा संपूर्ण पैस काल नि आज सकट माझ्यासमोर खुला आहे हे स्वीकारायला लागेल. तर एक भाषक म्हणून मी जन्माला आल्यापासून माझी भाषा वापरतो आहे. यात मी ज्या प्रदेशात राहतो किंवा ज्या ज्या प्रदेशातील मराठी भाषा मला भेटत गेली तिथे संस्कारही मी पचवले आहेत नि मराठी भाषेचा विद्यार्थी नि या भाषेतला एक लेखक म्हणून मी हा पैस जास्तीत जास्त वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणजे नेमके काय केले आहे? तर मला अवगत असलेल्या, माझ्या संस्कारित झालेल्या नि माझ्या वचनातून, अभ्यासातून नि संशोधनाच्या जिज्ञासेतून जी जी भाषिक समृद्धी मला उपभोगता आली आहे ती माझ्या भाषिक निर्मितीमधून मी व्यक्त करत आलो आहे. व्यवसायाने पत्रकारिता, अभिव्यक्तीसाठी कविता लेखन किंवा भाषेचा अभ्यास. अभिव्यक्ती म्हणून चित्रनिर्मिती व त्याविषयीचे लेखन अशा वेगवेगळ्या पातळ्यांवर मी माझ्या हाती लागलेल्या भाषेच्या पैसातील शक्य तेवढी रूपे वापरली आहेत. उदा. कवितेत बोलचालीची भाषा असावी हे स्वीकारल्यावर मी माझ्या भाषेतून हट्टपार झालेले, माझ्या अगोदरच्या भाषारूपातून काही शब्द पुन्हा नव्याने योजण्यावर भर दिला आहे. कविता हा नेणिवकेंद्री वाङ्मयप्रकार असल्याने इथे संस्काराचा उपयोग झाला आहे किंवा पुढच्या अनेक परिष्करणात पूर्वसुरीचे अनेक शब्द चपखलतेने बसताहेत म्हणून त्यांचा वापर करण्याकडे माझा कटाक्ष राहिला आहे. तर दुसरीकडे दुसऱ्या भाषेतून मला वर्तमानात मिळालेले विविध शब्द भाषा शुर्चिभूततेचा आविर्भाव न ठेवता मी वेळोवेळी स्वीकारले आहेत.

मी ज्या काळात लिहिता झालो तो कालखंड म्हणजे नव्वदच्या आत-बाहेरचा कालखंड. नव्वदोत्तर काळात कवी म्हणून, संपादक म्हणून माझी जी काही व्यक्त होण्याची शक्यता होती ती मोठ्या प्रमाणावर याच काळात समोर आली. आपण जर वाङ्मयाचा इतिहास तपासून पाहिला तर लक्षात येईल की,

जवळजवळ दर तीन दशकानंतर एक वळण निर्माण झाले आहे. नि या वळणावर जशा अभिव्यक्तीच्या शक्यता वाढीस लागतात, नवी रूपे समोर येतात, वाङ्मयाचे केंद्र बदलते नि भाषा मोठ्या प्रमाणावर उत्सर्जित होते. (इथे उत्सर्जित होते म्हणताना 'जुने गळून नव्याचा स्वीकार' होण्याची उत्क्रांत अवस्था अभिप्रेत आहे.) नव्वदोत्तर कालखंड असा वळणाचा कालखंड होता. म्हणजे थोडे मागे वळून पाहिले तर लक्षात येईल की वाङ्मय नि कलेच्या क्षेत्रातले या अगोदरचे वळण साठोत्तर कालखंडात समोर आले होते. त्या काळात जगभरातून पुढे आलेल्या लिटल मॅंगेझिन चळवळीने तत्कालीन प्रस्थापित साहित्य, कला व्यवस्थेला नकार दिला होता. आहे ती पुस्तकी भाषा नाकारून बोलचालीतल्या भाषेला प्राधान्य दिले होत. मराठीपुरता विचार करताना मराठी अशा विद्रोही लिटल मॅंगेझिन चळवळीचा उदय या काळात काही प्रमाणात झालेला दिसत असला तरी मराठीतले बंड केवळ वाङ्मयीन स्वरूपाचे राहिल्याने ही चळवळ मराठीत मूळ धरू शकली नाही. मात्र याच काळात मराठी वाङ्मयात, समाजकारणात, संस्कृतीकरणाला एक आमूलाग्र अशी घुसळण होत होती. शेकडो वर्षांपासून जो आवाज कायम परिघाबाहेर राहिला होता तो आवाज भारतासारख्या बहुजनसंस्कृती, बहुभाषिक संस्कृती असलेल्या देशात पहिल्यांदा मराठी भाषेतून पुढे येत होता. दलित, पददलित आणि वेगवेगळ्या जातीसमूहातील अल्पसंख्याक जमाती, भाषकांचे आवाज 'दलित चळवळी'च्या निमित्ताने पुढे आले. हा इतिहास इथे पुन्हा सांगण्याचे प्रयोजन एवढ्याचसाठी की या आवाजामुळे मराठी भाषेची पारंपरिक चौकट विशेषतः वाङ्मयाच्या परिघात मोठ्या प्रमाणावर मोडली जात होती. तिच्या वेगवेगळ्या भाषासमूहाचे, जाती-जमातीचे आवाज मुखर होत होते. नि या वळणाचा थेट परिणाम म्हणजे साठोत्तर काळातील कविता, आत्मचरित्र यासारख्या दुर्लक्षित किंवा दुय्यम जागेवर उभे असलेल्या वाङ्मयाला केंद्र मिळाले. या अगोदरच्या कालखंडात मराठी साहित्यात 'कथा' हा वाङ्मयप्रकार बऱ्याच वर्षांपासून केंद्र झालेला होता. या काळात भाषेचे केंद्र हलले, बदलले तसे मराठी वाङ्मयाचेही केंद्र बदलले. केंद्रस्थानी कविता नि आत्मचरित्र यासारखा नवखा वाङ्मयप्रकार ठळक झाला. या सगळ्या उलाढालीत मराठी भाषेत काय बदल झाला तर आमूलाग्रदृष्ट्या मराठी भाषा बदलली. ज्या कथित प्रमाणभाषेचा दुराग्रह किंवा वर्चस्व अगोदरच्या काळात वाढीस लागले होते ते बाजूला पडून मराठीतल्या अनेक प्रांतातल्या बोलीभाषा उमेदीने केंद्राकडे सरकू लागल्या होत्या. मला चाटतं भाषेचे एक नवे रूप प्रस्थापित होण्याचा हा आमच्या पिढीच्या पूर्वसुरीचा कालखंड होता.

असे असले तरी एकूणच वाङ्मयीन व्यवस्थेचे सत्ताकेंद्र बहुतांशः शहरी नि तत्कालीन 'सत्यकथा', 'मीज'सारख्या वाङ्मयीन व्यासपीठाकडे असल्याने साठोत्तर बंड काही काळासाठी तरी फसल्याचा आभास निर्माण झाला. या काळात उदयाला आलेले नवे लेखक लवकरच अज्ञातवासात गेले नि पुन्हा एकदा

मागच्या परंपरेचं प्रेक्षपण करणारे नि भावळलेल्या दलित चळवळीतून प्रेरणा घेऊन उभ्या राहणाऱ्या ग्रामीण चळवळीतून निर्माण झालेले अर्ध कच्चे लेखन समोर आले. इथे भाषेच्या संदर्भात ग्रामीण चळवळीमुळे (जी अल्पायुषी राहिली) एक महत्त्वाचे कार्य झाले ते म्हणजे एक उपेक्षित, मुख्य प्रवाहापासून दूर असलेला, दलित आदिवासीशिवायचा, वाङ्मयापासून दूर असलेला लिहिता समाज पुढे आला. बोलीभाषेतील अनेक पद मराठीत येऊन मिसळले. मात्र नव्वदपर्यंतचा कालखंड हा तसा नव निर्माणाच्या दृष्टीने कोरा कालखंड होता, असे म्हणता येते.

या पार्श्वभूमीवर नव्वदोत्तर कालखंड नि त्याचे प्रयोजन महत्त्वाचे ठरले. एकतर आलेल्या वळणामुळे बदललेला भाषास्तर, सामाजिक-सांस्कृतिक पदर, संकराला झालेली सुरुवात, जागतिकीकरणाची चाहूल, नव्या चिन्हसृष्टीचा प्रवेश अशा अनेक शक्यतांमुळे या काळात तत्कालीन काळातील पूर्वीचीच री ओढणारे तकलादू नि परंपराहीन साहित्य दुय्यम ठरायला लागले, त्यापेक्षा साठोत्तर काळात नव्या भाषिक उन्मेषातून पुढे आलेले नि नव्या जीवन जाणिव्यातून पुढे आलेले साहित्य, कला, कवी-लेखक नव्वदोत्तर पिढीने केंद्र केले. एकाथिने जी राख या निखान्यावर जमा झाली होती ती सारून या लेखनाचे महत्त्व ठळक करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नात नव्वदोत्तर साहित्याने साठोत्तर साहित्याचे काही अंशी अनुकरण केले असले तरी प्रसंगी त्या पिढीचे तकलादू व सुमार लेखन नाकारून नव्वदोत्तर कालखंडाचे म्हणून स्वतःचे काही एक वाङ्मयीन भान आहे हे सांगण्याचाही प्रयत्न केला. जागतिकीकरणाच्या प्रोसेसमध्ये अनेक भाषासमूहांमध्ये मोठी उलथापालथ झाली. वेगवेगळे भाषासमूह एकमेकांवर आदळून भाषेची सरमिसळ या कालखंडात मोठ्या प्रमाणावर झाली. माझ्या पिढीने हा 'संकर' नुसता स्वीकारलाच नाही तर पूर्वसुरी भाषारूपातून जे जे महत्त्वाचे होते त्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला.

या काळाचा किंवा नव्वदोत्तर काळातील भाषाविशेष काय? असा प्रश्न जर यातून समोर आला तर एक निश्चित विधान या संदर्भात करता येईल. ते म्हणजे जागतिकीकरणात झालेल्या मोठ्या उलथापालथीत झालेला भाषासंकर नि माध्यम क्रांतीमुळे नव्याने समोर आलेली चिन्हसृष्टी, त्यामुळे झालेला मोठा सामाजिक बदल किंवा मोबाईल, नेट इत्यादी नव्या वस्तूंची अपरिहार्यता, वापर नि त्या प्रक्रियेतून समोर आलेला भाषेचा नवा पदर यामुळे इंग्रजी, हिंदी नि काही प्रमाणात इतर भारतीय भाषांचे (उदा. गुजराती, पंजाबी) संस्कार पचवून झालेले संकर रूप नि नव्या वस्तूच्या वापरातून निर्माण झालेल्या भाषिक रूपाचाही परिणाम आमच्या भाषेवर झाला. माझ्या पिढीतील मन्या जोशीसारखा कवी या संकरभाषेला जास्त निकडीने सामोरा गेला. या कोलाहलातून निर्माण झालेली संकरभाषा नि महानगरातील शहरी जीवनाचा केअंस त्याच्या कवितेने अतिशय चपखलपणे पकडला आहे. आज फेसबुकसारख्या सार्वजनिक चव्हाट्यावरून प्रसवल्या जाणाऱ्या बहुतांश कवितेचा आद्य कवी म्हणून मन्या जोशीचा उल्लेख

करावा लागेल. (वास्तविक माझ्या पिढीतल्या या महत्त्वाच्या कवीने अनेक वर्षांपासून आपले लेखन प्रकाशित करणे थांबवले आहे.) नव्वदोत्तर कवितेच्या उत्तरार्धातील बहुतांश कविता या 'संकर भाषेच्या' व्युहाशी झटी घेताना दिसते आहेत. तिचे उद्याचे स्वरूप काय असेल? वाङ्मयीन महत्त्व काय असेल? हे प्रश्न काळावर सोडले तरी एक निश्चित की नव्वदोत्तर काळातल्या संकर भाषेने मराठी भाषेत महत्त्वाची भर घातली आहे.

दुसरा एक मुद्दा म्हणजे भाषेच्या संदर्भात चर्चिला जातो. तो म्हणजे एक भाषक म्हणून, लेखक, कवी म्हणून भाषा अपुरी पडते असे अनेकदा बोलल्या, चर्चित्या जाते. खरंच, एखादी भाषा, त्या भाषेत जन्मलेल्या-वाढलेल्या कवी-लेखकास अपुरी पडते? याचे उत्तर बरेचसे संदिग्ध स्वरूपाचे म्हणता येईल. 'भाषेचा अंत' - होणे किंवा 'भाषा निसटून जाणे' किंवा 'भाषेतून निसटून जाणे' या शब्दप्रयोगांचा वापर मराठी आधुनिक कवितेच्या परंपरेत अनेकदा झालेला दिसून येतो. मी स्वतः 'भाषा कमी पडते' - या प्रकारचे विधान केले आहे. मात्र भाषेच्या गंगाजळीला जेव्हा मी तितक्याच तन्मयतेने हात घालतो तेव्हा लक्षात येते की, भाषेची गंगाजळी अतीव नि समृद्ध असून वेगवेगळी रूपे तेवढी अपुरी पडण्याच्या शक्यता आहेत. म्हणजे आजच्या काळातला कवी-लेखक या नात्यानं कदाचित आजचे जे मराठी भाषेचे रूप माझ्यासमोर आहे किंवा पूर्वसुरीची जी काही भाषारूपं माझ्यासमोर आहेत ती रूपं मला व्यक्त होण्यासाठी अपुरी वाटतात. मला नव्या रूपाचा शोध महत्त्वाचा वाटतो. मथितार्थ हाच की कोणत्याही भाषेतल्या नव्या लेखकाला त्याची तत्कालीन किंवा पूर्वसुरीची भाषा अपुरी पडू शकते नि या अधुरेपणातून तो नव्या भाषेच्या (नव्या रूपाच्या) शोधात पुढे पुढे जात असतो.

- मंगेश नारायणराव काळे

भ्रमणध्वनी : ९७६६५९४१५४

mangeshnarayanrao@gmail.com

**आठवणीतला
गाव
अशोक वेंडखळे
मूल्य १०० रु.
सवलतीत ६० रु.**

ग्रथांश

लहानपणीच्या, बालपणीच्या आठवणी मोठ्या आकर्षक असतात. आठवणीतला गाव, गावची जत्रा, गावचा दसरा, गावची दिवाळी, हरवत चाललेला गुढीपाडवा, गौरी-गणपतीचे दिवस, बालपणीचा श्रावण, पाऊस गावचा, पाऊस मुंबईचा, गोष्ट गावच्या सिनेमाची, गावचा रानमेवा, गावची शाळा, गावचे डोंगर- अशा आपल्या निसर्गरम्य गावाचं सुरेख चित्र त्यांनी रेखाटलं आहे.

- डॉ. दत्ता पवार

जागतिकीकरणातील मराठी

डॉ. ललित अधाने

मराठी
भाषा
विशेषांक

जागतिकीकरणाचा परिणाम मानवी जीवनाच्या विविध पातळ्यांवर झालेला दिसून येतो. आपल्या देशात मॉल्स, सुपर मार्केट ही जागतिकीकरणाने दिलेली पहिली दृश्य रूपातील देणगी आहे.

स्पेशल इकॉनॉमिक झोन (SEZ), विविध बँकांमध्ये सुरू झालेले ई-व्यवहार, कम्प्युटर, सोशल साईट्सच्या माध्यमातून आलेले फेसबुक, ट्विटर, ब्लॉग, व्हाट्स अप, ॲण्डरॉईड फोन तसेच २-जी, ३-जी नेटवर्क, ब्रॅण्डेड स्मार्ट फोन, टी.व्ही. वरील विविध वाहिन्या, पब्लि, इंटरनेट कॅफे या नव्या आधुनिक सोयी-सुविधांच्या माध्यमातून आपण जागतिकीकरणात रुतत गेलो.

या संकटातून मराठी भाषाही सुटलेली नाही. एखाद्या समाजावर इतर समाजाच्या भाषेचे, संस्कृतीचे आक्रमण होते तेव्हा ते आक्रमण केवळ त्या क्षणापुरते राहत नाही तर त्याचा परिणाम पराजित समाजावर दीर्घकाळासाठी होऊन जातो. त्यात प्रमाणभाषेसोबत बोलीभाषाही भरडली जाते. याविषयी 'जागतिकीकरण : समाज आणि मराठी साहित्य' या ग्रंथात संपादक डॉ. रविंद्र शोभणे लिहितात, "जागतिकीकरणात अख्ख्या विश्वाची एक भाषा असावी, असा सूत्र हेतू यामागे असतो. ज्यांनी आपल्यावर जागतिकीकरण लादले व आर्थिक प्रभुत्व सिद्ध केले अशा एका मोठ्या समूहाच्या भाषेचा व्यवहाराची भाषा, समाजाची भाषा म्हणून आपण स्वीकार करणे आवश्यक ठरते, किंबहुना गरजेचे ठरते. त्या गरजेपोटी आपण जी भाषा स्वीकारतो ती (जागतिकीकरणाने अपत्य म्हणून) सर्वसंमत अशी समजतो." (पृ. १५ व १६) याचा अर्थ जागतिकीकरणाने लादलेली भाषा हीच जगाच्या व्यवहाराची भाषा आणि ती आपण कुठलेही आढेवेढे न घेता स्वीकारायला हवी असा समज झाला आहे.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या रूपाने व्यापारी म्हणून आले व नंतर राज्यकर्ते बनलेल्या इंग्रजांची भाषा इंग्रज गेल्यानंतरही आपली पाठ सोडत नाहीये. याचे कारण राज्यकर्त्यांच्या भाषेचे भ्रष्ट अनुकरण पराभूत राज्यातील जनता करत असते, याची ग्वाही आपला इतिहासही देतो. त्यामुळे बहामनी काळात फार्सी किंवा उर्दू ही

लोकभाषेतून ज्ञानभाषेकडे
जायचे तर आधी मातृभाषेतून
शिकले पाहिजे...

येथील राज्यकारभाराची भाषा होती. पाचशे-सहाशे वर्षांपूर्वी राज्यकारभार केलेल्या मुस्लीम राज्यकर्त्यांची भाषा आजही शाळा-कॉलेजमधून शिकविली जाते. भाषा आणि समाज हे दोन्हीही

प्रवाही असतात. काळानुरूप गरजेनुसार त्यांच्यात परिवर्तन येत असते. त्या त्या काळानुसार समाजाच्या काही गरजा असतात. त्या पूर्ण करणारी नवनवीन साधने निर्माण होत असतात. या साधनांसोबत मानवी जीवनाला अभिव्यक्त करणारी भाषा नवनवीन शब्द स्वीकारते. काही शब्द नव्याने निर्माण होतात, काही कालौघात लुप्त होतात, तर काही नव्याने आशय धारण करतात. हा लवचिकपणा समाज आणि भाषा दोहोंमध्येही जोपर्यंत टिकून राहतो तोपर्यंत ती भाषा प्रवाही असते अन्यथा त्यांच्यात साचलेपणा येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परिणामी त्या भाषेचा अस्त होतो.

जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर केवळ त्याचा परिणाम आर्थिक बाबीपुरताच मर्यादित राहिला नसून समाज-जीवनाच्या विविधांगी घटकांवर झालेला दिसून येतो. त्यामुळे समाजजीवन ढवळून निघाले आहे. ज्याप्रमाणे समाजात अंतर्बाह्य बदल झाले त्याप्रमाणे भाषेतही आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. जागतिकीकरणाची प्रमुख भाषा म्हणून इंग्रजीकडे पाहिले जाते. या इंग्रजी भाषेचा मराठी भाषेत सर्रास वापर होऊ लागलेला आहे. भाषेचे परिवर्तन होण्यामध्ये दुष्काळ, युद्ध, स्थलांतर ही कारणे सांगितली जात असली तरी आज जागतिकीकरण हे भाषेच्या संक्रमणावस्थेच्या मुळाशी असलेले प्रमुख कारण होय. जागतिकीकरणामुळे जगातील विविध भाषांचे सपाटीकरण होऊन केवळ इंग्रजी ही एकमेव द्वितीय भाषा म्हणून स्वीकारली जात आहे. त्याचा परिणाम जागतिक पातळीवर दिसून येतोय.

यादव काळात मराठी भाषेवर कानडी भाषेचा प्रभाव अधिक प्रमाणात दिसून येत होता. 'कानडावो विठ्ठलु कर्नाटकु। तेणे मज लावियेला वेडु ॥' संत ज्ञानदेवांच्या या अभंगातील विठ्ठलु, कर्नाटकु, वेडु यातील उकार देण्याची पद्धत कानडीकडून

स्वीकारलेली दिसून येते. बहामनी काळात संत एकनाथांच्या 'अर्जदस्त' या पत्राचा नमुना पाहिल्यास फार्सी आणि उर्दूचा प्रभाव राज्यकारभाराच्या भाषेवर किती प्रमाणात होता याचा पुरावा लिखित स्वरूपात मिळतो. यासोबतच संस्कृत, हिंदी, पोर्तुगीज, तेलुगू, गुजराती, पाली आदी भाषांचाही प्रभाव मराठी भाषेवर दिसून येतो. या सर्व भाषांची आक्रमणे पचवून मराठी भाषा अधिक समृद्ध झाली. परंतु जागतिकीकरणानंतर मराठी भाषेत इंग्रजी शब्दांचा जो वारेमाप वापर होऊ लागला तो काळजी करण्यासारखा आहे.

आज इंग्रजीचा प्रभाव शिक्षण, न्याय व्यवस्था, अर्थव्यवस्था, प्रशासन, व्यापार, शेती, दळणवळण आदी क्षेत्रांत झालेला दिसून येत आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील अनेक शब्द हे आपण आंधळेपणाने किंवा त्यातील काही शब्दांना मराठी भाषेत पर्यायी शब्द उपलब्ध नसल्यामुळे स्वीकारलेले आहेत. उदा. कॉलसेंटर, कॉल, मिसकॉल, मॅसेज, सर्व्हिस सेंटर, सेटिंग, की-पॅड, कॉन्टॅक्ट नंबर, डायल नंबर, डिलिट, फॉरवर्ड, कॅमेरा, गॅलरी, एफ.एम., सर्च, ई-मेल, गुगल, वेबपेज, प्रोग्राम, फेसबुक, हार्डक, व्हाट्स अप, लॉग इन, लॉग आऊट, सर्व्हर, ऑनड्राईव्ह, ऑप्लिकेशन, फ्रेंड रिक्वेस्ट, टॅमलाइन, हॅकर्स, टॅग, कॉपी, पेस्ट, रिस्टार्ट, रिफ्रेश, सर्फिंग यासारख्या अनेक शब्दांनी रोजच्या दैनंदिन बोलीभाषेत आपले स्थान निश्चित केले आहे. तर आर्थिक व्यवहारात बँक, मॅनेजर, कॅशियर, क्लार्क, अकाऊंट, सेव्हिंग अकाऊंट, करंट अकाऊंट, कॅश, बॅलेंस, क्रेडिट, डेबिट, चेकबुक, स्टेटमेन्ट, पासबुक, ट्रान्सफर, पे-स्लिप, मार्केट, ई-बँकिंग, एटीएम कार्ड, क्रेडिट कार्ड यासारखे अनेक शब्द दृढमूल झालेले दिसतात.

कृषी क्षेत्रातही अनेक शब्दांनी धुडगूस घातलेला आहे. पारंपरिक गावगाडा नेस्तनाबूत झालेला असून कारू-नारू, आलुतेदार-बलुतेदार यांचे पारंपरिक व्यवसाय मोडीत निघाले. आज कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सर्रास वापर होत असल्यामुळे पूर्वीचा बैल-बारदाना, खळे संस्कृती आणि मोटनाडा यांची जागा आधुनिक तंत्रज्ञानाने घेतली आहेत. त्यामुळे या क्षेत्रातही नावीन्यपूर्ण शब्दांचा भरणा झालेला दिसून येतो. उदा. ट्रॅक्टर, ट्रॉली, कल्टिव्हेटर, रोटाव्हेटर, हार्व्हॅस्टर, पाईपलाईन, वॉटर पंप, स्टार्टर, मोटारपंप, मोटार, मेनशुज, फयूज, लाईन, बल्ब, ट्यूब लाईट, कनेक्शन, बील, वर्कर, फार्म हाऊस, बोअरवेल, ड्रीप, बॅंड, बेड, गार्डर, इलेक्ट्रीक करंट, सप्लाय, केटी, मार्केट इत्यादी. तसेच पेहराव्याच्या संदर्भात अनेक नवनवीन शब्द रोजच्या जीवनात येऊ घातलेले आहे. उदा. पॅन्ट, शर्ट, कोट, टाय, बनियान, फ्रॉक, स्कर्ट, ब्लाऊज, सेप्टी पिन, हेअर स्टाईल, मेकअप, बो इत्यादी. शिक्षण क्षेत्रात क्लासरूम, अॅडमिनिस्ट्रेशन, बोर्ड, स्मार्ट बोर्ड, व्हाईट बोर्ड, व्हाईट मार्कर, डस्टर, बॅग, युनिफॉर्म, टिफिन, शूज, सॉक्स, गॅदरिंग, टेस्ट, टिटोरियल, एक्झाम, प्रॅक्टिकल, पॅरेंट्स मीटिंग, स्टुडंट्स, नोटीस, लेक्चर यासारखे अनेक शब्द सर्रासपणे वापरले जातात.

वैद्यकीय परिभाषेतील अनेक शब्द अशिक्षित व्यक्तींच्याही तोंडी सर्रासपणे वापरात येताना दिसतात. डॉक्टर, सिस्टर, हॉस्पिटल, पेशंट, कन्सल्टिंग, ओपीडी, इंजेक्शन, सिरिंज, सलाईन, अॅडमिट, टॅबलेट, मेडिसिन, आयसीयु, एमआयसीयु, व्हेंटिलेटर, ऑपरेशन थियटर, अॅम्बुलन्स, अॅक्सिडेंट, फॅन्चर आदी. तसेच रोजच्या दैनंदिन व्यवहारात घोघरी पलॅट, डोअर, विन्डो, गॅलरी, हॉल, कीचन, बेडरूम, डायनिंग रूम, डायनिंग टेबल, मिक्सर, फ्रीज, कुलर, फॅन, टी.व्ही, कम्प्युटर, एसी, स्टडीरूम, स्नॅक्स, लंच, डीनर, रेडिओ, स्पीकर, फोटो, टेबल, चेअर, केबल, चॅनल इत्यादी शब्द वापरले जातात.

भाषेच्या या संक्रमणाविषयी डॉ. गणेश देवी म्हणतात, "साधारणपणे सात ते आठ हजार वर्षांपूर्वी अगदी अशीच्या अशी नाही पण याच प्रकारची परिस्थिती उद्भवली होती. असे इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. माणसाला निसर्गात बिया रुजवून झाड उगवतं या निसर्गाच्या कौतुकाचा शोध लागला तो हा काळ आहे. त्यानंतर शिकारीच्या अवस्थेतून मानवी संस्कृती शेतीच्या प्राथमिक अवस्थेकडे पोहोचली म्हणजे शिकार ते शेती अशा माणसाच्या व्यवस्थेत जे स्थित्यंतर झाले त्याचा मानवी भाषिक वैविध्यावर परिणाम झाला असे मानले जाते." (मासिक लोकराज्य, फेब्रुवारी २०१४ पृ.क्र. १६) डॉ. गणेश देवी यांचे हे मत लक्षात घेता मानवी भाषा-व्यवहारावर माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव अधिक असल्याने आज भाषेची संक्रमणावस्था निर्माण झाली आहे. जर बोली भाषा टिकवायच्या असतील तर मातृभाषेचाच अट्टाहास घ्यायला पाहिजे असे ते मानतात.

आज मराठी माध्यमांच्या शाळांबद्दल शासनाची उदासीनता व इंग्रजी शाळांबद्दल असलेली अधिक आस्था याचा परिणाम समाज आणि भाषा या दोघांवरही होताना दिसतो आहे. सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुले इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत शिकताना दिसतात. मराठी माध्यमात शिक्षण घेणे म्हणजे कमीपणाचे आहे असे मानणारा एक वर्ग समाजात असल्याने इच्छा नसतानाही इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत मुलांचे नाव टाकणारे पालक आज पावलागणिक पाहावयास मिळतात.

थोडक्यात, इंग्रजी भाषेचे मराठी भाषेवरील आक्रमण थोपावयाचे झाल्यास आपणास मराठी भाषेतून जाणीवपूर्वक मुलांना शिक्षण द्यावे लागेल व लोकभाषा ज्ञानभाषा कशी होईल याचा विचार करावा लागेल. बोलीभाषेतील अनेक शब्द हे प्रमाण भाषेत घेतले तरच मराठी भाषा ही समृद्ध होईल, यात संशय नाही.

- डॉ. ललित अधाने

मराठी विभागप्रमुख

भ्रमणध्वनी : ९४२२७४२८६५

lalitmarathi@gmail.com

धरण फोडणारी पाणीगळती...

प्रा. डॉ. स्वाती दामोदरे

मराठी
भाषा
विरोधाक

भाषा हे आपसातल्या संवादाचे प्रमुख साधन, भावना आणि विचारांच्या अभिव्यक्तिचे प्रमुख माध्यम. आपण सर्वच आयुष्यभर या माध्यमाचा उपयोग करित असतो. पण केवळ उपयोग करण्यापुरता आपला भाषेशी संबंध असतो का? तर नाही! आपण मातृभाषा म्हणून आपल्या भाषेला गौरवतो तेव्हा तिला मातेचे स्थान देतो. आपल्या भाषेप्रती आपल्याला प्रेम, जिव्हाळा, आदर आणि अभिमानही असतो.

लाभले अम्हास भाग्य, बोलतो मराठी
जाहलो खरेच धन्य, ऐकतो मराठी...

असे सुरेश भटांसारखा ताकदीचा कवी लिहून जातो, तेव्हा, त्यांच्यासाठी त्यांची मायमराठी काय आहे, हे वेगळे सांगायची गरज उरत नाही. पण ज्या भाषेचा आपण सतत उपयोग करतो, जिच्याबद्दल प्रेम-जिव्हाळा बाळगतो, तिच्याबद्दल आपली काही कर्तव्ये आहेत का? जबाबदारी आहे का? असा विचार आपण फार करित नाही. मराठी भाषेच्या बाबतीत सध्या जे चित्र सर्वत्र आढळते आहे, त्यावरून, मराठी प्रेमींनी आता या जबाबदारीचा गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे, असे वाटते. भाषेत होणारी परिवर्तने; इतर भाषांचा मराठीवर होणारा परिणाम; फेसबुक व्हाॅट्सअॅपसारख्या सामाजिक माध्यमांमधून भाषेची होणारी मोडतोड; आणि शाळेपासून विद्यापीठ स्तरापर्यंत, जाऊ द्या! चालायचंच! असे म्हणून चुकांकडे सातत्याने होणारे दुर्लक्ष या सगळ्याच गोष्टी मराठी भाषेच्या दर्जाला आणि गौरवाला मारक आहेत, असे मला वाटते.

ज्या गोष्टी माझ्या मनाला सतत डाचतात, त्यातली पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, मराठी भाषेत योग्य शब्द उपलब्ध असूनही, बचेरदा हिंदी-इंग्रजी शब्दांचा उपयोग बोलण्यात केला जातो. उदा. क्रमांक हा साधा सोपा शब्द उपलब्ध असूनही नंबर शब्दच सगळीकडे वापरला जातो. न्याहारी शब्द फार कठीण, वेगळा, विचित्र नाही पण नाश्ता शब्दच मोठ्या प्रेमाने वापरला जातो. होम वर्क, मिटींग, ट्यूशन, या सारख्या इंग्रजी शब्दांची आणि तारीफ,

भाषेपासून दूर नेणाऱ्या शब्दांतरांना,
अर्थांतरांना धोक्याचा कंदील दाखवला
नाही तर आपण कोणत्या
मुक्कामी पोहोचणार आहोत याचा
आत्ताच विचार केलेला बरा!

बढिया, चपाती, बहोत खूब, यासारख्या हिंदी शब्दांची उसनवारी करित करितच आपण आपले संभाषण पूर्ण करतो. असे का? ज्यांना मराठी भाषेत शब्द उपलब्धच नाहीत, त्या वस्तूंबाबत समजू शकतो, जसे की फेसबुक, ट्विटर. पूर्वीपासून अनेक शब्द परभाषेतून येऊन मराठीत रुळले आहेत;

इतके की, हे शब्द मूळ मराठीचे नाहीत, असे सांगितले तर खरे वाटणार नाही. उदा. साबुदाणा, बटाटा, साबण, अर्ज, पगार, वॉर. या शब्दांनी मराठी भाषेत एवढे मूळ धरलेय, की ते मूळ मराठी शब्दच वाटू लागले आहेत. यांची गोष्ट वेगळी, पण ज्या वस्तूंना मराठी भाषेत शब्द उपलब्ध आहेत, तिथेही हिंदी, इंग्रजी शब्दांचा भरणा करणे गैर वाटते.

परभाषेच्या संपर्काने, मूळ मराठी असलेले आणि मराठीतच वापरले जाणारे शब्द; लिंग वचन किंवा अर्थ-संदर्भ बदलू लागले आहेत, ही चिंतेची दुसरी बाब आहे.

मुग्धाने गुलाबी साडी घातली, असे वाक्य सर्रास कानी पडते आणि कोणाला त्यात गैर वाटत नाही. मुळात साडी शब्द नेसणे या क्रियापदाशी जोडलेला आहे, आणि ते क्रियापद, त्या कृतीची स्पष्ट कल्पना देणारे आहे. लेंहेंगा/पेटिकोट/तुमान हे शब्द चढवला या क्रियापदाशी तर डगला/सदरा अडकवला या क्रियापदाशी बांधले गेले आहेत. ही कृतीवाचक विशेषणे जाऊन, त्यातली विविधता संपून, सरसकट सगळ्या कपड्यांना घातला/ली या क्रियापदात गुंडाळून का टाकले जातेय? याचे कारण हिंदी भाषेचे सान्निध्य हे असू शकते. साडी डाली, कुर्ता डाला, चप्पल डाली हे हिंदी भाषेतले प्रयोग आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे.

माझी मदत करतेस का?; हे असेच बरचेवर भेटणारे वाक्य. मराठी भाषेच्या रचनेनुसार, मदत मागणाऱ्याने, मला मदत कर म्हणणे अपेक्षित आहे आणि जो मदत करतोय त्याची मदत घेणे अपेक्षित आहे. मला मदत करतेस का? हे योग्य स्वरुपाचे वाक्य होईल किंवा माझी मदत हवी आहे का? हा योग्य प्रश्न होईल. या संवादांमधला संदर्भ बदलत जाण्याचे कारण हिंदीतला मेरी मदद

करेंगे आप? हा वाक्यप्रयोग आहे.

पूजा आटोपली आणि प्रसाद दाखवला असे म्हणणारे अनेक भेटतात आणि नैवेद्य खाऊन घेे म्हणणारेही असतात. वास्तविक नैवेद्य हा ताज्या अन्नपदार्थांचा, चवही न घेतलेल्या पाककृतींचा दाखवायचा असतो. आणि पाणी फिरवून मनोभावे नमस्कार केल्यावर, परमेश्वराच्या सान्निध्ये, कृपादृष्टीने त्याचे प्रसादात रूपांतर होत असते. भावभावनांचे, अर्पणशीलतेचे सगळे सौंदर्य प्रसाद दाखवला या प्रयोगाने संपून जाते. पण त्याची जाणीवही नसते आणि जाणीव करून द्यायला गेलात, तर तुम्हाला वेगळाच प्रसाद मिळण्याची शक्यता असते.

मराठी भाषेतला आत्मासुद्धा हिंदीच्या संपर्काने स्त्रीलिंगी होऊ लागलाय. भटकती आत्मा, तडपती रुह या मालिकाप्रिय शब्दप्रयोगांमुळे मराठी मुलांकडूनही त्याची आत्मा त्याला सोडून गेली, असे प्रयोग होऊ लागले आहेत. बहुतेक, सगळे आकारान्त शब्द मराठी भाषेत स्त्रीलिंगी असल्यामुळे, आत्मा शब्द स्त्रीलिंगी असल्याचा समज झाला आहे. मराठी भाषेचाच आत्मा यामुळे हरवतोय की काय असे वाटू लागले आहे.

इंग्रजीतून मराठीत येऊन स्थिरावलेल्या काही शब्दांना लोक वाटेल त्या लिंगवचनात वापरतात, असेही आढळते. पेन हरवला/ पेन सापडलं/ पेन खराब झाली किंवा ट्रक आला/ ट्रक गेली ही यातली काही उदाहरणे. मराठी शब्दांना इंग्रजीचे डबे जोडणारेही आहेत. जसे अशा कथाज् मधून आपण शिकतो की... किंवा अशा संगीत रजनीज् व्हायला पाहिजेत. हे मराठी भाषेवरचे अतिक्रमण कमी कसे करता येईल, हा विचारार्थ मुद्दा आहे.

विद्यार्थ्यांना शिकवणं आणि त्यांच्या उत्तरपत्रिका वाचणं हा मराठीच्या बाबतीत एक मनोरंजनाचा प्रकार व्हायला लागला आहे. आपल्याला निराशा न येऊ देता, स्थितप्रज्ञ राहून, 'भावनाओ को समझो' या पद्धतीने जर उत्तरे वाचता आली, तर विद्यार्थ्यांच्या मनाच्या तळाशी बुडालेले दोन चार कण हाती लागतात. नाही तर हे काय लिहिलं आहे? आणि त्याहीपेक्षा हे का लिहिलं आहे? या विचारांनीच केस पांढरे होऊ लागतात.

आता वानगीदाखल ही वाक्ये बघू या...

१. पाणी ही एक अमूल्य वस्तू आहे. कुठल्याही परिस्थितीत आपण त्याचा धिक्कार करू शकत नाही.

२. अंधश्रद्धा पसरवणारे लोक भविष्य सांगण्याचा, भीती दाखवण्याचा, पैसे लुटण्याचा प्रयत्न करतात. तरी आपण सर्वांनी सभ्य राहिलेच पाहिजे.

३. पाणी अडवा पाणी जिरवा हा प्रकल्प करताना लेखकांनी खूप अडचणी पूर्ण केल्या आहेत.

४. बोलणं या कवितेत कवी डहाके यांनी जीवनाचे वास्तव्य मांडले आहे.

५. पाणी अडवा पाणी जिरवा या मोहिमेच्या यशामुळे पाणी टंचाईला खूप हातभार लागला आहे.

ही सगळी माझ्याच विद्यार्थ्यांनी उत्तरपत्रिकेत लिहिलेली

वाक्ये आहेत. त्यांना बोलावून त्याविषयी विचारले किंवा तेच वाक्य पुन्हा लिहायला सांगितले, तरी आहेत त्या चुकांसहच विद्यार्थी परत लिहितायत असे आढळले आहे. अशा वेळी सभ्य, धिक्कार, हातभार, वास्तव्य या शब्दांचे नकी कोणते अर्थ या मुलांच्या मनात आहेत, हा डाचणारा प्रश्न उभा राहतोच आणि ही मुले पुढल्या पिढीला आता मराठी शब्दांचा आणि अर्थाचा वारसा कसा देणार आहेत हा प्रश्नही येतो.

- चित्रकार, संपादक आणि विचारवंत असलेले निवृत्त मराठीचे प्राध्यापक....

- समाजातल्या दुःखाकडे पाहून चारशे वर्षांपूर्वी जन्मलेले तुकाराम महाराज म्हणतात...

विद्यार्थ्यांनी केलेल्या या चुकांसारख्या, मोठ्यांकडून होणाऱ्या काही चुकाही खुपतात, पण इलाज नसतो. उदा. कार्यक्रमांचे संचालन चाललेले असतांना, मान्यवर अतिथींना 'मंचका'वर आमंत्रित केले जाते! बरेचदा फुलांनी सजवलेला मंचक असा उल्लेखही होतो. ज्यांच्या लक्षात येत नाही ते एकाग्रपणे कार्यक्रम बघत असतात. पण मराठीचे जाणकार मात्र भलत्याच विश्वात जाण्याची शक्यता असते, त्याला काय करावे?

मान्यवरांचे आभार मानताना, मी त्यांचे ऋण व्यक्त करतो, असा वाक्यप्रयोग सर्रास वापरला जातो. ऋण मान्य करायचे असते, व्यक्त नव्हे. त्यामुळे आभार मानतो किंवा त्यांचा ऋणी आहे किंवा त्यांच्या ऋणात राहू इच्छितो हे प्रयोग योग्य आहेत. 'धन्यवाद मानतो' हा प्रयोग अयोग्य असून त्यांना धन्यवाद देतो असे वाक्य असायला हवे. मान्यवरांनी कार्यक्रमाला उपस्थिती दिली/लावली असाही चुकीचा वाक्यप्रयोग रूढ झाला आहे. त्या ऐवजी, मान्यवर अतिथी कार्यक्रमाला उपस्थित झाले/हजर राहिले, असे म्हणायला हवे. उपस्थिती दर्शविली हे थोडे हिंदी धाटाचे होते पण चुकीचे म्हणता येत नाही.

भाषेत होणाऱ्या यासारख्या अनंत प्रयोगांशी आपली रोज गाठ पडतेच. कोणाला कशाला दुखवा, म्हणून कोणीच दुरुस्ती करू जात नाही. पण कार्यक्रम ऐकणारी पुढली पिढी हे दुर्लक्ष समजू शकत नाही. जे चालले आहे, तेच योग्य समजून, त्यातूनच ती पिढी शिकत असते. त्यामुळे सतत होणारी ही शब्दांतरे, अर्थांतरे पुढल्या पिढीत कशी स्थिरावतील, हा प्रश्न आपल्या मनाला पडतो. आणि कालांतराने कोणत्या शब्दांचा अर्थ / संदर्भ काय असू शकेल आहे, हा विचारही पडतो.

जाता जाता मराठी कुटुंबातल्या काही नावांविषयी. निधी हे माझ्या मैत्रिणीच्या मुलीचे नांव आणि माझ्या वर्गातल्या एका विद्यार्थिनीचेही. या नावांविषयी विचार करताना अचानक जाणवले की, कार्यक्रमासाठी निधी उपलब्ध करून द्यावा, ही विनंती, असे लिहिताना आपण निधी शब्द पुल्लिगी रूपात वापरतो. समुद्र म्हणजे जलनिधी परमेश्वर म्हणजे दयानिधी या ठिकाणीही हा शब्द पुल्लिगीच आहे. मग कन्येचे नाव लोक निधी असे पुल्लिगी का ठेवत असतील? एकच शक्यता आहे, की दीर्घ ईकारान्त नावे सहसा

मराठीत स्त्रीलिंगी असल्यामुळे, (नव्या नव्या उत्साही) पालकांचा गैरसमज होऊन, त्यांनी मुलीचे नाव निधी ठेवले असावे. पण मग हा शब्द वापरात येताना निधी मिळाला / निधी आली पैकी कसा वापरायचा याची गळत पुढील पिढ्या नक्की करणार असे वाटते.

करिष्मा, महिमा ही सगळी आकारान्त, म्हणून, मराठीत स्त्रीलिंगी ठरलेली नावे आहेत का? हिंदी भाषेत कुदरत का करिश्मा मधे करिश्मा पुल्लिंगी आहे. तर मराठी भाषेत परमेश्वराचा महिमा अगाध आहे म्हणताना महिमा शब्द पुल्लिंगी आहे. मग ही मुलींची नावे कशी? महिमा हे मुलीचे नाव आहे. हे माहित असणाऱ्या विद्यार्थ्यांने परमेश्वराची महिमा अगाध आहे असे लिहिले तर त्याला चूक कसे ठरवायचे? सविता किंवा रश्मी ही सूर्याची नांव आहेत. सूर्य पुल्लिंगी शब्द आहे. मग सविता हे मुलीचे नाव कसे? तर आकारान्त आहे म्हणून केवळ असे होत असावे. हिरा हा स्पष्ट पुल्लिंगी शब्द असताना हिराआल्या गावाहून आली असे म्हणताना आपल्याला काहीच कसे वाटत नाही? यापेक्षा विचित्र गोष्ट म्हणजे, निरंजन, प्रतीक, प्रेम, आकाश, गगन ही सगळी मुळात नपुंसकलिंगी नावे, पालकांनी आवडीने आपापल्या मुलांची (पुत्ररत्न) ठेवली आहेत!

आँचल हा मराठीने हिंदीकडून घेतलेला शब्द. याचा अर्थ पदर. 'तेरा आँचल खुशियों सें भर दूँ बरून कळतेच की हा पुल्लिंगी शब्द आहे. त्याचे मराठी रूप म्हणजे पदर. तिने डोळ्याला पदर लावलावरून पदर पुल्लिंगी आहे हे कळतेच पुन्हा. तरीही मराठी कुटुंबातल्या गोड गोजिन्या बालिकेचे नाव आँचल ठेवलेले पाहून मलाच डोळ्यांना पदर लावावासा वाटतो. तीच गोष्ट 'काजल'ची. मुळात हा मराठीत काजळ असा शब्द आहे. 'ळ' ही मराठीची विशेषता. हिंदी इंग्रजीत 'ळ' नाही. मराठीने हा वर्ण दक्षिणेकडून घेतलाय. असं असताना 'ळ' काढून 'ल' घ्यायचा आणि त्या नपुंसकलिंगी शब्दाने (आली काजळ!) कन्येला (काजल) हाक मारायची असे मराठी लोक का करतात? आसमाँ हे सुद्धा मराठी कुटुंबातल्या कन्येचे नाव आहे हे ऐकून मला धक्काच बसला आहे.

चंचल हे विशेषण. त्यामुळे ते स्त्री वाचक / पुरुषवाचक शब्दाला जोडता येईल. पण 'अचपळ मन माझे नावरे आवरिता' म्हणणारे समर्थ रामदास जर चंचलता (मनाची / स्वभावाची) नको म्हणून रामाला चिनवत असतील, तर आपण आपल्या मुलीचे नाव चंचल ठेवून काय मिळवतो बरं?

सुशीला शब्दात शील म्हणजे उत्तम चारित्र्याचा संदर्भ आहे. सुशिला असे लिहित्याने शिला म्हणजे दगड / शिळा यांचा संदर्भ येतो आणि अर्थामध्ये जमीन-अस्मानाचा फरक पडतो. पण याची जाणीव नसणारे कौतुकाने सुशिला नाव सांगतील किंवा ठेवतील तर त्यांना आपण काय समजावून सांगणार आहोत? दगड?

अनिकेत हे असेच कौतुकाने ठेवलेले उफराटे नाव. निकेत/निकेतन म्हणजे राहण्याचे ठिकाण, निवास किंवा घर. ज्याला घर नाही तो अनिकेत. संत किंवा परमेश्वराच्या बाबतीत ही उपाधी ठीक आहे. पण ज्याच्या नावाने बाप सगळी प्रॉपर्टी करून जाणार आहे तो अनिकेत कसा ?

जय म्हणजे विक्टरी. जेय म्हणजे ज्याला जिंकून घ्याचं आहे तो, To be conquered. ज्याला जिंकून घेता येत नाही या शब्दकोषातील अर्थानुसार जर नाव ठेवायचे असेल तर ते अजेय असायला हवे ना? अजय म्हणजे No Victory असून कसे चालेल ?

ही काही वानगीदाखल दिलेली जंत्री. यापेक्षा निराळी उदाहरणेही पाहण्यात असतीलच. कुणी आपल्या मुलामुलींची नावे काय ठेवावीत याविषयी आपण काय बोलावे? किंवा आपण त्यांना नावे का ठेवावीत? पण त्यामुळे मूळ मराठी भाषेतल्या शब्दांचे लिंग वचन अर्थ बदलत असतील तर काय करावे? ही नावे वापरताना, त्या शब्दाच्या लिंग/अर्थाबद्दल आजूबाजूच्या लोकांची जी कल्पना होईल त्यानुसारच भाषेचा वारसा पुढे जाणार आहे. मग जलनिधी आटली म्हणणारी किंवा आभूषणातील हिरा चमकली म्हणणारी पिढी निपजली तर नवल काय?

एकूणच, काळाप्रमाणे सतत होणारे बदल, बोलीभाषेतील, परभाषेतील शब्दांच्या संपर्काने होणारे बदल यांचा विचार करता मराठीचे समग्र रूपच बदलू पहात आहेत. निदान प्रमाण मराठी भाषेबाबत तरी काही नियम पाळून, थोडा विचार करून हे आपल्याला थांबवता येईल का?

- प्रा. डॉ. स्वाती दामोदरे

भ्रमणध्वनी : ९४२९८३६७९७

swati.damodare@redifmail.com

||ग्रंथाली||*

ठसे आठवांचे

विनता कुलकर्णी

मूल्य १५० रुपये

सवलतीत ९० रुपये

लेखिकेने केवळ आठवणींची गुहा उघडलेली नाही तर त्याभोवती असलेले हळुवारपण, स्निग्धता, स्थित्यंतर, त्यातून उभे राहिलेले भावविश्व यांचा मागोवा घेतलेला आहे. घटना, प्रसंग, अनुभव यांना सहाणेवर घासून त्याचा उजळपणा टिपला आहे, आवश्यक तेथे परखडपणे स्वतःला व्यक्त केले आहे तर कधी मार्मिकपणे वेध घेतलेला आहे. अनुभवांशी असलेला प्रामाणिकपणा, लेखनातला तरलपणा, शब्दांची अचूकता, विचारांची व्यापक बैठक, संशोधन यामुळे या संग्रहाला समृद्धपणा लाभला आहे. लेखांचा आवाका लहान स्वरूपाचा दिसत असला तरी त्यांना कवेत घेतलेला आशय खूप मोठा आहे आणि तेच या संग्रहाचे मोठेपण आहे.

लेखन आणि मुद्रितशोधन

राजेश मुखेडकर

मराठी
भाषा
विशेषांक

लेखक व वाचक अशा दोन्ही बाजूंनी मुद्रितशोधनाचे महत्त्व आहे. मुद्रणदोषामुळे होणारा अर्थाचा अनर्थ लेखकाला जे सांगायचे आहे, त्याचा विपर्यास करित असतो. त्यामुळे, आपण लिहिलेला मजकूर जसाच्या तसा छापला जावा, असे लेखकाला वाटत असते.

लेखनविषयक नियमांचे आकलन करून घेऊन, लेखन-व्यवहारात ते अचूक अमलात आणण्यासाठी मराठी भाषेतील शब्दांचा सखोल अभ्यास करणे अनिवार्य आहे.

वसतिगृह' (मुलांचे शासकीय), 'भव्य कार्यकर्त्यांचा मेळावा' (कार्यकर्त्यांचा भव्य), 'मुर्लीची कन्याशाळा' (मुर्लीची शाळा किंवा कन्याशाळा), 'पायी पदयात्रेस शुभेच्छा' (पदयात्रेस किंवा पायी यात्रेस) ही पाठ्या व फलकांवरील लेखनदोषांची काही उदाहरणे आहेत.

त्याचप्रमाणे, वाचकालाही शुद्ध स्वरूपातील मजकुराची अपेक्षा असते. लेखनव्यवहारात न्हस्व, दीर्घ, स्वल्पविराम, पूर्णविराम, अनुस्वार, शब्दरचना यांना अर्थदृष्ट्या अतिशय महत्त्व असते. न्हस्व वेलांटीच्या जागी दीर्घ वेलांटी पडली, चुकून एखाद्या अक्षरावर अनुस्वार पडला किंवा पूर्णविराम एखाद्या शब्दाच्या मागेपुढे झाला, तर अर्थ बदलू शकतो, हे अनेकदा प्रत्ययास आलेले आहे.

'मी चोरी करणार नाही. केल्यास शिक्षा करावी.' या वाक्यातील पहिला पूर्णविराम 'मी चोरी करणार. नाही केल्यास शिक्षा करावी.' असा एक शब्द जरी मागे पडला, तर पूर्ण वाक्याचा अर्थच एकदम उलट होतो.

मुद्रणदोषामुळे लेखनाशयाची अपरिमित हानी होते. लेखनप्रपंचाचा हेतू असतो एक व अर्थ निघतो दुसराच! तथापि, केवळ न्हस्व-दीर्घ उलट होणे, विरामचिन्हे, अक्षरे चुकीची पडणे, अनुस्वार निसटणे-अनवधानाने अनावश्यक ठिकाणी पडणे, शब्द-वाक्य-परिच्छेद राहून जाणे किंवा पुनरुक्त होणे, यामुळेच अर्थहानी होते, असे नाही, तर चुकीची वाक्यरचना व अनुचित शब्दयोजना हे दोन घटकही लेखनाशयाला बाधा पोहचवतात.

नियतकालिके, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, माहितीपुस्तिका अशा छापील मजकुराशीच नव्हे, तर फलके, पाठ्या, दूरचित्रवाणी वाहिण्यांवरील तळपट्ट्या अशा सर्वच भाषिक व्यवहारांशी मुद्रितशोधनाचा संबंध असतो. 'शुद्ध शाकाहारी भोजनालय' (शुद्ध शब्द-शाकाहारी), 'वाहने कॅरीबॅगमध्ये ठेवूनच जेवायला बसा' (वहाणा), 'गरम मॅटूवडा, इटली मिळेल' (मेटूवडा, इडली), 'साक्षरता अभिनयात सहभाग घ्या' (अभियानात), 'शासकीय मुलांचे

बहुतांश लेखनव्यवहार पुस्तके, नियतकालिके व वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून होतो व त्यांचा वाचकवर्गही मोठा असतो. या माध्यमांतील भाषेचा अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम वाचकांवर होत असतो. त्या मानाने माहितीपुस्तिका, पत्रके-पत्रिका, निवेदनपत्रे इ. प्रकार दुय्यम मानले जातात. त्यांतील भाषेच्या स्वरूपाकडे फारसे गांभीर्यनि पाहिले जात नाही. अर्थात, लेखनमाध्यम कोणतेही असो, त्यातील भाषेचे स्वरूप शुद्धच असायला हवे.

छापील मजकूर दोषयुक्त असल्यास त्याचा प्रतिकूल परिणाम पुस्तके, नियतकालिके व वर्तमानपत्रांच्या खपावर होऊ शकतो. त्यामुळे या ठिकाणी काटेकोर मुद्रितशोधन अनिवार्य आहे. मुद्रितशोधकाने पुस्तके व नियतकालिकांच्या बाबतीत शक्यतो मूळ संहिता प्रमाण मानली पाहिजे. या ठिकाणी लेखकाकडून वाक्यरचना अथवा शब्दयोजनेच्या चुका होण्याची शक्यता अल्प असते. तथापि, वर्तमानपत्रांच्या बाबतीत हे प्रमाण उलट म्हणजे जास्त असते. वृत्तपत्रांत सतत वेगवेगळ्या संपर्कमाध्यमांद्वारे बातम्यांचा ओघ सुरू असतो. ग्रामीण भागातील वार्ताहर प्रशिक्षित, उच्चशिक्षित असतातच, असे नाही. त्यांनी पाठविलेल्या बातम्या अशुद्ध असतात. त्यात न्हस्व-दीर्घांच्या चुकांबरोबरच वाक्यरचना व शब्दयोजनेच्या चुका असतात. त्या बातम्यांचे पुनर्लेखन व संपादन करणारे उपसंपादक लेखनविषयक नियमांचे सखोल ज्ञान असलेले व वाक्यरचना अथवा शब्दयोजनेच्या चुका नेमके हेरणारे असतील, तर बातमी निर्दोष बनते. अन्यथा अर्थाचा अनर्थ होणारा मजकूर छापला जातो.

एका दैनिकात 'न्यायालयाच्या आदेशावरून जमीन

बळकावणाऱ्या सरपंचावर गुन्हा दाखल' असे शीर्षक असलेली बातमी होती. न्यायालय जमीन बळकावण्याचा आदेश कसा देईल बरे! येथे हे शीर्षक 'जमीन बळकावणाऱ्या सरपंचावर न्यायालयाच्या आदेशावरून गुन्हा दाखल' असे असावयास हवे होते.

आणखी एक बातमी होती - 'दारिद्र्य निर्मूलनाचे समूळ उच्चाटन होणे आवश्यक' आता, दारिद्र्याचे एकतर निर्मूलन होईल किंवा उच्चाटन. पण, दारिद्र्य निर्मूलनाचे उच्चाटन कसे करणार!

'वडील लग्न करित नसल्याने मुलाची आत्महत्या' असे एक गमतीदार शीर्षक पाहून लग्न वडिलांचे करायचे होते की मुलाचे, या बुचकळ्यात वाचक पडले नसतील तरच नवल! अनवधानाने किंवा 'अंतिम मुदत' म्हणजे 'डेडलाईन' पाळण्याच्या घाईगडबडीत अशी शीर्षके पत्रकारांकडून दिली जातात.

लेखनव्यवहारात योग्य वाक्यरचनेबरोबरच अचूक शब्द-प्रयोगालाही महत्त्व असते. चुकीचा, अनुचित व अनावश्यक शब्द संपूर्ण वाक्याचा आशयच बदलू शकतो. काही पुस्तकांत व बऱ्याच वर्तमानपत्रांत अशी उदाहरणे पाहावयास मिळतात.

पुढील एक बातमी पाहा - मयत कोंडीबा भरधाव वेगाने मोटरसायकल चालवीत होता, अचानक त्याचे मोटरसायकलवरील नियंत्रण सुटल्याने ती रस्त्याच्या दुभाजकावर आदळली. यात मयत कोंडीबाच्या डोक्याला जबर मार लागल्याने तो जागीच मरण पावला.

'उपवर-उपवधू परिचय मेळावा' ही अतिशय चुकीचा, परंतु प्रचलित झालेला शब्दप्रयोग. 'उपवर' या एका शब्दातच विवाहयोग्य किंवा लग्नाच्या वयाला आलेला मुलगा-मुलगी, असा अर्थ दडलेला आहे. केवळ 'उपवर परिचय मेळावा' म्हटले तरी चालेल, 'विवाहेच्छू' किंवा 'विवाहेच्छुक तरुण-तरुणी परिचय मेळावा' असा शब्दप्रयोगही बरोबरच आहे. मात्र, 'उपवधू' हा शब्दच अस्तित्वात नाही. 'उपवर' म्हणजे विवाहयोग्य तरुण, असा अर्थ गृहीत धरून कोणीतरी 'उपवधू' हा शब्द त्याला जोडून दिला व इतरांनीही त्याचा अर्थ जाणून न घेता तो उपयोगात आणला. आता तर तो इतका प्रचलित झाला आहे की, त्याचे उच्चाटन अशक्यच वाटते.

'वधूवर' हा शब्दही अनेकदा 'वधू वर' असा विभक्त करून लिहिला जातो. 'वधूवर' हा सामासिक शब्द असून, वधू आणि वर अशी त्याची फोड आहे. 'आणि' या मधल्या पदाचा लोप झाला की, 'वधू' आणि 'वर' हे दोन शब्द एकत्र येऊन त्यांचा 'वधूवर' असा समास बनतो. त्यामुळे 'वधू वर' असे वेगळे लिहून त्यांचा विवाहापूर्वीच घटस्फोट घडवू नये! किमान संयोगचिन्ह तरी देऊन 'वधू-वर' असे लिहावे. मात्र, 'वधू-वर परिचय मेळावा' असा शब्दप्रयोग अजिबात करू नये. लग्न जमलेल्या मुलीला-मुलाला वधू-वर म्हणतात. या लग्न जमलेल्या वधू-वरांना पुन्हा आपलेच लग्न जमविण्यासाठी मेळाव्यात आणणे हास्यास्पद नाही का!

सामासिक शब्द तोडून लिहिल्यामुळे गमतीदार बनलेला हा एक मथळा पाहा - शहरात आजपासून पाणी कपात.

- ज्याप्रमाणे चहा कपात देतात, कॉफी कपात देतात, त्याप्रमाणे पाणीही कपात!

'पाणीकपात' या सामासिक शब्दाचा विग्रह 'पाण्याची कपात' असा आहे. त्यामुळे सुटसुटीतपणे लिहायचे तर सरळ 'शहरात आजपासून पाण्याची कपात' असे लिहावे. परंतु, 'पाण्याची' या पदातील 'ची' या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप झाला की, 'विभक्ती तत्पुरुष' समासाद्वारा 'पाणीकपात' हा शब्द बनतो. म्हणून पाणीकपात, करकपात, दरकपात, इंधनकपात हे शब्द नेहमी जोडूनच लिहावेत.

चांगल्या मुद्रितशोधकास शब्दांचा नेमका अर्थही माहिती असणे गरजेचे आहे. अन्यथा 'वादातीत पोलीस अधिकारी दया नायक पुन्हा सेवेत' अशा बातम्या पत्रकारांकडून लिहिल्या जातात व 'वादातीत'चा नेमका अर्थ मुद्रितशोधकालाही माहीत नसल्याने त्या छापूनही येतात. 'वादातीत' म्हणजे वादग्रस्त नसलेला, वादांच्या पलीकडचा; पण 'वादातीत' म्हणजेच 'वादग्रस्त' असा अर्थ वृत्तलेखकाने गृहीत धरल्याने हा घोळ होतो.

'महागाई भला पूर्वलक्षी प्रभावाने लागू करणार' असे आणखी एक चुकीचे वाक्य बहुतांश वेळी असते. येथे 'पूर्वलक्षी' नव्हे, तर 'पूर्वलक्ष्यी' हवे. 'पूर्वलक्ष्यी' म्हणजे मागील तारीख निश्चित धरून.

हे झाले लेखनदोष. म्हणजे, लेखनकर्त्यांकडून झालेल्या वाक्यरचनेच्या व शब्दयोजनेच्या चुका. येथे टंकलेखकाचा (अक्षरजुळवणीकाराचा) काहीही दोष नाही. लेखकाने जसे लिहून दिले, तसे त्याने टंकित केले आहे. परंतु, लेखकाने जसे लिहून दिलेले आहे, तसे टंकित न केल्यानेही अर्थहानी होते. टंकलेखकाच्या चुकीमुळे मुद्रणदोष कसे उद्भवतात व मुद्रितशोधकाच्या नजरेतूनही या चुका निसटल्याने अर्थाचा अनर्थ कसा होतो, ते पाहा : 'विद्यार्थ्यांनी नाचण्याची सवय लावून घ्यावी - शिक्षणाधिकारी' असा मथळा असलेली बातमी मागे एका वर्तमानपत्रात छापून आली होती. एका पुस्तकातील संवादात 'मी संध्या काळी गावाला जाणार आहे', असे एक वाक्य छापले गेले होते. येथे मुद्रणात (म्हणजेच छपाईत) काहीतरी गडबड झालेली आहे, हे लक्षात आलेच असेल. 'नाचण्याची' ऐवजी 'नाचण्याची', 'संध्याकाळी' ऐवजी 'संध्या काळी' असा मजकूर टंकलिखित झाल्यामुळे येथे या दोन्ही वाक्यांचा अर्थच बदलून गेला आहे. शिक्षणाधिकारी विद्यार्थ्यांना 'नाचण्या' ऐवजी 'नाचण्या'चा आग्रह करित आहेत, असा अर्थ पहिल्या वाक्यातून निघत आहे, तर दुसरे वाक्य वाचल्यानंतर, ही 'काळी संध्या' कोण, असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही.

लेखनविषयक नियमांचे आकलन करून घेऊन, लेखन-व्यवहारात ते अचूक अमलात आणण्यासाठी मराठी भाषेतील शब्दांचा सखोल अभ्यास करणे अनिवार्य आहे. किंबहुना, शब्दाची उत्पत्ती व मूळ स्वरूप माहिती करून घेतल्याशिवाय त्या शब्दाचे प्रमाण स्वरूप लिहिता येणे अशक्य आहे. मराठीतील कोणताही -ह्रस्व-दीर्घयुक्त म्हणजेच इकार-उकारयुक्त शब्द मूळ कोणत्या

वर्गातील आहे, हे ज्ञात झाल्यानंतरच तो अचूक व नियमाला अनुसरून लिहिता येऊ शकतो. तत्सम, तद्भव, देशी व परभाषी हे शब्दाचे चार प्रकार आहेत. त्यांच्या प्रमाणलेखनासाठी १८ नियम बनविण्यात आले आहेत. लेखन निर्दोष करण्यासाठी हे नियम अभ्यासण्याची गरज आहे.

परंतु, प्रमाणलेखनाचे बरेच नियम सर्व शब्दप्रकारांना सारख्याच आदेशाने लागू होत नाहीत. संस्कृतमधून आलेल्या तत्सम शब्दांना त्यातून वगळण्यात आले आहे. त्यामुळे खरा गोंधळ इथेच उडतो.

स्पष्टोच्चारित अनुनासिकासाठी शीर्षबिंदू म्हणजेच अनुस्वार द्यावा, या नियमातून तत्सम शब्दांना वगळण्यात आले असून, हे शब्द पर-सवर्ण विकल्पानेही लिहिण्याची मुभा देण्यात आली आहे. म्हणजेच, पंकज हा शब्द पर-सवर्ण विकल्पाने पङ्कज असाही लिहिण्यास हरकत नाही. परंतु, दंगल हा शब्द दङ्गल असा लिहिता येणार नाही. कारण तो तत्समेतर शब्द आहे. अंबर हा तत्सम शब्द विकल्पाने अम्बर असाही लिहू शकतो; मात्र बाँब हा तत्समेतर शब्द विकल्पाने बॉम्ब असा लिहिणे लेखनविषयक नियमावलीला अनुसरून नाही. मराठीतील बहुतेक सर्व वर्तमानपत्रे व नियतकालिके बॉम्ब, बॉम्बस्फोट, बॉम्बगोळा असे लिखाण करित असतात. तथापि, ते चूक आहे. कॉन्टिनेन्टल, कॉन्ट्रॅक्टर, कॉम्प्युटर, कॉम्बिनेशन, कॉम्पिटिशन, इन्टरवल, बॅण्ड हे शब्द कॉन्टिनेन्टल, कॉन्ट्रॅक्टर, कॉम्प्युटर, कॉम्बिनेशन, कॉम्पिटिशन, इन्टरवल, बँड असेच लिहावयास हवेत. ऑलिम्पिक हा शब्दही तत्समेतर असल्याने ऑलिंपिक असाच लिहावयास हवा.

गती, मती, अग्नी, शक्ती, वायू, गुरू हे तत्सम शब्द मूळ संस्कृतात गति, मति, अग्नि, शक्ति, वायु, गुरु असे न्हेस्वान्त आहेत. मराठीच्या दीर्घान्त नियमाप्रमाणे ते सुटे लिहिताना गती, मती, अग्नी, शक्ती, वायू, गुरू असे लिहावे लागतात. मात्र सामासिक शब्दात ते पूर्वपदी म्हणजे प्रथम पदावर आल्यास त्यांच्या मूळ रूपांत जातात. म्हणजेच समासात ते गतिमान, मतिमंद, अग्निपुत्र, शक्तिपरीक्षा, वायुदूत, गुरुदास असे होतात.

म्हणजेच, कोणताही शब्द प्रमाणलेखनाच्या नियमानुसार लिहिण्यासाठी तो तत्सम आहे की तत्समेतर, हे जाणून घेणे आवश्यक ठरते. यासाठी शब्दकोश हेच एकमेव व सर्वोत्तम साधन आहे. त्यामुळे मुद्रितांची नियमानुसार तपासणी करताना मराठी व संस्कृत शब्दकोश संग्रही ठेवायलाच हवेत.

लेखनविषयक नियमांचा सखोल अभ्यास झाल्यानंतर मुद्रितांची अचूक तपासणी करणे शक्य होते. मुद्रितांमधील लेखनदोष मजकूर वाचल्यानंतर दृष्टीस पडतात. मुद्रितांत असे जे दोष आलेले असतात, ते दुरुस्त करण्यासाठी अक्षरजुळान्यास सूचना द्याव्या लागतात. या सूचना ठरावीक, विशिष्ट अशा प्रमाणित खुणांद्वारा दिल्या जातात. मूळ हस्तलिखितातील मुद्रितात राहून गेलेल्या मजकुराचा अपवाद वगळता इतर सर्व सूचना सांकेतिक खुणांनीच दिल्या जातात.

मुद्रितांतील दोष वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. लिखित मजकूर टंकलिखित करताना जुळान्याचे बोट इकडेतिकडे पडल्याने चुकीचे मुद्रण होऊ शकते. 'मदत' ऐवजी 'मतद' असा शब्द टंकित होऊ शकतो. हा निव्वळ मुद्रणदोष झाला. हा शब्द दुरुस्त करण्यासाठी लेखनविषयक नियमांचा वापर करण्याची गरज नाही. मात्र, 'सुशिला' असा टंकित शब्द असेल, तर तो लेखनविषयक नियमानुसार आहे की नाही, हे तपासणे आवश्यक असते. अर्थात, या शब्दातील न्हेस्व-दीर्घाची चूक लेखकाचीच असण्याची शक्यता जास्त असते. चांगले अक्षरजुळारी लिखित संहिता म्हणजेच हस्तलिखितातील मजकूर टंकमुद्रित करताना स्वतःच्या मनाने सहसा न्हेस्व-दीर्घ बदलत नाहीत. 'सुशीला' सारख्या शब्दातील न्हेस्व-दीर्घाची चूक लेखकाकडून झालेली असो की अक्षरजुळान्याकडून, ती दुरुस्त करण्याचे काम मात्र मुद्रितशोधकाचेच असते.

'शील' हा मूळ संस्कृत शब्द असून, त्याचा अर्थ 'चारित्र्य' असा आहे. सुशील म्हणजे चांगल्या चारित्र्याचा व सुशीला म्हणजे चांगल्या चारित्र्याची. अकारान्त संस्कृत शब्दातील न्हेस्व अंत्याक्षर दीर्घ झाले तरी, म्हणजेच आकारान्त, ईकारान्त, ऊकारान्त किंवा ए-ऐ-ओ-औकारान्त झाले तरी उपान्त्य अक्षराच्या उकार-इकारात बदल होत नाही. ते मुळाप्रमाणेच राहतात. म्हणून 'शील'चे 'शीला' किंवा 'सुशीला' असे रूप होताना 'शी' या अक्षराचे दीर्घत्व कायम राहते. 'शीला'चे 'शिला' किंवा 'सुशिला' झाले की अर्थाचा अनर्थ होतो. शिला म्हणजे दगड.

'केशवसुत' या शब्दातही 'सु' ऐवजी 'सू' झाले तर अर्थ बदलतो. सुत म्हणजे पुत्र, तर 'सूत' म्हणजे दोरा. 'केशवसुत' म्हणजे केशवाचा पुत्र, तर 'केशवसूत' म्हणजे केशवाचा दोरा! यामुळेच मुद्रितशोधकाने मुद्रितांची तपासणी करताना शब्दाचा अर्थ; तो तत्सम, तद्भव, देशी, परभाषी यांपैकी कोणत्या वर्गप्रकारातील आहेत तो प्रकार; त्या शब्दाचे मूळ रूप व साधित रूप याकडे काळजीपूर्वक पाहावयास हवे. लेखनविषयक नियमानुसार कोणत्याही शब्दाचे लेखन कसे असायला हवे, याचे ज्ञान त्याला असले पाहिजे व त्यानुसार त्याने ते तपासणीवेळी निर्देशित करावे.

पुस्तके, वर्तमानपत्रे व अन्य लिखित मजकुरांत बहुतांश चुका न्हेस्व-दीर्घाच्या आढळतात. नितीमान (नीतिमान हवे), किर्तीवंत (कीर्तिवंत), कृषीक्षेत्र (कृषिक्षेत्र), गुरूजन (गुरुजन), कुटुंबिय (कुटुंबीय), प्रतिक्षा (प्रतीक्षा), प्राणिसंग्रहालय (प्राणिसंग्रहालय), पक्षीमित्र (पक्षिमित्र), लघुदेशीय (लघुदेशीय), निर्मितीप्रक्रिया (निर्मितीप्रक्रिया), मुल्यांकन (मूल्यांकन), कवीसंमेलन (कविसंमेलन), सिमांतपुजन (सीमांतपूजन), शत्रूमित्र (शत्रुमित्र), कृतीशिल (कृतिशील), दिक्षाभूमी (दीक्षाभूमी), भूमीपूजन (भूमिपूजन), नाविष्य (नावीन्य), जिणोंद्वार (जीणोंद्वार), स्वामीनिष्ठा (स्वामिनिष्ठा), प्रभुकुंज (प्रभुकुंज), दिनानाथ (दीनानाथ), समिक्षा (समीक्षा), अंगुलीनिर्देश (अंगुलिनिर्देश), भितीदायक (भीतिदायक), साहित्यिक (साहित्यिक), प्रतीष्ठीत (प्रतिष्ठित), शारिरीक (शारीरिक), उपजिविका (उपजीविका), पिडीत (पीडित), गृहितक (गृहीतक)

हे हमखास संभ्रमात टाकणारे काही शब्द आहेत. प्रमाणलेखनाच्या नियमांनुसार (कंसात दिल्याप्रमाणे) त्यांचे लेखन आहे की नाही, हे मुद्रितशोधकाने बारकाईने पाहावे.

तत्सम शब्दांना 'इत' व 'इक' (न्हस्व इकार), तर तत्समेतर शब्दांना 'ईत' व 'ईक' (दीर्घ इकार) असे प्रत्यय लागतात. त्यामुळे तत्सम शब्द सुधारित, आधारित, प्रसारित, प्रक्षेपित, खंडित, उत्कंठित, आनंदित, विचलित, रसभरित, दुःखित, मूर्च्छित, धार्मिक, मासिक, व्यावहारिक, प्रायोगिक, लौकिक, कायिक, वाचिक, मानसिक, रसिक, पथिक, सांसारिक, प्रापंचिक, भाविक, नाविक असे लिहिले जावेत. तत्समेतर शब्दांचे स्वरूप मात्र चमचमीत, ठणठणीत, धडधडीत, लखलखीत, जळजळीत, कडकडीत, पडीत, गळीत, जळीत, बुडीत, पडीक, जवळीक, पाल्हाळीक, मोकळीक, आगळीक, पढीक असे होते, याचेही स्मरण मुद्रिते तपासताना ठेवावे. त्यासाठी संस्कृत व संस्कृतेतर

प्रत्ययांची माहिती करून घ्यावी.

मुद्रितांची तपासणी करण्यासाठी लेखनविषयक अठरा नियमांबरोबरच व्याकरणातील संधी, समास, विभक्ती, सामान्यरूप, अव्यये, शब्दसिद्धी या घटकांचाही सखोल अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. पुनर्प्रक्षेपण, पुनर्प्रसारण, पुनर्तपासणी, पुनर्कथन, पुनर्स्थापना, तेजपुंज, मनोकामना इत्यादी शब्दांचे हे लिखाण चुकीचे असून, हे शब्द पुनःप्रक्षेपण, पुनःप्रसारण, पुनःतपासणी, पुनःकथन, पुनःस्थापना, तेजःपुंज, मनःकामना असे लिहिणे योग्य आहे; हे मूढ व्यंजने, कठोर व्यंजने व विसर्गसंधीचा अभ्यास केल्यानंतरच कळते.

– राजेश मुखेडकर

भ्रमणध्वनी : ९८९०१५३७०० / ९४०५९३३७५६

rajesh.mukhedkar@gmail.com

॥ ग्रंथाभि ॥ ❁ ॥

धर्मधुरीण - डॉ. प्रकाश लोथे

वन्हाडातील कर्मठ सनातनी कुटुंबातील धर्मपरायण आबासाहेबांचा मुलगा श्याम ख्रिश्चन मिशनच्या प्रभावाखाली येऊन वडिलांशी टक्कर घेऊ पाहतो, तेव्हा त्यांच्यात निर्माण होणारा जीवघेणा संघर्ष चितारणारी ही कादंबरी एकदा वाचावयास घेतली तर खाली ठेवत नाही. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली ही हृदयद्रावक कहाणी बंगाली लेखक शरदचंद्रांच्या कादंबऱ्यांची आठवण करून देते.

स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, स्वातंत्र्यपूर्व राजकारण व देशाची फाळणी असल्या अनेक तत्कालीन समस्यांमुळे निर्माण झालेला प्रखर वैचारिक लढा चितारत, अनेक कौटुंबिक समस्यांचे पदर सहज उलगडत जाणारी संयत भाषाशैलीतली ही कादंबरी मनाला चटका लावून जाते.

– दिनकर गांगल

मूल्य ६०० रुपये
सवलतीत ३६० रुपये

प्रकाशन समारंभ

१० फेब्रुवारी २०१७ रोजी, सायंकाळी ५.३० वा.

स्थळ : पुणे एस. एम. जोशी सभागृह, १९१/१९२ नवी पेठ, गांजवे चौक, पत्रकारभवन शेजारी, पुणे - ४११०३०

आणि

१७ फेब्रुवारी २०१७ रोजी, सायंकाळी ५ वा.

स्थळ : सेंटर पॉईंट हॉटेल, धरमपेठ, नागपूर

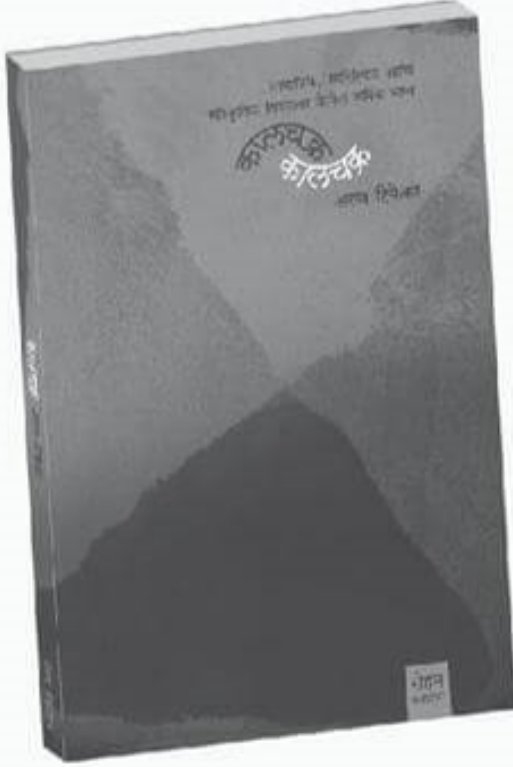

प्रथम स्मृतीदिनानिमित्ताने
डॉ. अरुण टिकेकर
लिखित नवं पुस्तक...

रोहन
प्रकाशन

नवं पुस्तक

सदरलेखनाच्या निमित्ताने केलेल्या स्फुटलेखांमधून डॉ. टिकेकर सामाजिक-राजकीय विषयांवर मार्मिक भाष्य करतात. तसंच मर्मज्ञ रसिकतेने जुन्या मौलिक ग्रंथांची ओळख करून देतात. कधी साहित्य, क्रीडा आणि कला-संस्कृती अशा विविध क्षेत्रांतील तत्कालीन घटना-प्रसंगांवर उपरोधिक शैलीत भाष्य करतात.

हे लेख विचारप्रवृत्त करतात, क्षणाक्षणाला वेगाने फिरत राहणाऱ्या 'कालचक्रा'चं भान देतात!

सामाजिक, साहित्यिक आणि
सांस्कृतिक विश्वावर केलेलं मार्मिक भाष्य
पृष्ठ : १९६ • किं.रु.२००

'रोहन प्रकाशन'तर्फे प्रसिद्ध झालेली डॉ. अरुण टिकेकर यांची इतर पुस्तकं

कालान्तर

(दुसरी आवृत्ती)

सामाजिक आणि
सांस्कृतिक पडझडीचा आलेख

पृष्ठ : १५६ • किं.रु.१८०

अक्षरनिष्ठांची मांदियाळी

(तिसरी आवृत्ती)

ग्रंथ-शोध आणि
वाचन-बोध

पृष्ठ : १७६ • किं.रु.१४०

स्पर्धा काळाशी...

(संपादन)

वेध भारतातील आर्थिक व
सामाजिक संक्रमणाचा...

पृष्ठ : २७२ • किं.रु.३००

५ व ६ धवळगिरी, शनिवार पेठ, पुणे ३०
० पुणे २४४८०६८६ मो. ८१४९१२०२१०
० मुंबई २३८९२३७८ मो. ९८६९११८७६२

अधिक माहितीसाठी
आमच्या वेबसाईटला भेट द्या
www.rohanprakashan.com

एशियाटिक सोसायटीचा मराठी अनुबंध

डॉ. मीना वैशंपायन

‘एशियाटिक सोसायटी ऑफ मुंबई’ म्हणजे एक देखणी पण दूरवरून बघायची वास्तू! फार झालं तर त्या वास्तुरचनेचं कौतुक करायचं. प्रत्यक्ष येऊन पाहणं नाही जमलं तर कितीतरी हिंदी चित्रपटांमध्ये

मराठी भाषा व मराठी साहित्य
यांची वृद्धी मराठी माणसाच्या चौफेर
कर्तृत्वावरच आधारलेली आहे.

हिंदुस्थानबद्दल ममत्व असणाऱ्या सर विल्यम जोन्स यांनी ‘द एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगॉल’ या संस्थेची स्थापना केली. प्राच्यविद्यासंबंधित उपक्रम राबवणे, तत्संबंधित संशोधनास प्रोत्साहन

दाखवल्या जाणाऱ्या तिच्या प्रवेशद्वाराशी असलेल्या प्रशस्त, रुंद, शुभ्रधवल पायऱ्यांचं दर्शन घ्यायचं एवढाच आपला एशियाटिकशी संबंध! अशी चुकीची समजूत बऱ्याच जणांची आहे असं लक्षात येतं. (शिवाय त्या पायऱ्या असणारी वास्तू ही एका ग्रंथालयाची असली तरी बहुतेकदा चित्रपटांमध्ये ते न्यायालय आहे असं दाखवलं जातं, याची मला नेहमीच मजा वाटते.) वाचताना हे थोडंसं विचित्र वाटेल, पण ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळेच सर्वसामान्य मराठी माणूस एशियाटिककडे फारसा फिरकत नाही की काय अशी शंका येते. अलीकडे तसंही ग्रंथालयांकडे सामान्य जनांची पावले फार कमीच वळतात, हा भाग आणखी वेगळा!

सोसायटीच्या प्रवेशद्वाराशी जगन्नाथ शंकरशेट यांच्यासारख्या समाजहितचिंतक, विद्वानांचा गौरव करणाऱ्या, दूरदृष्टीच्या सामाजिक कार्यकर्त्यांचे संगमरवरी भव्य शिल्प आपले स्वागत करते. संशोधन व अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या सर्वांना एक उत्तम उदाहरण म्हणून हा पुतळा आजवर प्रेरक ठरला आहे. आपण इथे गांभीर्याने काम केले पाहिजे याची जाणीव मनात ठेवूनच आपण तेथील बर्तुळाकृती जिऱ्याच्या पायऱ्या चढतो.

वस्तुतः इ.स. १८०४ मध्ये स्थापन झालेल्या एशियाटिक सोसायटीचं आणि मराठी माणसाचं नातं खूप पूर्वीपासूनचं आणि दृढ आहे. मराठी भाषकांनी एशियाटिक सोसायटीच्या माध्यमातून कितीतरी संशोधनपर प्रकल्प राबवले, ज्ञानवर्धन व ज्ञानप्रसार हे उद्दिष्ट ठेवून समाजोपयोगी लेखन केले. एशियाटिक सोसायटीनेही मराठी माणसांना, समाजाला सन्मानित केले. हा परस्परसंबंध आज दोनशेहून अधिक वर्षे कायम आहे. विविध प्रकारे उभयतांनी हा ऋणानुबंध दृढ करायला मदत केली आहे.

अठराव्या शतकाच्या शेवटी म्हणजे इ.स. १७८४ मध्ये कलकत्त्याला (आताचं कोलकाता) प्राच्यविद्याविशारद व

देऊन मदत करणे हे मुख्य उद्देश यामागे होते. आरंभी तिची वाटचाल मंदगतीने होत असली तरी, लौकरच तिने चांगलं बाळसं घेतलं आणि एवढंच नाही तर तिने अशा प्रकारच्या कामाची प्रेरणा इतरांना दिली. ‘द एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगॉल’च्या स्थापनेनंतर वीस वर्षांनी, इ.स. १८०४ साली २६ नोव्हेंबरला सर जेम्स मॅकिन्टोश या ज्ञानप्रेमी ब्रिटिश डॉक्टरने पश्चिम मुंबईतील परळमध्ये रेकॉर्डरच्या अधिकृत निवासस्थानी ‘लिटरी सोसायटी ऑफ बॉम्बे’ची स्थापना केली. (रेकॉर्डर म्हणजे आजच्या भाषेत, हायकोर्टाचे मुख्य न्यायमूर्ती.) आज तिथे ‘हाफकिन इन्स्टिट्यूट’ आहे, म्हणजे परळसारख्या मराठी वस्तीच्या जागीच या संस्थेची स्थापना झाली. नंतर पंचवीस वर्षे तिचे नाव ‘बॉम्बे ब्रॅन्च ऑफ रॉयल एशियाटिक सोसायटी’ असे झाले आणि कलकत्त्याच्या एशियाटिक सोसायटीप्रमाणेच हिचेही उद्दिष्ट ज्ञानार्जन व ज्ञानप्रसार असेच राहिले.

सोसायटीच्या आधीच्या नियमांप्रमाणे ही सोसायटीचे सभासदत्व फक्त युरोपियनांसाठीच त्यातही विशेषतः ब्रिटिशांसाठीच खुले होते, आणि लंडनच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीची शाखा असे तिचे स्वरूप होते. हिंदुस्थानमधील नागरिकांना-नेटिवांना -तिचे सभासदत्व दिले जात नसे. मात्र १८४०पासून म्हणजे सोसायटीच्या स्थापनेनंतर तब्बल तीन तपांनी बॉम्बे ब्रॅन्च ऑफ रॉयल एशियाटिक सोसायटीने आपले दरवाजे नेटिवांसाठी कायमचे खुले केले. हे केवळ स्मरण देण्यासाठी, त्यामुळे तत्कालीन परिस्थितीची कल्पना येण्यासाठी सांगितले.

सोसायटी सर्वांसाठी खुली झाली. पण तिथे असणारा युरोपियनांचा राबता आणि सतत कानांवर पडणारी, तेथील व्यवहारात वापरली जाणारी इंग्रजी यांचा एक दबदबा मराठी मनावर असावा व त्यामुळे तिच्याविषयी काहीसे दूरत्वच असावे असे मानता येते. काही काळानंतर मात्र तेथे चालणाऱ्या चर्चा, जमवला

जाणारा ग्रंथसंग्रह यांचे कुतूहल वाटू लागले. शिवाय १८४१मध्येच लगेच सोसायटीचे 'जर्नल' सुरू झाले. पहिल्यापासूनच संस्कृत-मधील व प्राकृतमधीलही हस्तलिखिते, संहिता किंवा पुराभिलेख, शिलालेख यांचे वाचन संशोधन व अन्वय या सान्यांमध्ये तज्ज्ञ नेटिव्ह उपयोगी आहेत असे लक्षात आले, आणि मग मराठीभाषक, संस्कृततज्ज्ञ लोकांचा या ग्रंथालयाशी व पर्यायाने सोसायटीशी सततचा, नित्याचा संबंध स्थापित झाला.

जर्नलसमधील मराठी सहभाग

एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रथमपासूनच (१८४१) अनेक मराठी नावे आढळतात. मराठीभाषकांनी आपल्या संशोधनावर आधारित पुष्कळ लेखन केले आहे. मराठीतील वृत्तपत्रांचे जनक, आद्य वृत्तपत्रकार बाळशास्त्री जांभेकर यांचा लेख पहिल्या जर्नलमध्ये समाविष्ट केलेला आहे. खारेपाटण येथे मिळालेला एक ताम्रपट, त्यावरचे मराठीतील लेखन, त्याचे इंग्रजी भाषांतर व तत्संबंधी इतर चर्चा असे या लेखाचे स्वरूप आहे. बाळशास्त्री यांनी याच प्रकारचे, शिलालेखसंबंधित आणखी पाच-सहा लेख या जर्नलसाठी लिहिले आहेत. मात्र त्यांनी सोसायटीचे सभासदत्व घेतले नव्हते. एक गंमतीची गोष्ट सांगावीशी वाटते. बाळशास्त्री जांभेकर या नावाने ते लेख नाहीत, तर बाळ गंगाधर शास्त्री या नावाने आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत आपल्याकडे उपनामे, आडनावे लावण्याची पद्धती नव्हती, असा तर्क काही संशोधक मांडतात, त्याला यामुळे पुष्टी मिळते.

१८४१पासून पुढे वीस वर्षे एकटे जांभेकरच यात लिहीत. अकाली मृत्यूच्या घाल्यामुळे त्यांचे सारे कामच थांबले. १८६१च्यापुढे डॉ. भाऊ दाजी लाड यांनी एशियाटिक सोसायटीसाठी अनेक कामे केली. जर्नलसमधील लेखन हे त्यातले एक प्रमुख काम. याशिवाय अनेक मराठी विद्वानांनी जर्नलमध्ये आपले लेखन प्रसिद्ध केले. एशियाटिकच्या जर्नलमध्ये नेहमीच नवीन वा वेगळे संशोधन आणि विशेष माहिती प्रसिद्ध केली जाई. तसेच त्या लेखांच्या दर्जाची कसून खात्री केली जात असे. शिवाय प्रगत संशोधनाचे काम करणाऱ्या देशी-परदेशी संस्थांपर्यंत हे जर्नल जात असल्याने, आरंभापासूनच जर्नलमध्ये आपले संशोधनपर लेखन प्रसिद्ध व्हावे याची ओढ संशोधकांना असे. समाजशास्त्रज्ञ डॉ. नलिनी पंडित, संस्कृततज्ज्ञ डॉ. गो. के. भट, कृ. श्री. अर्जुनवाडकर, भारतीय साहित्यशास्त्रकार र.पं. कंगले, व्यासंगी दुर्गा भागवत, प.कृ. गोडे, डॉ. रा.ना. दांडेकर, डॉ. रा.गो. भांडारकर यासारख्या कितीतरी विद्वत्जनांनी एशियाटिकचे जर्नल आपल्या लेखनाने समृद्ध केले आहे. या जर्नलमध्ये आपला लेख येणे याचा अभिमान या लोकांना असे, शिवाय विद्वत्जगतातील मान्यतेची ती एक कसोटीच असे. आजही डॉ. सिंधू डांगे, डॉ. चाकणकर, डॉ. अ.प्र. जामखेडकरांसारखे अनेक मराठी संशोधक, नाणेशास्त्रज्ञ, पुरावस्तुअभ्यासक जर्नलमध्ये लेखन करत असतात.

भारतरत्न महामहोपाध्याय पां. वा. काणे अध्यासन

भारतीय धर्मशास्त्रासारख्या अतुलनीय ग्रंथराजाचे लेखन आणि त्यासाठी लागणारे संशोधन महामहोपाध्याय पां. वा.

काणे यांनी केले ते एशियाटिकमधील ग्रंथसंग्रहाची मदत घेतच. त्यांची विश्लेषक, तैलबुद्धी व त्यांनी केलेले अविरत कष्ट यांचा यथोचित मान एशियाटिकनेही राखला आणि त्यांच्या नावे दरवर्षी एक चर्चासत्र व एक व्याख्यान आयोजित केले. शिवाय त्यांचा एक अर्धपुतळा एशियाटिकच्या जागेत, दर्शनी भागात उभारला आहे.

भारतरत्न काणे यांच्या नावे एक स्वतंत्र कक्ष राखून ठेवला आहे. मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न असलेले काणे यांच्या नावाचे पदव्युत्तर अभ्यासकेंद्र व अध्यासन असून त्यातर्फे पीएच.डी.च्या पदवीसाठी संशोधन करता येते. याच्या जोडीला १९४७ पासून काणे यांच्या नावे एक सुवर्णपदक दिले जाते. संस्कृत व धर्मशास्त्र यामध्ये विशेष संशोधन करणाऱ्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासकास ते दिले जाते.

सुवर्ण व रजत पदके

सोसायटीतर्फे विद्वत्जनांचा गौरव म्हणून प्राच्यविद्या, संस्कृत, पुरातत्त्वशास्त्र यासारख्या विषयात आयुष्यभर ज्याने विशेष संशोधन केले आहे अशा संशोधकास जीवनगौरवदर्शक ही पदके समारंभपूर्वक प्रदान केली जातात. यातही ह.दा. वेलणकर, रा.ना. दांडेकर, र.पं. कंगले, मो.दि. पराडकर, रा.चि. ढेरे, जी.एस. घुर्गे, ए.पी. जामखेडकर यासारखी अनेक मराठी नावे आहेत. आजवरच्या त्यांच्या कामाचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झालेले असे कौतुक आपल्या मराठी मनाला सुखावणारेच आहे.

दुर्गा भागवत स्मृती व्याख्यान

प्रसिद्ध विदुषी दुर्गा भागवत यांचे दुसरे घर म्हणजे एशियाटिक सोसायटी. आपल्या आयुष्याचा बराचसा काळ त्यांनी इथेच अभ्यास व संशोधन करत घालवला. मराठी भाषकांना अभिमान वाटावा असे संशोधनपर लेखन इथेच केले. त्यांच्या स्मृत्यर्थ त्यांच्या संशोधनविषयाशी निगडित विषयावर दरवर्षी एका संशोधकाचे व्याख्यान आयोजित केले जाते. त्यांच्या सहवासाने प्रेरित होऊन अनेक मराठी माणसांनी त्या काळात सोसायटीचे सभासदत्व घेतले. तेथे चालणाऱ्या विद्वानांच्या चर्चा, वादविवाद यांनी सोसायटीत केवढेचैतन्य असे, त्याचा अनुभव अनेकांनी घेतला आहे.

हस्तलिखितसंग्रह

महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तित्व म्हणून ओळखले जाणारे लेखक, चित्रपटदिग्दर्शक, संगीतकार पु. ल. यांचे विपुल लेखन आपणास परिचित आहेच. पण त्यांच्या हयातीतच सुनीताबाईंनी एशियाटिककडे त्यांची सर्व हस्तलिखिते जतन करण्यासाठी सुपूर्द केली होती. आता त्यांचे डिजिटायझेशन करून व बर्गाकरण करून ती व्यवस्थित ठेवली गेली आहेत. मराठी माणसाचा व सोसायटीचा ऋणानुबंध लक्षात घेऊनच त्यांच्याकडून अशी व्यवस्था केली गेली असावी.

याबरोबर दुसऱ्या एका हस्तलिखितसंग्रहाचा उल्लेख अपरिहार्य आहे. डॉ. भाऊ दाजी लाड यांच्याजवळील संस्कृत हस्तलिखितांचा संग्रहही सोसायटीने विकत घेतला होता. आज एशियाटिकमधील हस्तलिखितांच्या संग्रहापैकी मोठा भाग हा त्या संग्रहापैकी आहे. तसेच प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ आणि वेदाभ्यासक, ऋग्वेदाचे प्रथम

भाष्यकार शंकर पांडुरंग पंडित यांचा हस्तलिखितसंग्रहही संस्थेजवळ आहे. त्यातील बौद्धधर्मसंबंधित पालीतील हस्तलिखिते मौल्यवान आहेत. याशिवाय काही दुर्मिळ मराठी पुस्तके व पोथ्या सोसायटीने मिळवून जतन केल्या आहेत.

व्यवस्थापनातील सहभाग

संपूर्ण सोसायटीचे व्यवस्थापन व आर्थिक व्यवहार ज्या कार्यकारी मंडळाकडून पाहिले जातात, त्या कार्यकारी मंडळावर काम करून अनेक मराठी लोकांनी सोसायटीला मदत केली आहे. विशेषतः आज महाराष्ट्रातले संस्थाजीवन बरेचसे मोडकळीस आलेले असताना एशियाटिकसारख्या सर्वात जुन्या संस्थेचे व्यवस्थापन पाहणे हे सोपे काम नव्हे. १९९४-९५ साली एशियाटिककडे तोवर असणारे राज्य ग्रंथसंचालनालय व मध्यवर्ती ग्रंथालय यांचे व्यवस्थापनाच्या सोयीसाठी विभाजन झाले. त्यामुळे अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. परंतु तेव्हा संस्थेचे अध्यक्ष होते. इतिहासतज्ज्ञ डॉ. एम. एन. सरदेसाई. त्यांनी अत्यंत कुशलतेने याला तोंड दिले. एवढेच नाही तर आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी, विविध मार्ग चोखाळले. सोसायटीमार्फत पुस्तकांचे अधिकाधिक चांगले जतन व्हावे यासाठी एका स्वतंत्र प्रयोगशाळेची -कॉन्झर्वेशन व प्रिझर्वेशन लॅबची -सुरुवात केली. यामुळे मुंबईच्या दमट हवेत लौकर खराब होणारी अनेक दुर्मिळ पुस्तके वाचवता आली. आजही ही लॅब उत्तम प्रकारे काम करते आहे. याशिवाय जुनी व दुर्मिळ पुस्तके जतन करण्यासाठी त्यांचे मायक्रोफिलिमिंगकरणे वा डिजिटायझेशन करणे हेही कार्यक्रम हाती घेतले गेले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रसिद्ध मराठी लेखक व पत्रकार श्री.रा. टिकेकर हे सचिव होते. पुढे न्यायमूर्ती गजेंद्रगडकर, न्यायमूर्ती चंद्रचूड, यासारखे अध्यक्ष सोसायटीला लाभले. विसावे शतक संपता संपता डॉ. बा.रं. रायरीकर व श्री. बी.जी. देशमुख यांच्यासारखे उत्तम प्रशासक, अध्यक्ष म्हणून सोसायटीला लाभले. देशमुख हे देशाचे प्रधान सचिव व नवीन कल्पनांचा पाठपुरावा करणारे. त्यांच्याच कार्यकाळात सोसायटीने आपली द्विशतकपूर्ती मोठ्या थाटात साजरी केली. याचवेळी महाराष्ट्र सरकारने काही आर्थिक मदत जाहीर केली.

त्यानंतर पुन्हा सोसायटी आर्थिक गर्तेत सापडली. उत्पन्न काही नाही, सभासदांची संख्या फारशी वाढत नाही, कर्मचाऱ्यांचे वेतन मात्र वाढते आहे, इतर खर्चही वाढत चालले. अशावेळी आर्थिक मदत करण्याच्या उद्देशाने काही मंडळी पुढे झाली, पण त्यांच्या अटींमुळे सोसायटीची स्वायत्तता धोक्यात येत होती. अशा कठीण काळात डॉ. अरूण टिकेकर अध्यक्ष झाले. त्यांनी आपल्याबरोबर येण्यासाठी नवीन व निरपेक्षपणे काम करणाऱ्या मंडळींना साद घातली. एक चांगले कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात आले. विद्यमान अध्यक्ष शरद काळे हे तेव्हा आर्थिक सल्लागार म्हणून आले. डॉ. टिकेकरांनी आपल्या कार्यकाळात सोसायटीत पुन्हा चैतन्य तर आणलेच पण मध्यंतरी काही काळ थंडावलेली विद्वत्जनांची ये-जा परत सुरू झाली. संशोधनाचे नवीन उपक्रम हाती घेण्यात आले. ते अजूनही पुढे चालू आहेत.

डॉ. टिकेकरांच्या प्रयत्नांमुळे साहित्य मंडळ (लिट-क्लब), आंतरराष्ट्रीय संशोधकांची त्यांच्या संशोधनाबद्दलची विशेष व्याख्याने, दुर्मिळ हस्तलिखितांची, पुस्तकांची प्रदर्शने यासारखे उपक्रम सुरू झाले. पु. ल. देशपांडे यांच्या हस्तलिखितांचे प्रदर्शन भरवून त्यांच्या साहित्यावर आधारित कार्यक्रमांचा एक सप्ताह आयोजिला होता. त्यानिमित्ताने सोसायटीत प्रथमच आठवडाभर मराठी कार्यक्रमांची चंगळ लोकांना अनुभवता आली.

आताच्या काळात हाती घेतलेल्या उपक्रमात अ.का. प्रियोळकरांसारख्या संशोधकांच्या मराठी संशोधनातील महत्त्वाच्या पुस्तकांचे पुनर्प्रकाशन, मुद्रण यासारखे कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. तसेच ग्रंथालयात नवीन पण महत्त्वाच्या मराठी पुस्तकांची भर पडावी यासाठी संस्था प्रयत्नशील आहे, हेही लक्षणीयच!

गॅलरी ऑफ एक्सलन्स

एशियाटिक सोसायटीचा दरबार हॉल म्हणजे त्या इमारतीचे वैभव. त्यात एशियाटिकशी संबंधित विद्वानांची व्यक्तिचित्रे मुद्दाम काढवून घेऊन लावली आहेत. त्या हॉलचे वैभव वाढवणाऱ्या या व्यक्तिचित्रांमध्ये सोसायटीच्या संस्थापकांबरोबरच दुर्गा भागवत, डॉ. भाऊ दाजी, न्यायमूर्ती काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग, डॉ. भांडारकर, डॉ. शंकर पांडुरंग पंडित या विद्वानांची व्यक्तिचित्रे आहेत, त्यांच्या कार्याची एवढी मोठी दखल घेतली आहे हे आपणा मराठी बांधवांना निश्चितच अभिमानास्पद आहे असे मला वाटते.

आता प्रश्न येतो, वर्तमानातील मराठीभाषकांचा आणि मराठीचा. भाषेची वृद्धी व्हावी यासाठी अशा संस्थांचा पाठिंबा आवश्यक असतो. त्यामुळे दूरवरच्या मराठी भाषकांपर्यंत, तसेच इतरेजनांपर्यंतही पोचता येते. यासाठी सोसायटीकडून प्रयत्न होतातच. परंतु मराठी जनांनाही विनंती करावीशी वाटते की त्यांनी आमच्या आवाहनांना प्रतिसाद द्यावा. महाराष्ट्राच्या राजधानीत असणाऱ्या, अभ्यासकांसाठी खुल्या असणाऱ्या या संस्थेच्या साहाय्याने, संस्थेकडील मराठी हस्तलिखितांचा चिकित्सक अभ्यास करणे शक्य आहे. अध्यात्म रामायण, रघुनाथशास्त्री घगवे यांचे अधिकमास माहात्म्य, माणिकबाईची लावणी, सत्रा कलमाचा तपशीलसारखं अपरिचित हस्तलिखित अशी कितीतरी हस्तलिखिते अभ्यासकांची वाट पाहताहेत. पु. ल. देशपांडे यांच्या लेखनावर अद्याप काम झालेले नाही. तीही इथे उपलब्ध आहेत. मराठीच्या भांडारात त्यामुळे अमूल्य भर पडेल असा विश्वास वाटतो.

शेवटी मराठी भाषा व मराठी साहित्य यांची वृद्धी ही मराठी भाषकांच्या चीफर कर्तृत्वानेच होते. मुंबईतीलच नव्हे तर विद्वत्जगाच्या नकाशावर आपली मुद्रा उठवणाऱ्या या संस्थेशी मराठी माणसाचा असा विविधांगी अनुबंध आहे. तो अधिकाधिक वाढवण्यासाठी, आम्ही प्रयत्नशील आहोतच. आपण सारे मिळून हे ऋणानुबंध टिकवणे व अधिक दृढ करणे आवश्यक आहे.

- डॉ. मीना वैशंपायन

भ्रमणध्वनी : ९८३३८८२३०५

meenaulhas@gmail.com

मराठी संशोधनमंडळाचे संचालक
सुप्रसिद्ध लेखक डॉ. प्रदीप
कर्णिक यांची, साहित्य अकादमी
पुरस्कार विजेते अनुवादक/
लेखक चंद्रकांत भोंजाळ यांनी
घेतलेली मुलाखत...

सत्तरीतील संशोधन मंडळ

मराठी
भाषा
विशेषांक

चंद्रकांत भोंजाळ : नमस्कार !
'मराठी संशोधन मंडळ' येत्या
फेब्रुवारीत ७० व्या वर्षात पदार्पण
करेल. मराठी भाषा व मराठी
वाङ्मय या खास विषयासाठी
स्वतंत्र संशोधन संस्था असायला
हवी, अशी इच्छा भारताचे माजी
अर्थमंत्री, रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर
मा. सर चिंतामणराव देशमुख यांनी
व्यक्त केली आणि एका सार्वजनिक
ग्रंथालयाने पुढाकार घेऊन अशी
संस्था अस्तित्वात आणली, त्यातही
गेली ७० वर्षे ही संस्था टिकून राहिली हे अद्भूतच म्हणायला
हवे.

डॉ. प्रदीप कर्णिक : अद्भूत तर आहेच, पण त्या संस्थेचे
योगदान बघितले तर आश्चर्य वाटते.

भोंजाळ : होय, आणि त्याचसाठी मला संस्थेच्या कार्याविषयी
आपल्याकडून जाणून घ्यायचे आहे. संस्था १९४८ साली जेव्हा
स्थापन झाली, तेव्हा संस्थेचे स्वरूप कसे होते? काय नेमकी
उद्दिष्टे, स्वप्ने संस्थेसमोर होती?

कर्णिक : मला खरोखर कौतुक वाटते, त्यावेळच्या
मंडळीचे. संस्थेचे पहिले संचालक प्रा. कृ.पां. कुलकर्णी होते व
प्रा. अ. का. प्रियोळकर संस्थेत 'रिडर' पदावर, आपली
महापालिकेतील नोकरी सोडून आले होते. तर मंडळाचे अध्यक्ष
होते महामहोपाध्याय डॉ. पां. वा. काणे. मंडळाच्या नियामक
व कार्यकारिणी मंडळात मराठीतील नामवंत व बिनीचे लेखक,
संशोधक होते. एक अपूर्व ध्येयासक्त मंडळीचा गोतावळा
संस्थेभोवती निर्माण झाला होता आणि तो दीर्घकाळ टिकून होता
असे दिसते. संस्थेने आपली लिखित घटना तयार केली होती,
त्यात संस्थेच्या उद्दिष्टांची स्वच्छ मांडणी केली होती.

भोंजाळ : ती उद्दिष्टे नेमकी
काय होती ?

कर्णिक : लिखित उद्दिष्टे
अशी होती की आज ती वाचताना,
ऐकताना अचंबा वाटावा. मराठी
भाषा व वाङ्मय व तदनुषंगिक
विषय या संबंधी संशोधन करणे
आणि संशोधनास साहाय्य करणे,
प्राचीन व महत्त्वाच्या ग्रंथांची
हस्तलिखिते, पोथ्या वगैरे मिळविणे,
प्राचीन व मध्यकालीन शिलालेख,
ताम्रपट यांच्या प्रतिकृती तयार करून

त्या प्रकाशनासाठी सिद्ध करणे, त्यांचे प्रकाशन करणे, एम्.ए.,
पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना व इतर संशोधनेच्छू अभ्यासकांना
संशोधनाच्या बाबतीत मार्गदर्शन करणे,

भोंजाळ : बापरे, छातीच दडपून जावी अशी ही एका पेक्षा
एक उद्दिष्टे दिसतात.

कर्णिक : थांबा, मंडळाचे एक स्वप्नवत वाटावे असे उद्दिष्ट
सांगतो. मंडळाने आपल्या उद्दिष्टांमध्ये असे नमूद केले आहे की,

मंडळातील सर्वात जुनी हस्तलिखित प्रत

१९५६ साली ज्ञानेश्वरीची पाठशुद्ध आवृत्ती प्रसिद्ध
करण्याचे शासनाने मान्य केले. अर्थात ही सूचना शासनाला
मंडळानेच केली होती. तुकाराम गाथेप्रमाणे ज्ञानेश्वरीची शुद्ध
आवृत्ती काढावी अशी ती सूचना होती. ती शासनाने मान्य
करून त्याची कचेरी मंडळातच स्थापन करण्यात आली
होती. या कार्यासाठी म्हणून ज्ञानेश्वरीची अनेक हस्तलिखिते
जमा केली गेली. यातील वैशिष्ट्य असे की, एकनाथपूर्व
ज्ञानेश्वरीची एक हस्तलिखित प्रत (शके १९३७, पोथी क्रमांक
४७४) मंडळात आहे. हे मंडळातील सर्वात जुने हस्तलिखित
म्हणता येईल.

सेंट पीटर्सबर्ग कोश किंवा ऑक्सफर्ड इंग्रजी कोश यांच्या पद्धतीवर मराठी भाषेचा संपूर्ण कोश तयार करणे.

भोंजाळ : खरोखरच हे उद्दिष्ट अफाटच म्हणायला हवे, पण ही सर्व उद्दिष्टे पूर्ण करता आली का मंडळाला ?

कर्णिक : बऱ्याच प्रमाणात ही उद्दिष्टे मंडळाने साध्य केली असे म्हणता येईल.

भोंजाळ : उदाहरणार्थ, हस्तलिखिते, पोथ्या मिळविणे बाबत...

कर्णिक : पोथ्या, हस्तलिखिते प्रा. प्रियोळकरांच्या अथक परिश्रमांतून मंडळाकडे जमा झाली. अगदी ज्ञानोबारायांपासून, मुकुंदराजांपासून निळोबारायांपर्यंत विविध संतांच्या काव्याची विविध प्रतींमधील हस्तलिखिते मंडळाने जमा केली. त्यांची एक सूचीच मंडळाने प्रकाशित केली आहे. ही हस्तलिखिते नुसती मिळवून प्रा. प्रियोळकर थांबले नाहीत, तर पाठमेद चिकित्सा करून अनेकांचे प्रकाशन त्यांनी केले.

संशोधन मंडळ आणि मुंबई विद्यापीठ

एम. ए. या पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाशी संग्रहालयाचा संबंध १९१८ पासूनच आला; परंतु १९४८ साली संग्रहालयाने 'संशोधनकार्या'ची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतल्यानंतर मराठी संशोधन मंडळाने १९४९ पासून एम.ए. मराठीची व्याख्याने मुंबई विद्यापीठासाठी घेण्यास सुरुवात केली. १९४९ ते १९५७ या कालावधीत या एम.ए. च्या व्याख्यानांची संख्या संग्रहालयाच्या अहवालात नमूद केलेली नसली, तरी १९५७ पासून पुढे मात्र ती देण्यात आली आहे. प्रा. अ.का. प्रियोळकर १४ व्याख्याने (१९५७), अ.का. प्रियोळकर २० व्याख्याने व डॉ. कृ.भि. कुलकर्णी २० व्याख्याने (१९५८), १९५८ पासून हे २० व्याख्यानांचे प्रमाण सतत आहे. पुढे प्रियोळकरांसोबत डॉ. स. गं. मालशे यांचा सहभाग आहे. १९६३-६४ या वर्षी एम.ए. पार्ट २ ची सर्व व्याख्याने म. सं. मंडळातच झाली आहेत.

१९६३-६४ या वर्षात प्रा. अ. का. प्रियोळकर प्राध्यापक मंडळाचे अध्यक्ष होते, तर १९६७ साली डॉ. स. गं. मालशे शिक्षक मंडळाचे अध्यक्ष होते. या दृष्टीनेही संग्रहालयाचा शैक्षणिक कार्यात सहभाग होता.

मुंबई विद्यापीठात मराठी विभाग सुरु करायचा होता आणि तिथे जागेची अडचण होती. हा मराठी विभाग सुरु व्हावा यासाठी संग्रहालय पुढे आले. त्यांनी विद्यापीठाला जागा दिली. मराठी विभागाचे पहिले विभाग प्रमुख डॉ. मा.गो. देशमुख संग्रहालयात बसत आणि ती व्याख्याने संग्रहालयातच आयोजित होत असत. हा नुसती जागा उपलब्ध करून देण्याचा भाग नाही तर, मराठी भाषेचे अध्ययन-अध्यापन सुरु व्हावे यासाठीची तळमळ त्यांमार्गे असल्याने या उपक्रमाचा विशेष उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

भोंजाळ : प्रकाशनाकडे आपण नंतर येऊ या. पण शिलालेख, ताम्रपट याबद्दल काय ?

कर्णिक : ते पण मिळविले आणि त्यांचेही डॉ. शं.गो. तुळपुळे यांच्यासारख्या निष्णात संशोधकाच्या लेखणीसह लोकांसमोर ठेवले. 'प्राचीन मराठी कोरीव लेख', 'पहिला कालोल्लेखित मराठी शिलालेख', 'अक्षी शिलालेख' तर डॉ. वि.भि. कोलते यांच्याकडून मागवलेला 'पारडा शिलालेख', मो.गं. दिक्षितांनी दाखवून दिलेले शिलालेखांतील काही नवे पाठ किंवा 'उत्कीर्ण लेखा'तील नवे पाठ, असे बरेच दाखले देता येतील...

भोंजाळ : आणि पीएच.डी.चे विद्यार्थी, संशोधक तयार करणे याबाबत!

कर्णिक : मंडळाला मुंबई विद्यापीठाची कायम स्वरूपाची मान्यता मिळाली १९५६ मध्ये. मराठी विषयात एम.ए. (संशोधनाद्वारे) आणि पीएच.डी.साठी मंडळ विद्यापीठाचे मान्यता प्राप्त संशोधन केंद्र झाले. त्या माध्यमातून त्यांनी उत्तम, दर्जेदार, प्रबंध तयार करून घेतले. त्यातील काही प्रकाशितही केले. उदा.डॉ. श्री.म. पिंगे यांचा प्रबंध - युरोपियनांच्या मराठी भाषेचा अभ्यास व सेवा' किंवा डॉ. स.गं. मालशे, डॉ. द.वा. पटवर्धन, डॉ. कृ.भि. कुळकर्णी, डॉ. सरोजिनी शेंडे यासारख्या नामवंत संशोधकांनी मंडळातून आपले पीएच.डी. पदवीसाठीचे प्रबंध पूर्ण केले आहेत. त्यांचे विषय, प्रबंध लेखनाची, संशोधनाची शिस्त, त्यासाठी त्यांनी घेतलेले परिश्रम आदर्शवत ठरले आहे.

भोंजाळ : आणि ते सेंट पीटर्सबर्ग कोशाचे स्वप्न!

कर्णिक : मंडळाने 'मराठी वाङ्मय कोश' नावाचा चार खंडातला एक दीर्घकाळ लागू शकेल असा महाप्रकल्प आखला. तो महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाच्या आर्थिक साहाय्याने आकारलाही आला. मा.गं.दे. खानोलकर, प्रा. म.वा. धोंड, प्रा. वा.ल. कुलकर्णी अशी मराठीतील पहिल्या फळीतील नामवंत मंडळी या कोशकार्यात जवळ आली होती. पहिला खंड तयार झाला होता. दुसरा खंड जवळजवळ पूर्ण होत आला होता. चौथा खंड धोंड/वा.ल. यांच्या संपादकत्वाखाली सुरु होता. मंडळ जागते होते. कोशासमांतर मंडळाचे इतर कार्यही जोमाने सुरु होते. मंडळाचे त्रैमासिक, प्रकाशने, कार्यक्रम, प्रबंधलेखन, हस्तलिखिते जमवणे, संपादन-प्रकाशन, निबंधवाचन अशा अनेक उपक्रमात सर्वच मंडळी गुंतलेली होती. आणि काही पोटदुखी असणाऱ्या मंडळींनी कोश-प्रकल्प मंडळाकडून पळवायला सुरुवात केली. अहंकाराच्या लढाया सुरु झाल्या. शेवटी हा महाप्रकल्प एक खंड मंडळाच्या सहकार्याने प्रकाशित होऊन ठप्प झाला. पुढे त्याचे कसे तीन तेरा वाजले ते आपण जाणतोच. कसाबसा तो शासनाने पुरा केला. या पोटदुख्या मंडळींनी काय मिळविले? आपली कुवत नसताना लोभापोटी पळवलेल्या प्रकल्पाच्या कशा चिंधड्या उडतात

याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे 'मराठी वाङ्मय कोश' प्रकल्प!

भोंजाळ : ऐकतानाही जिथे दुःख होते, वाईट वाटते तिथे त्यांनी हा प्रकल्प आखला, आकाराला आणला, अनुदाने मिळविली, निर्मितीचे कष्ट घेतले, त्यांच्या मनाला किती यातना झाल्या असतील याची कल्पनाच करवत नाही.

कर्णिक : मी त्याचा काही प्रमाणातला साक्षीदार आहे. त्यामुळे मी हे प्रत्यक्ष बघितले आहे. ८५-९० च्या वयातले ताठ माननीय गं.दे. खानोलकर यांचे त्या काळातले दर्शन मी विसरूच शकत नाही. त्यांनी त्यानंतरही स्वतःच्या हिंमतीने, स्वतःच्या घरातून नंतरचे दोन खंड स्वखर्चाने प्रकाशित केले. त्यांच्या सहकारी सौ. उषा टाकळकर यांनी त्यांना सर्व प्रकारचे सहकार्य दिले. लोभी आणि कर्तृत्वशून्य प्रकल्प पळवेगिरी करणाऱ्यांना गं.दे.खानोलकरांनी आपल्या कार्यातून चोख उत्तर दिले.

भोंजाळ : हे खंड शासनाच्या खंडाच्या व्यतिरिक्त ना?

कर्णिक : अर्थात, पण शासनाचे खंड व्हायला वेळ लागला कारण पळवेगिरी करणाऱ्यांचा स्वार्थ. एका प्रतिष्ठानने जागा लाटली नि प्रकल्प सोडून दिला. दुसऱ्या कोण एकाचे तर म्हणजे सगळे खंड तयार होते, पण त्या सर्व फायली गायीने खाल्ल्या. आता बोला. पुढे विजया राजाध्यक्ष, राजीव नाईक वगैरेसारख्या मंडळींनी चौथा खंड उत्तम प्रकारे केला. आणि हा कोश मार्गी लागला. पण मंडळाचा मूळ प्रकल्प आणि मंडळच पोरके झाले.

भोंजाळ : असो. पण मंडळाच्या लिखित घटनेच्या व्यतिरिक्त सुद्धा मंडळाचे बरेच कार्य असणार. ते कसे होते?

कर्णिक : १९४८ साली मंडळ स्थापन झाले ते जुन्या ग्रंथाचे संपादन, संरक्षण आणि संवर्धन- संशोधन करण्यासाठी. याच विषयावर प्रा.प्रियोळकरांनी निबंध वाचला होता आणि त्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष होते सर चिंतामणराव देशमुख. हो, पेपर ऐकल्यावरच त्यांनी त्यांच्या त्याच कार्यक्रमात केलेल्या अध्यक्षीय भाषणात संशोधन संस्था काढण्याची सूचना केली होती. त्यामुळे मंडळ स्थापन झाल्या झाल्याच अशाच प्रकल्पाला प्राधान्य मिळणार हे उघड होते. मंडळाचे पहिले संचालक प्रा. कृ.पां. कुलकर्णी यांनी मुकुंदराजांच्या 'विवेकसिंधु'ची पाठभेदचिकित्सक आवृत्ती तयार करण्याचे कार्य हाती घेतले तर प्रा.अ.का. प्रियोळकरांनी मुक्तेश्वरांच्या महाभारताचे कार्य हाती घेतले होते. 'दमयंतीस्वयंवरा'च्या कार्याने प्रियोळकरांचे संशोधन कार्य सर्वच स्तरातून गाजत होते.

भोंजाळ : याचा अर्थ फक्त प्राचीन मराठी साहित्याचे संशोधन इतकीच सीमा मंडळाने आखून घेतली आहे का?

कर्णिक : अजिबात नाही. प्रा.प्रियोळकर, डॉ.मालशे यांनी मंडळाच्या संशोधन कार्याला विविध अंगाने गती दिली. पुढे डॉ. सु.रा. चुनेकर, प्रा. तेंडुलकर, डॉ. पवार यांनीही हे कार्य वाढवले,

मा. नामदार बाळासाहेब खेर होते म्हणून...

स्वतंत्र संशोधनाचेच केवळ कार्य करणारी संस्था महाराष्ट्रात असली पाहिजे असा उच्चार १९४३ साली त्या वेळेचे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर श्री. चिंतामणराव देशमुख यांनी संग्रहालयाने भरवलेल्या रा.भि. गुंजीकर व्याख्यान-मालेच्या अध्यक्षपदावरून केला. ज्यादिवशी त्यांनी महत्त्वाचा व महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन इतिहासाला कलाटणी देणारा विचार मांडला, त्या दिवशी अकरावे व्याख्यान होते आणि प्रा. अ.का. प्रियोळकर यांचा 'जुन्या मराठी वाङ्मयाचे संशोधन व प्रकाशन' हा तेथे निबंध सादर करण्यात आला होता. प्रा. प्रियोळकरांसारख्या अस्सल संशोधकांची तळमळ आणि सी.डी. देशमुखांसारख्या विद्वान माणसाची कल्पक योजना यांचा संगम त्यादिवशी घडून आला आणि किमान विचाराच्या पातळीवर संशोधनसंस्थेच्या जन्माचा उच्चार झाला.

श्री. चिंतामणराव देशमुखांची ही कल्पना एका संस्थेने स्वीकारली, पण त्यांच्याकडून पुढे काहीच हालचाल करण्यात आली नाही; असे रा. के. लेले यांनी संग्रहालयाच्या इतिहासावरील पुस्तकात नमूद केले आहे. पुढे १९४६ साली संग्रहालयाने बाळशास्त्री जांभेकर यांची शतसांवत्सरिक पुण्यतिथी साजरी केली. या कार्यक्रमात अ. का. प्रियोळकर यांनी मराठी भाषा व वाङ्मय यांसाठी स्वतंत्र संशोधन मंडळ असायला हवे, या कल्पनेचा पुनरुच्चार केला. अशी संस्था लोकाश्रयावर चालणे कठीण असते. मुंबई राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री श्री. बाळासाहेब खेर यांनी सरकारी साहाय्याचे आश्वासन दिल्यावर मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाने पुढकार घेतला आणि संशोधनकार्यासाठी पुढे पाऊल टाकले. भा.वि. वरेकर, अनंत हरी गट्टे, अ.का. प्रियोळकर, वा. वि. भट आणि दि.पु. धूपकर यांचे शिष्टमंडळ बाळासाहेब खेरांना जाऊन भेटले आणि खेरांच्या साहाय्याने मंडळाला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले. १ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संग्रहालयाने आपले 'मराठी संशोधन मंडळ' सुरू केले. या वर्षी हीच संस्था ७० व्या वर्षात पदार्पण करित आहे.

विकसित केले.

भोंजाळ : हे जरा विस्ताराने सांगा ना.

कर्णिक : मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय म्हणजेच प्रामुख्याने संत वाङ्मय आणि त्या वाङ्मयाचे संशोधन, संपादन हे प्रमुख, मध्यवर्ती कार्य तर होतेच, पण इतरही अनेक विषय प्रियोळकरांचे प्रिय विषय होते. उदा. १७,१८,१९ व्या शतकातली बोली, वाङ्मयीन-सांस्कृतिक घटना, घडामोडी, विशेषतः १९व्या शतकात ब्रिटिशांनी केलेले भाषिक-सांस्कृतिक कार्य, मराठी भाषेच्या बोली, लिपी, व्याकरण, व्याकरणाचे इतिहास, रोमन लिपीत ख्रिश्चन मिशनरीजनी

प्रियोळकरांची पाठभेद चिकित्सा

प्रियोळकरांनी १९५१ मध्ये मुक्तेश्वरांच्या आदिपर्वाच्या संशोधनकार्यास प्रारंभ केला. १९५९ पर्यंत हे कार्य चालू होते. आदिपर्वाचे चार खंड प्रियोळकरांनी तयार केले. मंडळातर्फे ते चार भागांत प्रकाशितही झाले.

आदिपर्वाची निर्णयसागरी प्रत सर्वसंमत संहिता (Vulgate) कल्पून उपलब्ध हस्तलिखितांपैकी प्रातिनिधिक व कालनिर्दिष्ट अशी अकरा हस्तलिखिते प्रियोळकरांनी निवडली. या अकरा हस्तलिखितांच्या आधारे प्रियोळकरांनी मूल संहिता निश्चित केली. पाठभेद नोंदवून ग्राह्य शब्द अथवा अक्षरे त्यांनी निश्चित केली आहेत.

पाठभेदचिकित्सा पद्धतीचा (Textual Criticism) एक आदर्श नमुना म्हणून प्रियोळकरांच्या या कार्याकडे पाहिले जाते. या खंडांपैकी दुसरा खंड १९५४-५५ मध्ये मुंबई विद्यापीठाने आणि कर्नाटक विद्यापीठाने बी.ए.च्या अभ्यासक्रमात नेमला; तर पुणे विद्यापीठाने १९५४ च्या एम. ए.च्या परीक्षेकरिता हा खंड नेमला आणि मंडळाच्या या कार्यास पावती मिळाली.

मुक्तेश्वरांचे वाङ्मय संशोधनपूर्वक प्रसिद्ध व्हावे असे अनेक मराठी वाङ्मयप्रेमींना वाटत होते, त्यापैकी आदिपर्वाचे कार्य मंडळाने प्रत्यक्षात आणले. मुक्तेश्वरांच्या सभापर्वाचे कार्यही हाती घेण्यात आले होते. परंतु पाठभेदचिकित्सेचे कार्य काही प्रमाणात सुरू होऊन अपुरेच राहिले. मंडळात मुक्तेश्वरांच्या वाङ्मय प्रकाशनाच्या कार्याला पूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले नसले तरी पुढे प्रा. रमेश तेंडुलकरांच्या कालखंडात प्रा. र.बा. मंचरकर यांच्या मुक्तेश्वरांच्या संशोधनात्मक चिकित्सक अभ्यास मंडळाने तीन खंडांत प्रकाशित केला. संशोधक मिळाल्यास मुक्तेश्वरांच्या सभापर्वाचे कार्य हाती घ्यायची इच्छा आहे.

लिहून ठेवलेले मराठी वाङ्मय, दुर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते, यांचे संपादन, संरक्षण त्यांच्या पाठभेदाचिकित्सक आवृत्त्या, संशोधन पद्धती, वाङ्मयाचे इतिहास, सांस्कृतिक-सामाजिक इतिहास, मुद्रणकला, मुद्रणाचा सांस्कृतिक इतिहास, दोलामुद्रिते, संशोधन साधने, कोश-सूची वाङ्मयाची निर्मिती, मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली, मुंबई नगर संशोधन, याबरोबरच पीएच.डी.च्या माध्यमातून संशोधक तयार करणे, गावोगाव भटकून हस्तलिखिते मिळविणे, लिस्बन, लंडन सारख्या शहरातल्या ग्रंथालयातून जुन्या अति दुर्मिळ ग्रंथाच्या प्रती तयार करून आणणे, पोर्तुगीज भाषेतल्या वाङ्मयाचे अनुवाद करून घेणे, शासनाच्या अभिलेखागारातून, दप्तरखान्यातून दुर्मिळ पत्रव्यवहार शोधून काढणे व तो छापणे, किती सांगू, खरोखर प्रा.प्रियोळकरांनी मराठी संशोधन मंडळाला एक विस्तृत पाया प्राप्त करून दिला. आत्ता सांगितलेल्या विषयांमध्ये पायाभूत ठरेल असे पायंडे निर्माण केले. पुढे तोच

वारसा पुढच्या संचालकांनी पुढे नेला.

भोंजाळ : ग्रेटच आहे हे सारे. कशी होती प्रा. प्रियोळकरांच्या कार्याची पद्धत ?

कर्णिक : मी काही प्रियोळकरांना पाहिलेले नाही किंवा मला त्यांच्या हाताखाली काम करण्याचाही अनुभव नाही. पण मी त्यांच्याविषयी खूप ऐकले आहे, वाचले आहे आणि त्याहीपेक्षा जास्त मंडळात आणि मंडळाच्या बाहेर त्यांनी जे अफाट संशोधन कार्य करून ठेवले आहे, तेच मला मोठे मार्गदर्शक ठरणारे झाले आहे.

मराठी संशोधन मंडळाचा जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा मला त्यांच्या पद्धती लक्षात येतात. एक तर ते मंडळाचे पूर्ण वेळेचे संचालक होते. नोकरी सोडून त्यांनी या मंडळाला बाहून घेतलेले होते, त्यामुळेही त्यांना हे जमले असावे. शिवाय निष्ठा, तळमळ, आत्मीयता तर होतीच.

मंडळात त्यांनी मुक्तेश्वराचा प्रकल्प तर हाती घेतलाच होता, शिवाय संशोधनासाठी विद्यार्थ्यांना ते मार्गदर्शन करत होते. स्वतः व इतरांना निबंध लिहिण्यासाठी ते वाचण्यासाठी मार्गदर्शन करीत होते, त्यांचे वाचनही मोजक्या अभ्यासकांसमोर करीत होते, दारे काढून हस्तलिखिते मिळवत होते पण 'मराठी संशोधन पत्रिका' सुरू करण्यापूर्वी ग्रंथनिर्मितीलाही त्यांनी चालना दिली होती. पुढे पत्रिका सुरू केली आणि प्रकाशन कार्याला उत्तम बैठक प्राप्त झाली, तरीही त्यांचे स्वतंत्र संशोधन-ग्रंथलेखन-प्रकाशनही सुरूच होते.

भोंजाळ : स्वतंत्र ग्रंथलेखनाचे प्रयोग कोणते होते ?

कर्णिक : रा. ना. वेलिंगकरांनी तयार केलेला 'ज्ञानेश्वरीचे शब्दभांडार' हा ग्रंथ मंडळाने प्रथम प्रकाशित केला. प्रियोळकरांचा The Printing Press in India स्वतःचा हा ग्रंथही असाच स्वतंत्रपणे मंडळातर्फे प्रकाशित झाला आहे. मुक्तेश्वरांच्या महाभारताचे आदिपर्वाचे चार खंडही असेच स्वतंत्र ग्रंथरूपाने मंडळाने प्रकाशित केले आहेत. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या पीएच.डी.च्या प्रबंधांना त्यांनी पुरस्कृत करून ग्रंथरूप दिले. मात्र पत्रिका सुरू झाल्यानंतर प्रथम पत्रिकेतून क्रमशः छापून नंतर त्याला ग्रंथरूपात साकार करण्याच्या कार्याला त्यांनी प्राधान्य दिल्याचे दिसते.

भोंजाळ : नंतरच्या कालखंडात ही वाटचाल टिकली का ?

कर्णिक : बऱ्याच प्रमाणात. 'माडगावकरांचे संकलित वाङ्मय' डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचे वाङ्मयविषयक लेख, म. फुल्यांचा 'शेतकऱ्याचा आसूड', 'मराठी भाषेचे मूळ', 'वरुचिकृत प्राकृत प्रकाश', 'मराठी संशोधन मंडळातील हस्तलिखितांची वर्णनात्मक नामावली', 'वा. ल. कुलकर्णी यांच्या डायरीतील टिपणे', 'अनुभवामृताचा पदसंदर्भ कोश', 'श्री निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई आणि चांगदेव महाराज यांच्या अभंगांची शब्दसूची, असे काही अनोखे ग्रंथ 'मराठी संशोधन

प्रा. प्रियोळकरांचा शिष्यगण

मंडळाचे पहिले संचालक प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रा. द. वा. पटवर्धन यांनी संशोधन सुरु केले. 'तुकारामांच्या अभंगांचा चिकित्सक अभ्यास' हा त्यांचा विषय होता. १९५६ साली त्यांच्या प्रबंधाला मुंबई विद्यापीठाची मान्यता मिळाली. प्रा. अ. का. प्रियोळकरांच्या हाताखाली पुढील विद्यार्थ्यांनी नावे नोंदवली होती.

प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी, श्री. म. पिंगे, स. गं. मालशे, कमल देसाई, इंदुमती पाठक, सरोजिनी शेंडे, कृ. अ. मोडक, र. द्वा. देशपांडे, सुरेंद्र गावसकर, वि. बा. प्रभुदेसाई, पुष्पा भाव, लीला गोविलकर यांपैकी सहा विद्यार्थ्यांनी आपले प्रबंध पूर्ण केले आणि मंडळाचे विद्यार्थी म्हणून मुंबई विद्यापीठाने त्यांना पीएच. डी. पदवी प्रदान केली. हे विद्यार्थी पुढीलप्रमाणे:

१) प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी : 'एकोणिसाव्या शतकातील मराठी शालेय वाङ्मय, त्याचे निर्माते आणि त्याचा मराठी भाषेच्या घटनेवर झालेला परिणाम' (१९५३)

२) प्रा. श्री. म. पिंगे : 'युरोपियनांचा मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा अभ्यास व सेवा' (१९५३)

३) सरोजिनी शेंडे : 'विष्णुदास नाम्याच्या महाभारताचा विवेचनात्मक अभ्यास' (१९६०)

४) प्रा. सं. गं. मालशे : 'फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा भाषिक आणि वाङ्मयीन अभ्यास' (१९६१)

५) प्रा. वि. भा. प्रभुदेसाई : 'मराठी गोमंतकी बोलीतील जेजुइतांच्या सतराव्या शतकातील वाङ्मयाचे चिकित्सात्मक अध्ययन' (१९६१)

६) प्रा. मीना जोशी : 'उत्तर कोकणी बोलीचा भाषिक अभ्यास' (१९६३) (पूर्वाश्रमीच्या इंदुमती पाठक)

उरलेल्या विद्यार्थ्यांपैकी लीला गोविलकर यांचा प्रबंध नंतर पूर्ण झाला. परंतु पुष्पा भावे (विविधज्ञान विस्तार या नियतकालिकाचा अभ्यास), कमल देसाई (मराठी सटायर) यांचे प्रबंध पूर्ण झाले नाहीत.

पत्रिके'च्या बाहेरचे ग्रंथ म्हणता येतील. याचे वाङ्मयीन मूल्य नव्याने सांगायची आवश्यकता नाही.

भोंजाळ : आता तुम्ही 'मराठी भाषेचे मूळ' या ग्रंथांचा उल्लेख केलात. तो ग्रंथ काय आहे? शिवाय मंडळाने भाषा, व्याकरण, लिपी, बोलीविषयक काय कार्य केले आहे, तेही सांगा. भाषादिनाच्या निमित्ताने त्याचा आढावा घेणे उचित ठरेल.

कर्णिक : या विषयात तर मोलाचे कार्य मंडळाने केले आहे. 'मराठी भाषेचे मूळ' नावाचा ग्रंथ विश्वनाथ खैरे यांनी लिहिला होता. प्रा. रमेश तेंडुलकरांनी तो ग्रंथ मोठ्या आवडीने स्वतंत्रपणे साधना प्रेसमध्ये छपाई करून मंडळातर्फे प्रकाशित केला होता.

त्याचे वितरणही मौज वितरण व्यवस्थेतर्फे करण्यात आले होते. या ग्रंथात विश्वनाथ खैरे यांनी 'संमत' नावाची संकल्पना मांडली होती. संस्कृत-मराठी-तमिळ असा भाषेचा प्रवास त्यांनी सखोल चर्चेसह विशद केला आहे. या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती संपली पण दुसरी आवृत्ती मात्र मंडळातर्फे निघू शकली नाही. ती पुढे खैरे यांनीच प्रकाशित केली. हा ग्रंथ मंडळाच्या प्रमुख उत्तम ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ म्हणता येईल. मात्र या संकल्पनेवर म्हणावी तशी चर्चा झाली नाही. थोर अभ्यासक ना.ग. जोशी यांनी यावर एक प्रतिक्रिया दिली होती. ती 'मराठी संशोधन पत्रिके'त छापूनही आली होती. या प्रतिक्रियेला लेखकाने उत्तरही दिले होते. बाकी फारसे काही घडले नाही.

भोंजाळ : इतर लेखन / प्रकाशन ?

कर्णिक : भाषा विचार मंडळाने व्यापक दृष्टिकोनातून केला आहे. जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके आणि बाळशास्त्री घगवे यांनी 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' तयार केले होते. प्रियोळकरांनी सदर व्याकरण अतिदुर्मिळ असल्याने त्याचे संपादन करून १९५४ साली त्याचे पुन्हा प्रकाशन केले. त्याला सुनीतकुमार चॅटर्जी यांचा पुरस्कारही लाभला होता. सध्या ती आवृत्तीही दुर्मिळ झाली असल्याने मंडळातर्फे त्याची पुन्हा आवृत्ती प्रकाशित करायची आहे. 'हेमचंद्रकृत अपभ्रंश व्याकरण' व त्याचा अनुवाद सांगलीच्या डॉ. के. वा. आपटे यांच्यासारख्या प्राकृत-संस्कृत भाषेच्या तज्ज्ञाकडून खास करवून घेऊन मंडळाने प्रकाशित केला होता. या पुस्तकाची ही सुधारित आवृत्ती आम्ही काढत आहोत. त्यांनीच केलेले 'वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश' हे पुस्तकही मंडळाने प्रकाशित केले होते.

मंडळाच्या आणखी दोन पुस्तिका महत्त्वाच्या म्हणता येतील.

भोंजाळ : त्या कोणत्या ?

कर्णिक : मेजर कॅंडीकृत 'विराम चिन्हांची परिभाषा' ही पुस्तिका आणि दुसरी गियर्सन कृत 'मराठी बोलींचे नमुने'. लिंग्वेस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया तर्फे प्रकाशित झालेल्या मराठी भाषेच्या बोलींचे नमुने ह्या पुस्तिकेद्वारा अभ्यासकांना प्रियोळकरांनी उपलब्ध करून दिले आहेत.

भोंजाळ : मराठी बोलींच्या संदर्भातही मंडळाने बरेच काम केलेले दिसते. तेही जरा थोडक्यात सांगाल का ?

कर्णिक : जेव्हा फारसा मराठी बोलींचा अभ्यास केला जात नसे त्या काळात प्रियोळकरांनी या विषयाला चालना दिली होती; मात्र हे सारे लेख 'मराठी संशोधन पत्रिके'त विखरून पडलेले आहेत ते एकत्र करून त्या लेखांचे एक चांगले पुस्तक होऊ शकते. दक्षिण कन्नड जिल्ह्यातील चित्पावनी बोली, अहिर आणि अहिरवणी, गोमंतकातील पद्ये ब्राह्मणांची बोली, प्राचीन मराठी बोली, उत्तर कोंकणी, वऱ्हाडी बोली, चित्पावनी-मराठीची

पं. जवाहरलाल नेहरूंनी केलेला गौरव

The Printing Press in India, Its Beginning and Early Development : भारतात मुद्रणकलेच्या प्रवेशाला ४०० वर्षे झाल्याच्या निमित्ताने प्रा. प्रियोळकरांनी मुद्रणकला व त्याच्या सुरुवातीचा विकास या विषयाचे संशोधन सुरु केले आणि १९५८ मध्ये मंडळाने हा ग्रंथ इंग्रजीत प्रकाशित केला. या संशोधनपर ग्रंथाला डॉ. चिंतामणराव देशमुख यांनी प्रस्तावना लिहिली असून, परदेशांतही या संशोधनाचे कौतुक झाले आहे. भारतात राजगोपालाचारी, पं. जवाहरलाल नेहरू, डॉ. सुनीतिकुमार चॅटर्जी यांनी या ग्रंथाबद्दल व संशोधनाबद्दल गौरवाचे उद्गार काढून त्याला पावती दिली आहे. मंडळातर्फे या प्रख्यात ग्रंथाचा मराठी अनुवाद प्रकाशित होत आहे.

संशोधन मंडळ व मोरोपंत

कविवर्य मोरोपंतांच्या स्फुटकाव्याचे तीन खंड प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी संपादित करण्याचे कार्य १९६१ साली अंगावर घेतले. पं. बाळाचार्य खुपेरकर आणि दा.वि. जोशी यांनी सहकारी संपादक म्हणून काम पाहिले. १९६४ पर्यंत हे संशोधनकार्य चालू होते. पंतांच्या मूळ हस्तलिखित पोथ्यांवरून हे भाग तयार करण्यात आले.

मोरोपंतांचे समग्र वाङ्मय प्रसिद्ध झाले होते. त्यांची स्फुट कविता आणि स्त्री-गीते प्रसिद्ध व्हायची राहिली होती. मंडळाने ते कार्य करून मोरोपंतांच्या वाङ्मयाचा अपुरा भाग पूर्णत्वास नेला.

एक बोली, गुहागरातील कुणबी लोकांची बोली, परभी बोली, वाडवल बोली. या वाडवल बोलीविषयी तर एक लेख असा आहे की त्याचे शीर्षक वाचूनच नवल वाटते 'ज्ञानेश्वरी आणि मराठी वाडवल बोली.'

भोंजाळ : 'ज्ञानेश्वरीतील शब्दांचा कोंकणी बोलीत शोध' असा एक शब्दकोशक मंडळाने प्रकाशित केला आहे ना ?

कर्णिक : हो ना. त्यात आजच्या ग्रांथिक मराठीत लुप्त झालेले अनेक शब्द कोंकणी भाषेत वापरले जातात. त्यांचा अर्थ जर लक्षात घेतला तर ज्ञानेश्वरीतील ओव्यांचा वेगळाच अर्थ समोर येतो, असे ग्रंथाचे लेखक आनंद रामकृष्ण नाडकर्णी यांनी सप्रमाण दाखवले आहे. सध्या हा कोशही दुर्मिळ झाला झालाय. याच लेखकाचे 'ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण विशेष' असेही एक पुस्तक मंडळाने प्रकाशित केले आहे.

भोंजाळ : मंडळाने व्याकरणविषयक आणि लिपीबद्दलही बरेच साहित्य प्रकाशित केले आहे ना ?

कर्णिक : होय. त्यातीलही अनेक लेख पत्रिकेत विखरून

संशोधन मंडळासाठी आपण काय करू शकाल ?

१. मराठी संशोधन मंडळाची प्रकाशने वा अन्य उपक्रम यांविषयी प्रतिसाद द्यावासा वाटला तर अवश्य कळवावे.
२. या विषयांत आपणांस लेखन करावेसे वाटल्यास, किंवा अन्य परिचितांना लिहिते करावेसे वाटल्यास, मंडळासाठी ते अगत्याने करावे.
३. वर्गणीदार व्हायचे.
४. इतरांना वर्गणीदार करून घ्यायचे वा त्यांची वर्गणी आपण स्वतः भरायची.
५. मंडळाची पुस्तके विकत घ्यायची किंवा विकत घेऊन एखाद्या संस्थेला देणगी द्यायची.
६. संस्थेला एक निधी उभारायचा आहे. त्यासाठी देणगी द्यायची.
७. संशोधन प्रकल्प, पुस्तक प्रकाशन, प्रबंध प्रकाशन यांसाठी देणगी द्यायची.
८. पत्रिकेला जाहिराती द्यायच्या वा मिळवून द्यायच्या.
९. पत्रिकेचा, मंडळाच्या, मंडळाच्या पुस्तकांचा, प्रकाशनांचा सोशल मिडियावर प्रचार-प्रसार करायचा.
१०. नवा अंक, नवे-जुने पुस्तक यांच्या जाहिराती इतर नियतकालिकांत द्यायच्या.
११. अनुदाने द्यायची / मिळवून द्यायची.
१२. शिष्यवृत्तीसाठी ठेव / निधी द्यायचा / मिळवून द्यायचा.

पडलेले आहेत. उदा. वैद्य-गुणेवाद, मराठीतील 'ळ'कार, मराठी व्याकरणावरील इंग्रजी छाप, यादवकालीन वाक्यविचार, मराठीचे श्रवण प्रत्ययी लेखन, किती उदाहरणे द्यावीत.

पत्रिकेतील लेखांची सूची झाली आहे. अभ्यासकांना ती उपलब्ध आहे. मात्र देवनागरी लिपी विषयी तीन-चार पुस्तिका प्रकाशित झाल्यात. त्या फारच महत्त्वाच्या आहेत.

त्यात एक 'भारतीय लिप्यांची तात्त्विक एकात्मता' नावाची कृ.रा. परांजपे यांची पुस्तिका फारच महत्त्वाची आहे.

भोंजाळ : ती का बरे ?

कर्णिक : भारतीय भाषांची लिपीच्या अंगाने एकात्मता कशी आहे व ती कशी साधता येऊ शकते, याची सखोल चर्चा या पुस्तिकेत करण्यात आली आहे. त्यांनी काही नमुनेही सादर केले आहेत. आजच्या अस्मितेच्या स्पर्धेत अशा विचाराची नितांत गरज आहे.

भोंजाळ : पत्रिकेत वादविवाद, चर्चा घडून आली का ?

कर्णिक : 'विठ्ठल मूळचा वीरगळच' या विषयावर मोठी चर्चा घडून आलेली दिसते. मोठमोठ्या संशोधकांनी त्यात भाग घेऊन विविध अंगाने या प्रश्नाची तपासणी केलेली दिसते.

‘घोडनवरी’ या शब्दावरही चर्चा झाली आहे. ‘अ’ आणि ‘द’ वरूनही चर्चा घडली आहे. ज्ञानदेवांच्या शंकास्पद वाङ्मयावरही उलटमुलट तपासण्या झाल्यात. मात्र व्यक्तिगत वाद झालेले दिसत नाहीत.

भोंजाळ : आजच्या काळात हे विशेष म्हणायला हवे. मंडळाने सूचीवाङ्मय, कोश वाङ्मयाच्या निर्मितीलाही चालना दिली आहे ना?

कर्णिक : संशोधनाला उपयुक्त ठरतील अशा साधनांची निर्मिती करणे हे मंडळाचे एक महत्त्वाचे कार्य होते. त्यानुसार प्रियोळकर, डॉ. चुनेकर, प्रा. गावस्कर, प्रा. तेंडुलकर, प्रा. दावतर, प्राचार्य पवार यांनी चालना दिली आणि विविध प्रकारच्या सूचींची निर्मिती झाली.

भोंजाळ : शेवटचा प्रश्न विचारतो. मंडळाचे कार्य तुम्ही हाती घेतले आहे. तुमच्या काय योजना आहेत?

कर्णिक : प्रथम म्हणजे मंडळाला भक्कम आर्थिक पायावर उभे करायचे आहे. वर्गणीदार वाढव्याचे आहेत. विविध उपक्रम सुरू करायचे आहेत. काही जुन्या दुर्मिळ पुस्तकांचे पुनर्मुद्रण, काहींची भाषांतरे करून घेणे, मागच्या संचालकांची अपुरी स्वप्ने पुरी करणे, संशोधन प्रकल्पांना चालना देणे, प्रबंधांचे प्रकाशन, मराठी संशोधन पत्रिकेतील लेखांचे विषयानुरूप संकलन / संपादन, संशोधन पद्धती शिकवणारा शिक्षण क्रम सुरू करणे, पीएच.डी.च्या उपक्रमाला चालना देणे, संशोधक घडवण्यावर भर देणे, शैक्षणिक संस्था, प्रकाशन संस्थांच्या सहकार्याने उपक्रम घेणे, संशोधन पत्रिकेचे मासिकरूपात रूपांतर करणे, प्रा. रमेश तेंडुलकर अध्यासन करणे, शिष्यवृत्त्या देणे इत्यादी अनेक उपक्रम डोळ्यासमोर आहेत. त्यासाठी समानधर्मी लोकांचा एक गट तयार करणे आणि देणग्या मिळवून यातील काही योजनांचा पाठपुरावा करणे. पाहू या, यातील काय जमते ते!

भोंजाळ : इच्छा तेथे मार्ग! नक्कीच जमेल. त्यासाठी शुभेच्छा आणि धन्यवाद!

प्रदीप कर्णिक

भ्रमणध्वनी : ९८२१२९९७३६

kamikpl@gmail.com

चंद्रकांत भोंजाळ

भ्रमणध्वनी : ९७५७०६१७७२

bhonjakk@gmail.com

पुणेपोस्ट

दिवाळी विशेषांक २०१६
किंमत : १०० रुपये

अल्पावधित लोकप्रिय ठरलेल्या 'पुणे पोस्ट'चा विचार, आनंद आणि साथ देणारा दिवाळी अंक!

- आजपासून १०० वर्षांपूर्वी भारतीय स्वातंत्र्य लढा संक्रमणावस्थेत होता. टिळक युगाचा अस्त आणि गांधी युगाच्या उदयाचा हा काळ होता. या काळातील ले. टिळक आणि म. गांधी यांच्या संबंधावर प्रकाश टाकणारा लेख लिहिला आहे. निवृत्त न्यायमूर्ती **नरेंद्र अप्पळगावकर** यांनी.
- मुस्लीमविरोध हा रा. स्व. संघाच्या गाभ्यात कसा आहे, सांगताहेत ज्येष्ठ पत्रकार व विश्लेषक **निळू दामले**.
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या झालेल्या गळवेपीमुळे प्रख्यात तमिळ लेखक पेरुमल मुरुगन यांनी गेल्या वर्षी स्वतःचा मृत्यू झाल्याचे घोषित केले होते. त्यांच्या ज्या 'माधोरुद्रागान' या कादंबरीला लक्ष्य करण्यात आले होते, त्या कादंबरीविषयी सखोल भाष्य केले आहे. कवी-लेखक **वसंत आंबाजी डहाके** यांनी.
- **दोन मुलाखती :** आजपासून १०० वर्षांनंतर माणसाचे जग अस्तित्वात असेल की नाही? या गंधीर व स्फोटक प्रश्नांचा वेध घेणारी आंतरराष्ट्रीय विचारवंत **संदीप बासलेकर** यांची मुलाखत. - मुलाखतकार **मनोहर सोनवणे, प्रदीप खेतमर**.
- ज्येष्ठ नृत्य कलासाधक **मनिषा साठे** यांची मुलाखत-मुलाखतकार **हेमंत मेढी**.
- दोन शायर : 'साहित्य लुब्धियानधी' यांच्या 'तलखियाँ' वर लिहिताहेत **लक्ष्मीकांत देशमुख**
- 'निदा फाजली' यांच्या आठवणी सांगताहेत- गझलकार **प्रदीप निफाडकर**
- **दोन रिपोर्टाज :** मेधा पाटकरांच्या आंदोलनातील धरणग्रस्त भागातील फेरफटका - **अंजली कुलकर्णी**
- लेह लडाखच्या आगळ्या भटकंतीचा - **नम्रता मिर्गाडे**
- याशिवाय, माधव कर्वे, संग्राम पाटील, सतीश देशपांडे, देवेंद्र सासणे यांचे लेख.
- गणेश मतकरी, ह. मो. मराठे, नीलम माणगावे, दीपक पारखी, दीपक चैतन्य व प्रदीप खेतमर यांच्या कथा.
- भारत सासणे, कृष्णात खेत, हिम्मत पाटील व मनोहर सोनवणे यांचे ललित लेख व महाराष्ट्रातील जुन्या-नव्या पिढीच्या नामवंत कवी-कवयत्रांच्या कविता.

संपर्क : ७७२२००५०८१ | ९५५२३४०१६७

मराठी पुस्तकांचे मार्केटिंग!

संजय भास्कर जोशी

मराठी
भाषा
विशेषांक

'नाचता येईना अंगण वाकडे' या म्हणीचा सर्वाधिक प्रत्यय मला तरी एकूण मराठी ग्रंथविक्रीच्या क्षेत्रात आढळतो असे धाडसी विधान करावे की नको, या संभ्रमात या लेखाची सुरवात करत आहे. एकीकडे अकरा कोटीचा महाराष्ट्र, सर्वाधिक सांस्कृतिक आणि पुढारलेले

राज्य असा डंका पिटायचा आणि दुसरीकडे 'पुस्तकं? छद्वा! कोण विकत घेऊन वाचतो हो पुस्तकं? तुमची मराठी पुस्तकाची हजाराची आवृत्ती संपायला दहा वर्ष लागतात हो!' अशा तुच्छतापूर्ण शेन्याच्या पिंका टाकायच्या, या दोन्हीची सांगड कशी घालावी असाही प्रश्न पडतो मला. बरे आपल्याकडे संख्याशास्त्रीय अभ्यास करून वस्तुनिष्ठ मते मांडायची पद्धत सहसा वापरली जात नसल्याने शोरे, ताशोरे आणि धूसर वास्तव या धुक्यात वावरण्यावाचून पर्यायही दिसत नाही. त्यामुळे कॉमनसेन्स, 'एम.कॉम आणि आय सी डब्ल्यु ए' असे वाणिज्यशाखेतले शिक्षण घेताना अभ्यासलेले विषय, कॉर्पोरेट क्षेत्रातला दोन दशकांचा अनुभव आणि साहित्य क्षेत्रातली स्वेर मुशाफिरी या भांडवलावरच काही निरीक्षणे, काही मते आणि काही योजना या लेखात मांडायचा विचार आहे. अर्थात गेले दोन अडीच महिने पुण्यात आयडियल कॉलनीमध्ये 'पुस्तक पेठ' हे पुस्तकाचे दुकान चालवण्याचा अनुभव देखील इथे कामी आलेला आहे. (हा अनुभव फारच उत्साहवर्धक असून वाचनसंस्कृतीविषयीच्या सर्व तुच्छतावादी शेन्यांना मोडीत काढणारा आहे हे आवर्जून नमूद करायला हवे!) असो.

तत्पूर्वी काही गृहितके अधोरेखित करायला हवी.

पहिलं म्हणजे २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.२४ कोटी आहे त्यातील ८२.३४% लोक साक्षर आहेत आणि साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषात ८८.३८% तर स्त्रियात ७५.८७% आहे. एकूण भारतात साक्षरतेचे प्रमाण ७४.०४% असून सर्वाधिक साक्षरता केरळात (९३.९१%) आहे. साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा १२ वा क्रमांक असून २००१ च्या तुलनेत साक्षरतेत ६.०३ टक्यांची वाढ झालेली आहे.

दुसरं म्हणजे मराठीत दर वर्षी नेमकी किती पुस्तके प्रसिद्ध होतात याविषयी नेमकी आणि अचुक आकडेवारी सांगणे

कालसुसंगत आणि आक्रमक मार्केटिंगला पर्याय नाही. वाचकांची काळजी करू नका, चांगली पुस्तके द्या, लोक नक्की विकत घेतील!

कठीण असले तरी प्रदर्शनात किंवा दुकानात दिसणारी पुस्तकांचे संख्या बघता पुस्तकांची निर्मिती प्रचंड प्रमाणात होते हे उघड आहे.

तिसरं म्हणजे इतर कोणत्याही इंडस्ट्रीमध्ये जसा 'कालिटी कंट्रोल' (गुणवत्ता नियंत्रण) विभाग कार्यरत

असतो तसा या व्यवसायात असणे अवघड दिसते कारण पुस्तकांची गुणवत्ता ही दर्शनी (म्हणजे छपाई, कागद, मुखपृष्ठ वगैरे) आणि साहित्यिक (म्हणजे वाङ्मयीन गुणवत्ता) अशी दुहेरी असल्याने यात प्रमाणके (स्टॅण्डर्ड्स) असणे अवघडच आहे, कारण साहित्यिक गुणवत्ता हीच मुळात अत्यंतिक 'व्यक्तिनिष्ठ' बाब आहे.

आणि चौथं म्हणजे वाचक किंवा ग्राहक यांनीच खरेदी करतेवेळी गुणवत्तेचे मूल्यमापन करावे म्हटले तर त्यासाठी ग्राहकांचे (पक्षी वाचकांचे) प्रशिक्षण करण्याचे काम, जे सुबोध आणि वाचकाभिमुख समीक्षेने करायला हवे ते तितकेसे झालेले दिसत नाही. असो.

तर या पार्श्वभूमीवर काही निरीक्षणे, मते आणि योजना मांडत आहे.

॥ एक ॥

मराठी पुस्तकांच्या विक्रीव्यवसायात चार प्रमुख समस्यांचा उल्लेख वारंवार ऐकायला मिळतो. आधी त्या चार प्रमुख समस्यांचा आढावा घेऊ-

पहिलं म्हणजे गेल्या काही दशकात मनोरंजन आणि माहिती या दोन्हीच्या प्राप्तीची अनेकविध पर्यायी माध्यमे उपलब्ध झाल्यामुळे आपल्याकडची वाचनसंस्कृती कमी होत चालली आहे. यात सुरवातीला दूरदर्शन, मग इतर अनेक सकृदर्शनी आकर्षक वाटणारी मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी चॅनेल्स, त्यानंतर कॉंप्युटर आणि इंटरनेट आणि त्यानंतर मोबाइल फोन्स (विशेषतः 'स्मार्ट फोन') यांचा समावेश होतो. ही सर्वच माध्यमे आकर्षक आणि सुलभ तर आहेतच पण ज्या गतीने माहितीचे संकलन आणि वितरण करतात त्याने कोणीही थक होईल. त्यात पुन्हा या माध्यमांवर सुलभ रित्या हाताळता येणाऱ्या व्हॉर्ट्सअप,

फेसबुक वगैरे माध्यमांनी लोकांना नुसतेच आकर्षित केलेले नाही तर जवळजवळ त्यांच्या आधीन केले आहे.

दुसरी समस्या म्हणजे जी काही वाचनसंस्कृती शिळ्वक आहे ती मुख्यत्वेकरून उपयुक्ततावादी वगैरे पुस्तकांबाबतच आहे. म्हणजे 'सेल्फ हेल्प' पद्धतीची पुस्तके, ज्ञान आणि माहिती देणारी पुस्तके आणि अनुवादित पुस्तके यांनाच काय ती थोडीफार मागणी आहे. ज्यांना आपण ढोबळमानाने 'ललित' आणि 'क्लासिक' पुस्तके म्हणतो (म्हणजे कथा, कादंबऱ्या, कविता) त्यांना तर आता फारसा वाचकच उरला नाहीये.

तिसरी समस्या महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी लोकांना वाचायची इच्छा आहे तिथे पुस्तकांची दुकानेच नसल्याने पुस्तकांची उपलब्धता हा प्रॉब्लेम आहेच. इंटरनेटवरून वगैरे सातत्याने पुस्तके मागवण्याइतका काही महाराष्ट्र पूर्णतः 'डिजिटल' देखील नाहीच.

चौथी समस्या म्हणजे अर्थातच पुस्तकाच्या वाढलेल्या किमती. सध्या सर्वसाधारणपणे दोनशे पानी पुस्तकाची किंमत १८० ते २२० म्हणजे सरासरी पानाला एक रुपया अशी असते. चार-पाच चांगली पुस्तके घ्यायची म्हटले तर सहजच हजार-बाराशे रुपये बिल होते.

खरे तर वाचन हे कधीच जीवनावश्यक गोष्टीत मोडत नव्हते ही या सर्वांमागची मूलभूत समस्या आहे. आणि या बाबतीत पूर्वीच्या काळी... वगैरे गळे काढण्यात अर्थ नाही, कारण पुस्तकांना पूर्वी जरा बरे दिवस असतील तर ते मुख्यत्वे करून आकर्षक पर्यायांच्या अनुपस्थितीमुळेच. असो.

॥ दोन ॥

आता मार्केटिंगबाबत काही नॉन-टेक्निकल आणि कॉमन-सेन्सने देखील उमजणाऱ्या संकल्पना समजून घेऊ. मुळात आपण 'सेल्स' (विक्री) आणि 'मार्केटिंग' (विपणन) यामधला फरक समजून घ्यायला हवा. मार्केटिंग म्हणजे आपल्या उत्पादनाची निकड, आवड आणि मागणी लोकांच्या मनात निर्माण करणे आणि सेल्स म्हणजे वितरणव्यवस्थेद्वारे ती मागणी पुरी करणे. साहजिकच 'सेल्स' या अॅक्टिव्हिटीचे परिणाम थेट विक्रीत दिसतात तर मार्केटिंगचे परिणाम थेट न दिसता अप्रत्यक्षपणे दीर्घकाळात विक्रीत वाढ घडवतात. शिवाय 'सेल्स'चे प्रयत्न थेट आपल्या उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी करता येतात तर कित्येक वेळा मार्केटिंग'चे प्रयत्न केवळ आपल्याच उत्पादनासाठी नाही तर उत्पादनाच्या जातीविषयी लोकांच्या मनात कुतुहल आणि आकर्षण निर्माण करण्यासाठी करावे लागतात. एखादा उद्योगव्यवसाय (इंडस्ट्री) भरभराटीला येते तेव्हा त्या उद्योगात कार्यरत असणारे अनेक स्वतंत्र व्यवसाय असे सेल्स आणि मार्केटिंगचे प्रयत्न सातत्याने करत असतात. दीर्घकाळ करत असतात. आणि मग तो उद्योग भरभराटीला येतो.

एक उदाहरण देऊन हे समजावून देतो. मागच्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात म्हणजे साधारण १९९५-९६ला आपल्याकडे मोबाइल फोन्स आले. त्याआधी तर लोकांना ही संकल्पनाच माहीत नव्हती. तेव्हा सुरवातीची एक-दोन वर्षे मोबाइल फोन

कंपन्यांनी केवळ आपल्या ब्रँडची जाहिरात न करता करोडो रुपये केवळ मोबाइल फोन कसे जगण्यासाठी आवश्यक आहेत याचीच जाहिरात केली. ते दीर्घकालीन फायद्यासाठी केलेले मार्केटिंग होते. त्याचा परिणाम म्हणून बाजारात मोबाइल फोन्सना जोरदार मागणी निर्माण झाली तेव्हा या मोबाइल कंपन्या आपल्या जबरदस्त सेल्स नेटवर्कसह सरसावल्या आणि आपापली सेवा विकायला लागल्या. पण लक्षात घ्या त्यासाठी सुरवातीला शेकडो करोड रुपये खर्चून केलेले मोबाइल फोन या कल्पनेचे मार्केटिंग कारणीभूत होते. आधी मोबाइल फोन घेणे हे मला जगण्यासाठी आवश्यक आहे याची लोकांना खात्री पटली आणि मगच आयडिया घ्यावा का एअरटेल घ्यावा हे प्रश्न निर्माण झाले. तात्पर्य आज हा उद्योग हजारो कोटींचा झाला असेल तर मोबाइल फोन्स सुखी आणि सुरक्षित जीवनासाठी अत्यावश्यक आहेत या भावनेचे मार्केटिंग मुळाशी होते. आणि हे मार्केटिंग कुणा एकाच कंपनीने नव्हे तर मोबाइल उद्योगातील सर्व कंपन्यांनी मिळून केले.

आता प्रश्न असा आहे, की ग्रंथव्यवसाय हा जर भरभराटीला येणारा उद्योग व्हायचा असेल तर सर्व व्यवसायिकांनी मिळून पुस्तके जीवनावश्यक होण्यासाठी असे पूर्वनिर्णयित आणि जोरदार मार्केटिंग केले आहे का? दुसरा मुद्दा असा, की जेव्हा आपल्या उत्पादनाला अधिक आकर्षक पर्याय उपलब्ध होतात तेव्हा तर अशा मार्केटिंगची अधिकच गरज असते. त्यामुळे पुस्तकांच्या मार्केटिंगची कधी नव्हे एवढी निकड खरे तर गेल्या काही दशकात निर्माण झाली आहे. एक उदाहरण पाहा. लोकस, मेट्रो वगैरे सार्वजनिक वहतुकीचे प्रभावी पर्याय उपलब्ध झाल्यावर मोटारकारांच्या व्यावसायिकांनी केलेले अत्यंत आक्रमक मार्केटिंग आठवून पाहा. आपली स्वतःची कार असावी या स्वप्नवत भावनेला विविध प्रकारे भावुक मुलामा देऊन कार कंपन्यांनी लोकांच्या मनात कार ही कशी गरजच आहे याचे जबरदस्त मार्केटिंग केले. टीव्ही, कॉंप्युटर आणि मोबाइल्स आल्यावर पुस्तकांनी तसे केले का, हा खरा प्रश्न आहे.

॥ तीन ॥

ज्या उद्देशाने लेखाचा हा विषय घेतला आहे त्यात मात्र मराठी पुस्तकाचे मार्केटिंग यात एकूण विक्री वाढवण्यासाठी सेल्स आणि मार्केटिंग असे दोन्ही प्रकारचे प्रयत्न अभिप्रेत आहेत. म्हणजे प्रकाशक, लेखक आणि विक्रेते या सर्वांनी मिळून आधी पुस्तके वाचणे कसे अगत्याचे आहे याचे प्रभावी मार्केटिंग करायला हवे आणि मग आपली किंवा आपल्या प्रकाशनाची विशिष्ट पुस्तकेच अधिकाधिक ग्राहक विकत कशी घेतील आणि प्रत्यक्ष विक्री कशी वाढेल यासाठी प्रयत्न करायला हवे आहेत.

अधिक संकल्पनात्मक चर्चा न करता मी थेट मराठी पुस्तकांचे मार्केटिंग आणि सेल्स वाढवायला काय करायला हवे याबाबत काही सकारात्मक सूचना फक्त देणार आहे. आधी मार्केटिंग आणि मग सेल्स या बाबतीत.

मराठी पुस्तकांचे मार्केटिंग

गेल्या काही दशकात मराठी माणसाची भरपूर भौतिक

उजती झाली आहे हे सांगायला रस्त्यावरून धावणाऱ्या दुचाकी, चारचाकी तसेच घोघार आलेले गीत टीव्ही, कॉम्प्युटर्स, एसी, अत्याधुनिक उपकरणे आणि याबरोबरच हॉटेल आणि पर्यटन क्षेत्रात झालेली प्रचंड वाढ हे घटक पुरेसे आहेत. आज महाराष्ट्रात अशी हजारो कुटुंबे आहेत जी एका वेळेस हॉटेलात जाऊन हजार बाराशे रुपये सहज खर्च करतात आणि वर्षाला पन्नास-साठ हजार रुपये खर्चून एखादी छान सहल काढतात. इथे ज्याला एसओपी म्हणजे शेअर ऑफ पॉकेट (ग्राहकाच्या खिशातल्या पाकिटातला हिस्सा) म्हणतात तो घटक महत्वाचा ठरतो. पैसे खर्च करू शकणाऱ्या माणसाच्या खर्चातला शक्य तेवढा मोठा हिस्सा आपल्या उत्पादनाकडे वळवणे म्हणजेच खरे तर आपल्या उत्पादनाचे मार्केटिंग. महिन्यातून ३/४ वेळा हॉटेलात जाऊन हजार-बाराशे उडवणारे कुटुंब त्यातल्या एखाद्या वेळेचे हजार-बाराशे खर्चून अनुभव, अंतर्नाद, साधना, ललित यासारख्या एखाद-दोन नियतकालिकांची पूर्ण वर्षाची वर्गणी सहज भरू शकेल. किंवा पुढील ५/६ महिने कुटुंबाला वाचता येतील अशी ४/५ उत्तम पुस्तके सहज खरेदी करू शकेल. हे घडवणे म्हणजे पुस्तकांचे मार्केटिंग. उदाहरणादाखल त्याचे तीन मार्ग सांगतो-

पहिलं आणि सर्वात महत्वाचं म्हणजे सर्व प्रमुख प्रकाशकांनी एकत्र येऊन भूतकाळातील ग्रंथाली वाचन अभियान, ढवळे आणि अक्षरधाराची प्रदर्शने वगैरे घटनांच्या यशापयशाचे डीएनए गोळा करून आणि त्यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करून नव्याने अशी चळवळ उभी करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवे. अशा दीर्घकालीन योजनांचे फायदे हळूहळू पण दीर्घकालीन असतात यावर सर्वप्रथम विश्वास ठेवायला हवा. पूर्वीच्या अशा अॅक्टिव्हिटीजमधले काही घटक आजही रेलव्हंट असतील तर काही घटक कालबाह्य झाले असतील. त्याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करायला हवे. प्रोफेशनल्सची मदत घेऊन हे नव्याने उभारायला हवे. त्यासाठी प्रमुख प्रकाशकांनी एकत्र येऊन, निधी उभा करून प्रोफेशनल्सना हे काम विश्वासाने द्यायला हवे.

दुसरे म्हणजे वर्तमानपत्रे आणि इतर माध्यमांवर ग्रंथ-व्यवसायातील सर्व घटकांनी दबाव आणून स्वस्त दरात नियमित जागा आणि वेळ खरेदी करून ते पुस्तक आणि वाचन या मूलभूत घटकांच्या मार्केटिंगसाठी वापरायला हवं. उदाहरणार्थ ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ लेखकांनी का वाचावे, काय वाचावे आणि कसे वाचावे या विषयावर या माध्यमातून लिहायला आणि बोलायला हवं. त्यासाठी इतर क्षेत्रातील बड्या सेलेब्रिटीजना फुकट किंवा स्वस्तात हाताशी घ्यायला देखील काहीही हरकत नाही.

प्रत्येक शहरात प्रमुख ग्रंथविक्रेत्यांनी एकत्र येऊन मोक्याच्या दहा ठिकाणी हॉर्डिंग घेऊन पुस्तके आणि वाचन या विषयावर संदेश पसरवायला हवा. मुख्य म्हणजे प्रकाशक काय किंवा विक्रेते काय, चार मराठी माणसे एकत्र येऊन काम करूच शकत नाहीत या भंपक समजाला सर्वांनी मिळूनच निर्णायक छेद द्यायला हवा. जरूर पडली तर सरकारी पातळीवर यासाठी निधी वर्ग करून घ्यायला हवा.

हे उदाहरण म्हणून काही मार्ग फक्त सांगितले. यातले काही

मार्ग भाबडे, आदर्शवादी आणि स्वप्नवत वाटतीलही कदाचित, पण लक्षात - घ्या बहुतेक सर्व महान गोष्टींची सुरुवात इतरांना भाबडी, स्वप्नवत आणि अव्यवहार्यच वाटली होती.

मराठी पुस्तकांची विक्री

विक्री वाढण्यात मुख्य अडथळा अर्थातच सेल्स नेटवर्क आणि कव्हेरेज हा आहे. अनेक ठिकाणी पुस्तकांची उपलब्धता हाच प्रॉब्लेम आहे. त्यासाठी काही मार्ग सुचवत आहे-

१. फ्रॅन्चाइझी मॉडेल - मला वाटते कमी खर्चात विक्रीचे जाळे वाढवण्यासाठी मराठीतील प्रमुख ग्रंथविक्रेत्यांनी फ्रॅन्चाइज पद्धतीने हे विक्रीचे जाळे वाढवायला हवे आहे. प्रत्येक ठिकाणी आपले दुकान टाकणे शक्य नसते. अशा वेळी स्थानिक पातळीवरच्या उत्साही छोट्या व्यवसायिकास हाताशी धरून हे जाळे उभारावे लागते. त्यासाठी सर्व ठिकाणी उत्कृष्ट सेवा आणि ग्राहकांच्या अनुभवातले सातत्य हे घटक सर्वात महत्वाचे असतात. उदाहरणार्थ मॅजेस्टिक किंवा अक्षरधाराची मोठी ग्रंथदालने पुण्या-मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात असतील तर त्यांनी आपला ब्रँड देऊन छोट्या गावातल्या छोट्या व्यवसायिकास उत्तेजन देऊन (उत्तेजन = ब्रँडनेम, पुस्तकांचा स्टॉक, सेवेबाबत ट्रेनिंग आणि इतर सहकार्य) कमी गुंतवणुकीत असे जाळे उभे करता येऊ शकेल. अर्थात त्यासाठी लांब पल्याचे नियोजन आणि पेशन्सची गरज असेल. आणि अर्थातच एफ.एम.सी.जी. (फास्ट मूव्हिंग कंझ्युमर गुड्स) इंडस्ट्रीमधला उत्तम अनुभव असलेल्या प्रोफेशनल्सचे सहकार्य घेणे इथे मोलाचे ठरेल.

२. आचारसंहिता - प्रकाशक आणि विक्रेते यांच्यातले व्यवसायिक संबंध अधिक पारदर्शक आणि उभयपक्षी लाभदायक होण्यासाठी या संदर्भात एक आचारसंहिता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामध्ये विक्रीचा भौगोलिक आवाका, कमिशनचे दर, विक्रेत्यांना दिले जाणारे क्रेडिट, पुस्तकांची वाहतूक वगैरे मुद्दे अंतर्भूत असणे अभिप्रेत आहे. इथे सर्वांना एकच न्याय हे उद्दिष्ट नसून व्यवसायानुसार प्रतवारी असणे अभिप्रेत आहे. उदाहरणार्थ कमिशनचे दर विक्रेत्याने ठराविक काळात केलेला व्यवसाय, पुस्तकाची कोणती आवृत्ती चालू आहे, क्रेडिट पीरिअड यासारख्या परिमाणांवर बदलते असू शकतात. या बाबतीत सर्वांनी मिळून आचारसंहिता तयार केलेली असणे फायद्याचे ठरू शकेल.

३. वितरण व्यवस्था - प्रकाशक आणि विक्रेते यांच्यातच स्पर्धा असणे एकूण उद्योगाच्या वाढीला हानीकारक ठरते हे सेल्स आणि मार्केटिंगचे तत्त्व घ्यानात घेणे देखील अगत्याचे आहे. विक्रीची विविध प्रकारची र्चनेल्स असतात बघा -

निर्माता - उपभोक्ता

निर्माता - ठोक व्यापारी - किरकोळ व्यापारी - उपभोक्ता

निर्माता - ठोक व्यापारी - उपभोक्ता

निर्माता - किरकोळ व्यापारी - उपभोक्ता

इथे निर्माता = प्रकाशक, ठोक व्यापारी = होलसेलर जो सर्व प्रकाशकांकडून मोठ्या प्रमाणावर पुस्तके घेऊन किरकोळ विक्रेत्यांना पुरवतो. (उदा: पुण्यातील पाटील एंटरप्रायझेस वगैरे)

किरकोळ व्यापारी = जिथून प्रत्यक्ष वाचक खरेदी करतात ती पुस्तकाची दुकाने आणि उपभोक्ता = वाचक.

अशी सर्वच र्चनेल्स एकाच वेळी कार्यरत असतील तर एकूण उद्योगाच्या वाढीला ते उत्तेजक आणि पोषक ठरत नाही. टोक व्यापाऱ्यांचे अस्तित्व मान्य केले तर कमिशन स्ट्रक्चरमध्ये त्याची जाण ठेवायला हवी. अन्यथा एक वेळ अशी येते की निर्माता, टोक व्यापारी आणि किरकोळ व्यापारी (प्रोड्यूसर, होलसेलर आणि रिटेलर) हेच एकमेकाशी स्पर्धेला उभे ठाकतात आणि एकूण व्यवसाय न वाढता केवळ वाटला जातो. तो न वाढता विभागला जातो.

या सर्व बाबींचा मुळातून विचार करून ग्रंथविक्रीचा उद्योग वाढवता येऊ शकेल. विविध घटकांच्या सोयीनुसार पद्धतशीर वितरण व्यवस्था ठरावी का अस्ताव्यस्त वाढलेल्या वितरण व्यवस्थेच्या गरजेनुसार घटकांची निर्मिती व्हावी हा खरा कळीचा प्रश्न आहे. त्यासाठी काही तत्त्वे सर्व घटकांनी पाळणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ जर टोक विक्रेते किंवा होलसेलर हा घटक उद्योगाने मान्य केला असेल तर सर्वांनी काही गोष्टी पाळायला हव्या, उदाहरणार्थ :

१. कोणत्याही निर्मात्याने थेट उपभोक्ता किंवा किरकोळ विक्रेत्याला विकता कामा नये किंवा निदान टोक विक्रेत्याला मिळणारे कमीशन किरकोळ विक्रेत्यांना मिळणाऱ्या कमिशनपेक्षा जास्त असावे.

२. टोक विक्रेत्याने सर्व निर्मात्यांची उत्पादने फक्त किरकोळ विक्रेत्यांनाच विकावी, उपभोक्त्याला नाही.

३. निर्मात्याने प्रत्येक गावात (भौगोलिक गरजेनुसार) दोन किंवा तीन टोक विक्रेत्यांनाच उत्पादने पुरवावीत आणि त्यानंतर किरकोळ विक्रेत्यांकडे टोक विक्रेत्याने वितरण करावे.

इथे एक गोष्ट लक्षात घ्या, टोक विक्रेते नेमल्यामुळे प्रकाशक आणि पुस्तकांची दुकाने या दोघांनाही फायदा होतो. एक म्हणजे प्रकाशकाचे मुख्य काम उत्कृष्ट ग्रंथाची निर्मिती असते. वितरणासारखी किचकट आणि वेगळे कौशल्य लागणारी कामे टोक विक्रेता पार पाडू शकतो आणि त्यासाठी थोडेसेच कमीशन अपेक्षित करतो कारण टोक विक्रेत्याचे उत्पन्न मोठ्या संख्येवर (व्हॉल्युम) असते. दुसरीकडे किरकोळ विक्रेत्यांना अनेक प्रकाशकांशी व्यवहार सांभाळत बसण्यापेक्षा एकाच टोक विक्रेत्याशी व्यवहार करणे फायद्याचे असते. मराठी ग्रंथव्यवहारात याचा साकल्याने विचार करून वितरणव्यवस्था निर्माण केल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे सर्वच र्चनेल्स एकाच वेळी कार्यरत आहेत आणि सर्वच घटक एकमेकाशी स्पर्धा करत एकूण उद्योग कमकुवत करतात.

विक्री आणि वितरण व्यवस्था अशी विचारपूर्वक आणि सर्वांनी एकोप्याने निर्माण करायला हवी. इथे आणखी एका मुद्यावर थोडे बोलायला हवे. नव्या युगात दिमाखात अवतरलेले पण अजून तितकेसे मान्यता न पावलेले 'ई-बुक' आणि 'ऑडिओ बुक' हे पर्याय ग्रंथव्यवहाराने विचारात घ्यायला हवे. त्याबाबतीत खालील तत्त्वे पाळायला हवी -

१. ई-बुक आणि ऑडिओ बुक निर्माते आणि मूळ ग्रंथाचे प्रकाशक यांच्यातली पारदर्शकता आणि व्यावसायिकता हा कळीचा मुद्दा

आहे. कोणत्याही प्रकारे कॉपीराइट कायद्याचे उल्लंघन न करताच हे पर्याय विकसित व्हायला हवेत. पुस्तक निर्मात्याने (पक्षी : मूळ लेखक आणि प्रकाशक) यांनी बौद्धिक आणि आर्थिक गुंतवणुक करून जी निर्मिती केली असते त्याच्या पायावरच ई-बुक आणि ऑडिओ बुक निर्माण होत असल्याने लेखक आणि प्रकाशकाला योग्य ते मानधन मिळायलाच हवे. आणि याची दुसरी बाजू म्हणजे ई-बुक आणि ऑडिओ बुक हा एक निराळाच मार्केट सेगमेंट असल्याने लेखक-प्रकाशकांनी मोकळ्या मनाने त्याचा स्वीकार करायला हवा.

२. मुळात अकरा कोटीच्या महाराष्ट्रात ग्रंथव्यवहाराने काही फार खोल आणि विस्ताराने आपली मुळे पसरली नाहीयेत तेव्हा सर्व पर्यायांना भरपूर वाव आहे याची जाण ठेवून या गोष्टींकडे बघायला हवे. ई-बुक्स बाजारात आली म्हणजे लगेच आपल्या पुस्तकांची मागणी कमी होईल ही भीती वृथा आहे. उलट असे नवे पर्याय बाजारात आल्याने एकूण बाजारपेठ वाढत असते हे घ्यानात घ्यायला हवे.

३. तात्पर्य प्रकाशकांचा खुलेपणा, ई-बुक आणि ऑडिओ बुक निर्मात्यांनी दाखवलेली व्यावसायिक पारदर्शकता आणि याही बाबतीत पाळली गेलेली आचारसंहिता या तीन बाबी सर्वाधिक महत्त्वाच्या आहेत.

॥ समारोप ॥

ग्रंथनिर्मिती ही आर्ट म्हणजे कला असली तरी हा ग्रंथव्यवसाय कॉमर्स या इतर अनेक उद्योगात प्रगत आणि विकसित झालेल्या शास्त्राचा भाग आहे हे मुळात समजून घ्यायला हवे आणि मान्य करायला हवे. बदलत्या काळात बाजारपेठेची आव्हाने बदलली आहेत. पूर्वी केवळ कुटुंबाने यशस्वी केलेले (कॅमिली मॅनेज्ड) व्यवसाय एक मोठा उद्योग म्हणून यशस्वी करायचे तर हे शास्त्र आत्मसात करायला हवे.

आमच्या वाडवडिलांनी हा व्यवसाय सुरू केला आणि इतका वाढवला तो काय तुमच्या प्रोफेशनल्सच्या मार्केटिंगच्या माकडचेष्टांच्या बळावर नव्हे तर मेहनत आणि सचोटीने, असे म्हणून भागणार नाही. बदलत्या काळात आणि बदलत्या स्तरावर नवे मार्ग अंगिकारणे अगत्याचे असते. सर्वांनी मिळून ते करायला हवे.

अन्यथा अंगण बाकडे आहे इतकेच म्हणणे शक्य आहे!

- संजय भास्कर जोशी

भ्रमणध्वनी : ९८२२००३४१९

sanjaybhaskarj@gmail.com

(प्रस्तुत लेखक मराठीतले प्रसिद्ध कादंबरीकार आणि समीक्षक असून त्यांना कॉर्पोरेट क्षेत्रातला उच्चपदावरचा दीर्घ अनुभव आहे. सध्या ते पुण्यात निवृत्त बँकर श्री. माधव वैशंपायन यांच्यासह पुस्तक पेठ' हे पुस्तकाचे दुकान चालवतात.)

मराठी विकिपीडिया

राहुल देशमुख

प्रसिद्ध मराठी संत समर्थ रामदास म्हणतात जे जे आपणासी ठावें, ते दुसऱ्यासी सांगावे, शहाणे करूनी सोडावे, सकलजन. मराठी विकिपीडियासाठीच जणू त्यांनी हे लिहून ठेवले होते! बिनधास्तपणे आपल्यास अवगत असलेल्या ज्ञानाचा परिचय, लाभ स्वयंसेवी सहकारी पद्धतीने विकिपीडिया वापरून त्यांचे हे वचन आपण आज अमलात आणू शकतो.

विकिपीडिया हा महाजालावरील एक मुक्त ज्ञानकोश आहे. महाजालावरील ह्या ज्ञानकोशात कुणालाही नव्याने लेख लिहिता येतो तसेच आधी लिहिलेल्या लेखाचे संपादन करता येते. मीडियाविकी हे सॉफ्टवेर वापरून हा ज्ञानकोश तयार केला आहे. विकिपीडियातील मजकूर हा मुक्त स्वरूपात उपलब्ध आहे. म्हणजे उचित श्रेयनिर्देश करून हा मजकूर कुणालाही कोणत्याही कारणासाठी (व्यावसायिक देखील) आहे तसा अथवा त्यात बदल करून वापरण्यास मोकळीक आहे. मात्र बदल करून वापरताना अशी आधारित वा बदल करून तयार केलेली सामग्री वितरित करताना ती मुक्त स्वरूपातच वितरित करणे आवश्यक असते.

विकिमिडिया फाउंडेशन ही ना नफा-ना तोटा तत्त्वावर चालणारी संस्था ह्या ज्ञानकोशाच्या व्यवस्थेचे आणि नियंत्रणाचे काम पाहत आहे. जिमी वेल्स आणि लॅरी सँगर ह्यांनी विकिपीडियाची सुरुवात १५ जानेवारी २००१ ह्या दिवशी इंग्रजी भाषेत केली. आजघडीला जगातील २५० विविध भाषांत ह्या ज्ञानकोशाच्या शाखा उपलब्ध आहेत. विविध भाषांचे भाषक आपापल्या भाषेतील ज्ञानकोशाच्या निर्मितीत सहभागी होऊ शकतात. मराठी विकिपीडिया (<http://mr.wikipedia.org/wiki/>) हा ह्या ज्ञानकोशाची मराठी भाषेतील शाखा आहे. मराठी विकिपीडियाची स्थापना १ मे २००३ ला झाली. मराठी जाणणारे अनेकजण यास सक्रिय हातभार लावत आहेत.

मराठी विकिपीडियावर सध्या ४५,४४० लेख आहेत तर एक लाख पंच्यांशी हजारपेक्षा जास्त पाने आहेत. मराठी

'जे जे आपणासी ठावें,
ते ते दुसऱ्यासी सांगावे,
शहाणे करूनी सोडावे,
सकलजन'

विकिपीडियावर चित्रांची संख्या २०३७६ असून ह्या व्यतिरिक्त इतर बंधू प्रकल्पावरील चित्रांचापर वापर करण्यात येतो. एकूण नोंदणीकृत सदस्यांची संख्या ७०,७३० आहे तर १० जणांचे प्रचालकीय मंडळ आहे. आजवर मराठी विकिपीडियावर १४,७५,४४१

संपादने झाली आहेत. मराठीतील विकिपीडिया इतर भाषांप्रमाणेच गूगल सारखी शोधयंत्रे वापरून शोधता येतो.

महत्त्वाचे विकी आधारस्तंभ

- विकिपीडियातील लेख तटस्थ, वस्तुनिष्ठ, समतोल, सर्वसमावेशक दृष्टिकोनातून लिहिणे अपेक्षित असते.
- विकिपीडिया मुक्त आहे.
- विकिपीडिया वापरणाऱ्यास फुकट आहे.
- मुद्रणाधिकार असलेली माहिती जशीच्या तशी वापरण्यापूर्वी योग्य परवानगी घ्यावी लागते. याचे कुठे उल्लंघन आढळल्यास, संबंधित भाग वगळल्या जातो.
- विकिपीडियाचे बहुसंख्य नियम व बंधने अस्थायी आहेत. ते सहसा विकिपीडियातील लेखांच्या योग्य सुधारणांच्या आड येत नाहीत

विकिपीडिया
मुक्त ज्ञानकोश

विश्वकोश संकल्पना

विश्वकोशांना स्वतःचा विशिष्ट वाचकवर्ग असतो. तो केवळ विश्वासाह, संक्षीप्त (मोजके) साक्षेपी (संदर्भ असलेली काही विरुद्ध मते असल्यास, त्याच्या सह) शक्य तिथे संदर्भ असलेली वस्तुनिष्ठ (Facts) आणि तटस्थपणे (impartial) दिलेली माहिती वाचत असतो.

सारे विश्वकोश विश्वकोशाची विश्वासाहता जपण्याकरिता सहसा वस्तुनिष्ठ लेखन करण्याचा संकेत पाळत असतात. त्यामुळे शब्दांचा (स्वतः जोडलेल्या विशेषणांचा) फुलोरा, स्वतःच दिलेला व्यक्तिगत दुजोरा, इत्यादी ललित लेखनाच्या किंवा ब्लॉग या स्वरूपातील लेखन कोशिय लिखाणात टाळणे अपेक्षित असते.

विकिपीडिया समाज

- विकिपीडिया समाज कसा आहे.

विकिपीडियाचे वापरकर्ते मतांबद्दल सहमत नसतात तेव्हासुद्धा एकमेकांचा व त्यांच्या विरोधी मतांचा आदर करतात. एकमेकांबद्दल असाधारण विधाने तसेच वैयक्तिक आरोप करण्याचे टाळतात. सभ्य आणि शांत रहातात. शक्य तेथे संपादनाकरिता योग्य संदर्भ उद्धृत करून देतात. विचार जुळले नाहीत तर संपादनास संघर्षाचे स्वरूप न देता, फक्त चर्चापानावर चर्चा करतात. येथील संपादन व्यक्तिगत विश्वासाहतेने होणे अपेक्षित असते. त्यासाठी इतरांबद्दल विश्वास दाखवणेसुद्धा अपेक्षित असते.

- विकिपीडिया समाज काय नाही.

✧ आचार अथवा विचारांची युद्धभूमी नाही. कोणतेही मतभेद कमी करण्याकरिता विशिष्ट पद्धती अवलंबणे अपेक्षित असते.

✧ विकिपीडिया अनियंत्रित नाही. येथे बहुसंख्य निर्णय चर्चा करून एकमताने घेतले जातात.

✧ विकिपीडिया राजकीय किंवा लोकशाहीचा प्रयोग नाही. निर्णय परस्पर विचारविमय करून होतात. एकमत चर्चेद्वारे घडवले जाते पण बहुमत असणे ही आवश्यक बाब नाही.

✧ विकिपीडिया हा नियम बनवण्याचा चाकोरीबद्ध कार्यक्रम नाही. नियमांचा उपयोग केला जातो पण त्यांना घट्ट कवटाळून बसणेही अपेक्षित नाही.

विकिपीडियावर अचूकपणा अपेक्षित असला तरी अत्यावश्यक नाही. त्यामुळे मोकळेपणाने बदल घडवा, संपादन करा, नवीन माहिती आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्याकरिता हे माध्यम वापरा व मराठी भाषेला अजून एक अलंकार चढविण्यास मदत करा.

एक आवाहन

महाजालावरील अफाट विश्वात उपलब्ध असलेल्या माहिती व ज्ञानाच्या आवाक्याशी ह्या सांकेतिक स्थळाची तुलना केल्यास मराठी विकिपीडिया अद्याप बाल्यावस्थेत आहे. परंतु, महाजालाद्वारे भारतीय भाषांमध्ये माहिती व ज्ञान पोहोचवण्याच्या प्रयत्नांमध्ये खचितच हे संकेतस्थळ महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे.

विकिपीडियाची व्याप्ती वाढविण्याच्या दृष्टीने ह्या प्रयत्नात विविध क्षेत्रांतील जाणकार मंडळी योगदान देत आहेत. आपण ह्या कार्यात काही मदत करू शकता. आपण मुख्यत्वे पुढील प्रकारे मदत करू शकता :

१. नवीन माहिती, ज्ञानाची भर - कोणत्याही ज्ञानकोशाचे

उद्दिष्ट असते माहिती व ज्ञान पुरवणे. अर्थातच हे ज्ञान कोणी जाणकार, तज्ज्ञ व्यक्तींनी द्यावे लागते. आपणदेखील आपल्या क्षेत्रातील ज्ञान ह्या संकेतस्थळाच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचवू शकता.

नवीन लेखात आपण (बंधन नाही) लेख ज्याबद्दल आहे त्याचे थोडक्यात वर्णन, त्याचा इतिहास, त्याचा संदर्भ, त्याची सद्यस्थिती/अवस्था आणि त्यास मिळत्या-जुळत्या लेखासाठी दुवा.

२. भाषांतर - इंग्लिश, जपानी, जर्मन, फ्रेंच, चिनी तसेच इतर भाषांमधील विविध क्षेत्रांसंबंधी माहिती तुम्ही मराठीमध्ये भाषांतरित करून येथे भर घालू शकता.

३. अपूर्ण लेख विकसीत करणे.

४. इतर लेखकांनी मांडलेली माहिती तपासणे आणि गरज वाटल्यास त्यातील चुका दुरुस्त करणे.

५. उपलब्ध लेखातील माहिती अद्यावत करणे त्यात भर घालणे.

कुठून सुरुवात करू ?

आपल्याला आवडीचा कोणताही विषय, लेख, व्यक्ती याची माहिती मराठी विकिपीडियावर शोधा आणि त्यात भर घालायला सुरुवात करा. उदा. आपला आवडता - लेखक, कवी, अभिनेता, अभिनेत्री, दिग्दर्शक, खेळाडू, गीतकार, संगीतकार, गायक, गायिका, शास्त्रीय गायक, व्यक्ती, राजकारणी, पुरस्कार विजेते, स्वातंत्र्य सैनिक, पौराणिक व्यक्ती, कलावंत, वादक इत्यादी.

आपणास एखाद्या विषयाची भरपूर आणि सखोल माहिती असेल तर त्या विषय संदर्भात अनेक लेखांवर आपण काम करू शकता. उदा. भूगोल या विषयासंदर्भात जसे गाव, शहर, तालुका, जिल्हा, राज्य, देश, पर्वत रांगा, नद्या, सागर, तलाव, मंदिरे अनेक लेख लिहिता येतील.

नवीन लेख लिहिताना शक्यतो त्या विषयाच्या जवळचा लेख मदतीसाठी घेऊन लेख लिहिला तर लेख लिहिणे, फुलविणे, योग्य साचे, वर्ग, चित्रे, संदर्भ देणे सोपे जाईल.

कशी सुरुवात करू ?

सर्वप्रथम आपण मराठी विकिपीडियावर (<http://mr.wikipedia.org/wiki/>) आपल्या नावाची नवीन नोंदणी (Sign In) अवश्य करावी. आपल्याला लेख संपादन करण्यासाठी त्याची मदत होईल. त्यासाठी पानाच्या वरील उजव्या कोपऱ्यात नवीन नोंदणी किंवा प्रवेश करा येथे क्लिक करून नवीन नोंदणी करावी. तदनंतर आपल्या खात्यात प्रवेश करून संपादनास सुरुवात करावी.

विकिपीडियावर नवीन लेख कसा लिहावा (संपादन)

नजिकच्या काळापासून विकिपीडियावर नवीन संपादन पद्धती उपलब्ध केली आहे. विकि-मार्कअपविषयी माहिती

नसतानाही कुणीही सर्वसामान्य व्यक्ती सुलभतेने संपादन करू शकेल असा या यथादृश्यसंपादक सुविधेचा उद्देश आहे.

१. ज्या विषयावर आपल्याला लेख लिहावयाचा आहे त्याचे नाव सुरुवातीला मुखपृष्ठावरील शोधखिडकीत टाकून त्यापुढे असलेल्या शोधभिगावर टिचकी मारा. समजा तुम्हाला कुशावर्त या विषयावर लेख निर्माण करावयाचा आहे तर खालील चित्रात दाखविल्याप्रमाणे कृती करा.

२. शोध घेतल्यानंतर त्या विषयावर विकिपीडियात लेख उपलब्ध नसल्यास सुरुवातीच्या ओळीत मराठी विकिपीडियावर 'कुशावर्त हा लेख लिहा' असे आपणास दिसेल. हा लेख उपलब्ध नसल्यास कुशावर्त हा शब्द तुम्हाला लाल रंगात दिसेल. त्या लाल रंगात दिसणाऱ्या शब्दावर टिचकी मारावी.

३. आता आपल्याला कुशावर्तची निर्मिती सुरू आहे असा संदेश दिसेल व त्याखाली असलेल्या संपादन खिडकीत तुम्हाला लेखात टाकावयाचा मजकूर लिहिता येईल.

४. संपादन खिडकीत मजकूर लिहून झाल्यावर बरती उजव्या हाताला जतन करा, बटनावर टिचकी मारा आणि लेख विकिपीडियावर प्रदर्शित करा.

विकिपीडिया लेखनशैली

विकिपीडिया हा एक मुक्त ज्ञानकोश असल्यामुळे सर्वसमावेशक पण तरिही तटस्थ दृष्टीकोनातून संदर्भासहीत लेखन करणे हा विकिपीडियाचा गाभा आहे. विकिपीडियावर प्रमाण मराठी भाषेतील व्याकरणानुसार व शुद्धलेखन नियमानुसार लेखन करावे, असा संकेत आहे. लेखातील वाचनीय मजकुरात, तसेच लेखांच्या किंवा वर्गांच्या शीर्षकांत अंक किंवा संख्या लिहिताना देवनागरी लिपीतील अंकांचाच वापर करावा.

उल्लेखनीयतेचे निकष

मराठी विकिपीडियावर एखादा लेख टिकून राहण्यासाठी ज्ञानकोश म्हणून उल्लेखनीयतेचे निकष महत्त्वाचे ठरतात. कोणत्याही व्यक्तीबद्दल काही विशेषत्व दाखवल्याशिवाय ज्ञानकोशीय उल्लेखनियता स्वीकारार्ह ठरत नाही.

- संबधीत विषयाच्या संदर्भाने विशेषता असणे, उल्लेखनीय विषयाचा अंगभूत गूणधर्म असणे
- इतर विश्वासाहर्ह माहिती/ज्ञानस्रोतांनी दखल घेतलेली असणे
- ललितेतर साहित्यातील/स्रोतातील संदर्भ उपलब्ध असणे.
- ललित साहित्याचे समिक्षीत संदर्भ उपलब्ध असणे.

दखलपात्रता

- विकिपीडियात, दखलपात्रता म्हणजे लेखातील विषय हे दखल घेण्याजोगे हवे, किंवा त्यात नोंद घेण्याजोगी पात्रता असावी. दखलपात्रता ही एखादा विषय विख्यात असणे, महत्त्वाचा असणे किंवा प्रसिद्धी यावर अवलंबूनच ठरविल्या जाते असे नाही. ते फक्त

त्या विषयाच्या स्वीकारास हातभार लावतात.

वकी विकिपीडिया सभिक करताना

तर्कसंगत : विकिपीडियावरील लेख पुनः पुनः आढावा घेऊन संपादित होतात त्यामुळे प्रत्येक आवृत्तिगणिक त्यातील एकांगीपणा कमी होण्यास मदत होते. कालांतराने तर्कनिष्ठता वाढू शकते. विकिपीडियातील लेखांनी सर्व संबंधित बाजूंचा सर्वसमावेशक तपशील देणे अपेक्षित असते.

लेखन संकेत

लेखांची शीर्षके शक्यतो मराठी देवनागरीमध्ये लिहा. उदा. Calcium असे रोमन लिपीत लिहिण्याऐवजी 'कॅल्शियम' असे देवनागरीत लिप्यंतर (transliteration) करून लिहावे. तसेच, लेखाचे नाव मराठी देवनागरी लिपीतील वर्णमाला वापरून लिहावे.

शीर्षक निःसंदिग्ध हवे, लेखांची शीर्षके शक्य तितकी निःसंदिग्ध लिहावीत. शीर्षकांमध्ये येणारी 'विशेषनामे' कोणत्या संदर्भात लिहिली आहेत हे शीर्षकावरून समजेल असे पाहावे. उदा. 'अरबी' असे शीर्षक बनवण्याऐवजी अरबी भाषेबद्दल लेख लिहायचा असल्यास 'अरबी भाषा' असे शीर्षक लिहावे; अरबी समुद्राबद्दल लेख लिहायचा असल्यास 'अरबी समुद्र' असे शीर्षक लिहावे. थोडक्यात, विशेषनामाबरोबरीने संदर्भसूचक शब्दांचा वापर करून अचूक अर्थबोध होईल असे शीर्षक लिहावे. संक्षिप्त रूपाऐवजी पूर्ण रूपाला प्राधान्य द्यावे.

विकिपीडिया काय नव्हे?

- विकिपीडियातील लेख अर्थातच एकांगी नसावा.
- विकिपीडियातील लेख छापील ज्ञानकोशाप्रमाणे स्थायी नसावा सतत योग्य बदल करणे अपेक्षित असते.
- विकिपीडियातील लेख हा शब्दकोश नाही. शब्दकोशात असते त्यापेक्षा अधिक सखोल, अधिक विस्तृत व मुद्देसूद माहितीचे संकलन होणे अपेक्षित असते.
- विकिपीडिया लेख हे मूळ संशोधन किंवा पहिलेच संशोधन असणे अपेक्षित नाही. येथे आधी झालेल्या इतरांच्या विचारांचा माहितीचा किंवा संशोधनाचा, लेखनाचा संदर्भ आधार देणे व मागोवा घेणे अपेक्षित आहे, त्यामुळे नवीन विचार पहिल्यांदाच मांडण्याकरिता हे व्यासपीठ वापरू नये.
- विकिपीडिया कोणत्याही अव्यावसायिक किंवा व्यावसायिक, व्यक्तिगत किंवा संस्थात्मक प्रचाराचे, प्रबोधनाचे, बकिलीचे, जाहिरातीचे किंवा फायद्याच्या दृष्टीने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष माहिती देण्याचे साधन नाही. अर्थात संबंधित माहितीची योग्य नोंद घेण्याच्या आड हे धोरण नाही.
- विकिपीडियातील लेख हे केवळ अंतर्गत किंवा बहिर्गत संकेत-

स्थळांचे संकलन किंवा पुर्ननिर्माणही नाही.

● विकिपीडियातील लेख कोणत्याही धर्मादाय, व्यापारी वा व्यक्तिगत, शासकीय, निम-शासकीय आस्थापनांचे संकेतस्थळ नाही. ब्लॉग नाही. केवळ सामाजिक संपर्क स्थापित करण्याची अथवा त्यांच्या बहलच्या- शंका/तक्रार/समस्या-निवारण जागा नाही.

● विकिपीडियातील लेख हे अंदाधुंद माहिती गोळा करण्याचे ठिकाण नाही.

विकिपीडिया बंधूप्रकल्प

विकिपीडियाशिवाय, बहुभाषी डिव्हनरीकरिता विकशनरी, मूळ दस्तावेज, पुस्तके, पाण्डुलिपी आणि स्रोत इत्यादीकरिता विकिस्रोत, तर नवीन पुस्तकांच्या निर्मितीकरिता विकिबुक्स, अवतरणांच्या संचयाकरिता विकिक्रोस, बातम्यांकरिता विकिन्यूज, चित्र छायाचित्र ध्वनी आणि चलचित्रमुद्रिका आणि इतर फाईल्सच्या संचयाकरिता विकिकॉमन्स इत्यादी सहप्रकल्पांसोबतच विकि-मिडीया फाऊंडेशन विकिस्पेसिज नावाचा जैवकोशाचा पण आहे.

विकिपीडियाची वैगुण्ये :

मुद्रणाधिकार असलेली माहिती संपूर्ण स्वरूपात सहज उपलब्ध होत नाही. तसेच नेमकेपणा आणि अचूकपणा बहल निश्चित खात्री देता येत नाही.

मराठी विकिपीडिया वार्षिक कार्यक्रम

मराठी विकिपीडिया प्रसार आणि प्रचारासाठी दरवर्षी अनेक वार्षिक कार्यक्रमांचे आयोजन करित असतो.

फोटोथोन : एक चित्र एकहजार शब्दांचे काम करते ह्या उक्ती प्रमाणे विकिपीडियातील माहितीस अधिक बळकटी देण्यासाठी चित्रांची आवश्यकता असते. प्रताधिकार मुक्त अशी चित्रे लोकांच्या दानातूनच विकिपीडियास प्राप्त होत असतात. मराठी विकिपीडिया २०१२ पासून दरवर्षी २८ फेब्रुवारीस लागून एक आठवड्याची चित्र दौड (फोटोथोन) आयोजित करित असतो. आजवर ह्या उपक्रमाद्वारे वीसहजाराहून ज्यास्त चित्रे विकिपीडियास दानात मिळाली आहेत.

महिला संपादनेथॉन : इतर सोशल नेटवर्किंग सांकेतिक स्थळांच्या तुलनेत विकिपीडियावर महिलांचा सहभाग अतिशय कमी आहे. इंग्रजी विकिपीडियात १०% महिला काम करतात तर मराठी विकिपीडियावर वर केवळ १% महिलांचा सहभाग आहे. मराठी विकिपीडियावर महिलांची सहभाग वाढावा म्हणून २०१३ पासून दरवर्षी ८ मार्चला जागतिक महिला दिवस निमित्तये महिला संपादनेथॉन आयोजित करित आहे.

वाचन प्रेरणा सप्ताह : महाराष्ट्र शासनाच्या आवाहनानुसार मराठी विकिपीडिया २०१५ पासून दरवर्षी माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम ह्यांची जयंती १५ ऑक्टोबरला लागून एक आठवडा वाचन प्रेरणा सप्ताहाचे आयोजन करित असतो. ह्या

दरम्यान ज्ञानकोश कसा वाचावा, हवी ती माहिती कशी शोधावी ह्या बाबत वाचकांना माहिती दिली जाते.

हक्क्याथोन : मराठी विकिपीडिया साठी लागणारी विविध तांत्रिक उपकरणे आणि स्वयंचलित साधने तयार करणे तसेच वेग वेगळ्या मोबाईल अप्लिकेशनसाठी मराठी विकिपीडिया २०१४ पासून दरवर्षी उन्हाळ्यात आयआयटी मुंबई येथे तांत्रिक कार्यशाळा घेतो. विकी तंत्रज्ञानात तरुणांची भागेदारी वाढावी म्हणून ह्या कार्यशाळेत भारतातील प्रमुख अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांसाठी काही जागा राखीव असतात.

माहिती अधिक तंत्रज्ञान :

संपादकांनी विकिपीडियास दिलेल्या वेळेचा जास्तीत जास्त संयुक्तिक वापर करण्यासाठी सांगकामे (बॉट) म्हणजेच स्वयंचलित यंत्राद्वारे वारंवार करावी लागणारी संपादने करणारी यंत्रणा मराठी विकिपीडियावर कार्यान्वित आहे. तसेच विकिपीडियाचा उपयोग वाढावा म्हणून अनेक उपकरणे तयार करण्यात आलेली आहेत. **अण्ड्रॉइड फोटो शेअर अॅप :** ह्या अण्ड्रॉइड अॅपद्वारे आपण कोणतेही चित्र सहज विकिपीडियास एका स्पर्शाद्वारे दान करू शकता. आजवर १०,००० वर डाऊनलोड झालेले हे अॅप गुगल प्ले स्टोअरवर मोफत डाऊनलोडसाठी उपलब्ध आहे.

मराठी विकिपीडिया डीव्हीडी : ज्या शाळांमध्ये संगणक उपलब्ध आहेत पण इंटरनेट सुविधा नाही अशा ठिकाणी विकिपीडिया पाहण्यासाठी मराठीत संपूर्ण विकिपीडिया डीव्हीडी उपलब्ध करून दिलेला आहे.

मराठी विकिपीडिया आकाश टॅब्लेटवर : भारत सरकारच्या आकाश ट्याब्लेट व इतर अण्ड्रॉइड टॅब्लेटवर मराठी विकिपीडिया उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

मराठी विकिपीडिया नेट बुकवर : भारत सरकारच्या स्वस्त दरातील नेट बुकवर (आर्म प्रोसेसर) मराठी विकिपीडिया पूर्वस्थापित करण्यात आलेला आहे. भारत सरकारच्या 'उन्नत भारत अभियान योजने' अंतर्गत मोफत वाटण्यात आलेल्या सर्व नेटबुकवर मराठी विकिपीडिया पूर्वस्थापित होता.

विकिपीडियाची वैगुण्ये गृहित धरूनसुद्धा मुक्त सार्वत्रिक उपलब्धतेमुळे, विविध विषयांच्या व्यापक परिघामुळे, सहज शक्य असलेल्या चर्चा आणि सतत सुधारणा ह्यांमुळे विकिपीडिया हा आज महाजालावरील सर्वाधिक वापरला जाणारा ज्ञानकोश झाला आहे.

अशा विश्वाचे स्वप्न पहा, की ज्यात, प्रत्येक मनुष्यमात्र संपूर्ण ज्ञानाच्या गोळाबरेजत 'मुक्तपणे देवाणघेवाण' करू शकेल. - तशी आमची बांधिलकी आहे.

- राहुल देशमुख

प्रचालक, मराठी विकिपीडिया

deshmukh.rahul@iitb.ac.in

मराठी विश्वकोश मराठी ज्ञानभाषा

दिलीप करंबळेकर

प्रत्येक माणसाचे आपल्या मातृभाषेवर प्रेम असते. प्रत्येकालाच आपली मातृभाषा ही ज्ञानभाषा व्हावी असे वाटत असते. कोणत्याही भाषेला ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळणे ही कठीण गोष्ट आहे. जगातील कोणतीही भाषा ही मानवाच्या अभिव्यक्तीच्या गरजा कशा प्रकारे पूर्ण करते त्यानुसार तिची उपयोगिता वेगवेगळ्या पातळ्यांवर ठरत असते. भाषावापराच्या साधारणतः तीन पायऱ्या असतात. पहिली पायरी म्हणजे व्यावहारिक भाषा. व्यावहारिक भाषा ही माणसाच्या रोजच्या वापरामध्ये दैनंदिन गरजा पूर्ण करेल अशा प्रकारची साधारण बोली होय. ही रोजच्या व्यवहारासाठी पुरेशी असते. अनेक बोलीभाषांचा या गटामध्ये समावेश होतो. व्यावहारिक भाषा जरी रोजच्या वापरामध्ये असली तरी त्यामध्ये जगभातील सर्व ज्ञान, संकल्पना, माहिती दुसऱ्या भाषेची मदत न घेता मांडण्याची क्षमता नसते. व्यावहारिक भाषा सर्वतोमुखी असली तरी तिची समृद्धी त्या भाषेमध्ये निर्माण होणाऱ्या साहित्य व वाङ्मयाच्या स्तरावर आणि तिचा इतर भाषांबरोबर होणाऱ्या संपर्कावर अवलंबून असते. जगातील काही व्यावहारिक भाषांना तर त्यांची लिपी वा स्वतःचे व्याकरणदेखील नाही. अशा भाषांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या भाषिक प्रक्रिया वापरून नवीन संज्ञा तयार करता येत नाहीत वा नवा विचार मांडता येत नाही.

भाषेच्या वापरानुसार ठरणारी दुसरी पायरी म्हणजे सांस्कृतिक भाषा. वेगवेगळ्या भागातील संस्कृतीची वैशिष्ट्ये जोपासण्यासाठी सांस्कृतिक भाषा पूर्णपणे समर्थ असते. या पातळीवर स्वतंत्र अशा व्याकरणाबरोबरच त्याभाषेमध्ये स्वतःचे असे वाङ्मय निर्माण होते आणि त्या सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये असणाऱ्या कला, साहित्यविषयक संकल्पना मांडण्यासाठी वा लोकांपर्यंत पाहोचविण्यासाठी ही भाषा स्वतःचा असा शब्दकोश देखील निर्माण करत असते. त्यासाठी तिला इतर भाषांवर अवलंबून रहावे लागत नाही. भाषेमध्ये साहित्यनिर्मिती होऊ लागली की भाषा ही बोली राहत नाही तर

भारतीयांच्या बौद्धिक क्षमतेची अनुभूती युरोप व अमेरिका यांसारख्या विकसित देशांनाही येत आहे. याचा उपयोग करून आपल्या प्रचंड जनशक्तीला या ज्ञानसंस्कृतीमध्ये सहभागी करून घेऊन सक्षम करता आले, तर एक जागतिक महाशक्ती म्हणून आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करता येईल.

सांस्कृतिक व्यवहाराचे माध्यम होते. तिला स्वतःची अशी लिपी असते. याभाषेमध्ये कथा, कादंबऱ्या, कविता अशाप्रकारचे विभिन्न साहित्य निर्माण होते. एवढे झाले तरीही तिला ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त होत नाही. भाषेच्या स्वरूप आणि वापरानुसार ठरणारी तिसरी पायरी म्हणजे ज्ञानभाषा होय.

भाषा जर खऱ्या अर्थाने ज्ञानभाषा व्हावयाची असेल तर त्या भाषेमध्ये स्वतंत्र ज्ञाननिर्मिती व्हावी लागते. मूलभूत

ज्ञाननिर्मिती होणे, निर्माण झालेल्या ज्ञानाचा सहज प्रचार होणे आणि सामान्यांना ज्ञानाचे आकलन करताना कोणतीही अडचण न येणे ही ज्ञानभाषेची वैशिष्ट्ये म्हणता येतील. त्याच भाषेमध्ये मूलभूत संशोधने होतात आणि ही संशोधने त्याच भाषेमध्ये मांडली जातात. असे होताना नवीन संज्ञा तयार करताना, त्यांचा वापर करताना आणि सामान्यांपर्यंत त्या संज्ञा संशोधकाला अभिप्रेत अर्थासकट पोहोचविताना कोणतीही अडचण येत नाही. भाषेला ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळण्यासाठी आवश्यक असते ती भाषा वापरणाऱ्या सर्वांसाठी ज्ञानव्यवहार आणि ज्ञाननिर्मिती खुली असणे. अशा प्रकारचे सर्वसमावेशक वातावरण त्या त्या भाषिक लोकांमध्ये निर्माण झाल्यावर त्याभाषेमध्ये ज्ञाननिर्मिती आणि प्रसार-प्रचार हे अगदी सहज शक्य होतो.

पूर्वीच्या काळी अशा ज्ञानभाषेचा दर्जा हा संस्कृत, लॅटीन या अभिजात भाषांना होता. मात्र काळाच्या ओघात या भाषा जनसामान्यांपासून दूरवल्या आणि त्यामध्ये असणारा जिवंतपणा हळुहळु नाहिसा झाला. १८व्या-१९व्या शतकामध्ये अशा ज्ञानभाषेचा दर्जा हा जर्मन, फ्रेंच आणि इटालियन या भाषांना होता. पण आजमात्र असा ज्ञानभाषा असण्याचा दर्जा हा इंग्रजी, जर्मन, मॅडरीन अशा काही भाषांनाच प्राप्त आहे. जागतिक स्तरावर या भाषांमध्ये सर्व ज्ञानव्यवहार होणे शक्य आहे. आणि या ज्ञानव्यवहारास सार्वत्रिक व सर्वसमावेशक स्वरूप आहे.

आपल्या मराठी भाषेला असा ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त होण्यासाठी फार परिश्रमांची आवश्यकता आहे. तेराव्या शतकामध्ये ज्ञानेश्वरांनी संस्कृतमध्ये असलेले श्रीमद्भगवतगीतेमधील तत्त्वज्ञान मराठी भाषेमध्ये आणले आणि तेव्हापासून मराठीचे स्वरूप पालटू लागले. मराठीने हे तत्त्वज्ञान कोठेही अर्थाशी तडजोड न करता योग्य तऱ्हेने पेलले आहे. मराठीचे ज्ञानभाषेच्या दिशेने हे पहिले पाऊल म्हणता येईल.

परंतु मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त होण्यासाठी काही प्राथमिक गोष्टींची नितांत आवश्यकता आहे. यातील पहिली पायरी म्हणजे आज जगभरामध्ये उपलब्ध असणारे ज्ञान हे मराठी भाषेमध्ये मराठी भाषिक जनतेला उपलब्ध होणे. ही आवश्यकता जाणून महाराष्ट्राचे प्रथम मुख्यमंत्री श्री.यशवंतराव चव्हाण यांनी विश्वकोश निर्मितीचे कार्य हाती घेतले. त्यासाठी त्यांनी आपल्या महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना करून त्याचे अध्यक्षपद तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांकडे सोपविले. तर्कतीर्थानी प्राथमिकतेने विश्वकोशाच्या निर्मितीचे कार्य हाती घेतले. आणि मराठी विश्वकोशाचे वीस खंड प्रकाशित व्हावेत असा संकल्प केला. या सर्व संकल्पाचा एक टप्पा म्हणजे २०१५ साली झालेल्या विश्वकोशाच्या विसाव्या खंडाचे प्रकाशन होय.

मराठी विश्वकोशाचा पहिला खंड हा १९७६ साली प्रकाशित झाला. हे सर्वच खंड अकारविल्हे आहेत. त्यामुळे या खंडांमध्ये त्या त्या ज्ञानशाखेमध्ये ज्या नवीन ज्ञानाची भर पडत आहे त्याची भर घालण्यासाठी पुनर्मुद्रणासाठी थांबणे आवश्यक ठरते. या सर्वच माहितीचे अद्ययावतीकरण करणेही आवश्यक आहे. अद्ययावतीकरणाचे ध्येय समोर ठेऊन विश्वकोश निर्मिती मंडळाने मानव्यविद्या आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान या दोनही ज्ञानक्षेत्रांच्या अनुषंगाने अनेक विद्यापीठे व शैक्षणिक संस्था यांमध्ये ६० विषयांची ज्ञानमंडळे स्थापन करण्याचा उपक्रम हाती घेतला आहे. या ज्ञानमंडळांच्या निर्मितीमुळे त्या त्या ज्ञानशाखेमध्ये काम करणारे महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर जगभरातील विषयतज्ज्ञ हे एकाच व्यासपीठावर एकत्र येतील. वेगवेगळ्या विषयांतील ज्ञान हे मराठी भाषेमध्ये, सर्व मराठी भाषिकांना उपलब्ध होण्यासाठी सर्व माहितीच्या संकलनाबरोबरच त्या त्या विषयांच्या ज्ञानमंडळांची संकेतस्थळे सुरू करण्यात येणार आहेत. संकेतस्थळांवर माहितीचे प्रक्षेपण केल्यामुळे सर्वच माहितीचा प्रसार हा मोठ्या प्रमाणावर आणि जलद गतीने होईल. संकेतस्थळांवर त्याविषयांतर्गत होणाऱ्या सर्व नोंदी आणि वाचकांना विषय अधिक सकसपणे समजावून देण्यासाठी त्या त्या नोंदीमध्ये विषय स्पष्ट करणाऱ्या अनेक दृक्-श्राव्य माध्यमांचाही वापर करण्यात येणार आहे. यासर्व संकेतस्थळांवर वाचकांना त्यांच्या ज्ञान आणि अनुभवाच्या अनुषंगाने माहितीची भर घालणेदेखील सहज शक्य होणार आहे. अशा रचनेमुळे खऱ्या अर्थाने ही सर्वसमावेशक अशी ज्ञानसंस्कृती महाराष्ट्रामध्ये उदयास येईल.

एकविसाव्या शतकातील तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे ज्ञानाच्या

कक्षा रुंदावलेल्या आहेत. ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानप्रसार आणि प्रचार हे सर्वच आज विकसित तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे सर्व जनांसाठी खुले आहे. ज्ञानाचे संहितीकरण, त्यावर अधिक प्रक्रिया आणि नव्या ज्ञानाची निर्मिती हे सर्वच आज सहज शक्य बनले आहे. आज तंत्रज्ञान गाठीशी असणारी प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या पद्धतीने हातभार लावू शकते. माहितीतंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रशिक्षित व सक्षम मनुष्यबळ भारतापाशी असल्याने गेल्या पंचवीस ते तीस वर्षांत जागतिक स्तरावर भारताची विशेष दखल घेतली जात आहे. भारतीयांच्या बौद्धिक क्षमतेची अनुभूती युरोप व अमेरिका यांसारख्या विकसित देशांनाही येत आहे. याचा उपयोग करून आपल्या प्रचंड जनशक्तीला या ज्ञानसंस्कृतीमध्ये सहभागी करून घेऊन सक्षम करता आले, तर एक जागतिक महाशक्ती म्हणून आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करता येईल. त्यामुळे उपलब्ध सर्व प्रगत तंत्रज्ञानाच्या आधारे सर्व समाजघटकांमध्ये ज्ञानाच्या प्रक्रियेस चालना देणे हेच विश्वकोशाचे उद्दिष्ट आहे.

ज्ञानमंडळांच्या संकेतस्थळांच्या माध्यमातून सर्व मराठी भाषिक लोकांना, त्यांना विशेष गती आणि रस असणाऱ्या विषयांमध्ये स्वतःच्या अनुभव आणि विचारांची भर टाकण्याची संधी उपलब्ध करून देण्याचा विश्वकोश निर्मिती मंडळाचा मानस आहे. सर्व मराठी भाषिक आपली माहिती आणि ज्ञान हे मराठी भाषेमध्येच प्रकट करू लागतील व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून या ज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार देखील मराठी भाषेमध्ये होईल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने मराठी ही ज्ञानभाषा होण्याच्या शक्यतेची पहाट होताना दिसेल.

– दिलीप करंबळेकर

अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोशनिर्मिती मंडळ

दूरध्वनी : २४२२९०२०

kdilip54@gmail.com

प्रधानी

किमया
निर्मला कलंबी

“सर्वसाधारण कवितांची भाषा अगदी साधी, सोपी, लहानांपासून मोठ्या व्यक्तींनाही सहज समजू शकेल अशीच आहे. त्यातील आशय महत्त्वाचा. मोजके अलंकार घातल्यास, अलंकारांचं प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्तींपेक्षा ती व्यक्ती अधिक खुलून दिसते. साधेपणात सौंदर्य असते. ‘किमया’ या संग्रहातील कविता वाचून असा प्रत्यय येऊ शकेल.”

मूल्य १२० रुपये
सवलतीत ७५ रुपये

भाषाव्रती यास्मिन शेख!

सचिन परब

‘एक मुसलमान बाई आपल्याला मराठी कसं शिकवणार?’ बीएचं वर्ष सुरू झालं. मुंबईतील शीवच्या साऊथ इंडियन एज्युकेशन सोसायटीच्या कॉलेजातल्या मुलांना प्रश्न पडला होता. पण प्राध्यापक वर्गात आल्या आणि सगळ्याच प्रश्नांची उत्तरं मिळाली. ज्येष्ठ पत्रकार नीला उपाध्ये यांनी आपल्या आठवणी लिहून ठेवल्या आहेत. फक्त या विद्यार्थ्यांनाच नाही, तर अनेकांना असेच प्रश्न असतात. ‘तुम्ही कसं काय इतकं छान मराठी बोलता?’ नाव आडनावांच्या पूर्वग्रह आणि अज्ञानामुळे हा प्रश्न तर ठरलेलाच असतो. नितळ सुंदर मराठी बोलणाऱ्या बाईचं नाव असतं यास्मिन शेख. नुकताच राज्य सरकारचा डॉ. अशोक केळकर भाषा अभ्यासक पुरस्कार घोषित झाल्यामुळे आता कदाचित असा प्रश्न विचारण्याची संख्या थोडीशी का होईना कमी होऊ शकेल.

‘माझं लग्न मुसलमान माणसाशी झालेलं असलं तरी मी धर्म नाही बदललेला. मी ज्यू आहे हो’, यास्मिन मॅडम हसत हसत खुलासा करतात. तरीही अनेकांच्या चेहऱ्यावरचं प्रश्नचिन्ह दूर झालेलं नसतं. पण कोकण किनारपट्टीवरच्या बेने इस्मायलींची संस्कृती माहित असणाऱ्यांना असे प्रश्न पडणार नाहीत. धर्माने ज्यू असला तरी मराठी मातीत एकरूप झालेला हा समाज मराठीलाच आपली मातृभाषा मानत आलेला आहे. मराठी संस्कृतीत त्याने महत्त्वाचं योगदानही दिलेलं आहे.

२१ जून १९२५. यास्मिन शेखांचा जन्म नाशिकच्या मिशनरी हॉस्पिटलात झाला. माहेरचं नाव जेरूशा रूबेन. त्यांचे आजोबा गुरांच्या दवाखान्यात डॉक्टर होते आणि वडील सार्वजनिक बांधकाम खात्यात अधिकारी. आईचं नाव रूथ आणि वडिलांचं नाव जॉन रूबेन. वडील फार शिकलेले नव्हते. तेव्हाची पाचवी म्हणजे आताची नववी. आईचंही शिक्षण अर्धवटच राहिलेलं होतं. तिला शिकायची आवड होती. त्यामुळे वडिलांनी तिला इंग्रजी शिकवण्यासाठी घरी शिक्षिका नेमली होती. आई वडील दोघांचीही

क्लिष्ट मानलं जाणारं व्याकरण
फक्त सोपंच नाही तर सुंदरही असू
शकतं हे मराठीतल्या नव्या पिढ्यांना
कळलं ते यास्मिन शेखांमुळे.
त्यांना राज्य सरकारचा
डॉ. अशोक केळकर भाषा अभ्यासक
पुरस्कार घोषित झालाय.
त्यानिमित्ताने...

वाचनाची आवड मुलगी जेरूशाला वारसा म्हणून मिळाली. घरी खूप पुस्तकं असायचीच, पण भाषेची गोडी लावली ती शाळेने.

वडिलांच्या बदलीमुळे पंढरपूरच्या आपटे स्कूल आणि विक्टोरिया ज्युबिली हायस्कूलला त्या दुसरी ते मॅट्रिक शिकल्या. आपटे स्कूलमधले चळेकर सर मराठी इतकं छान शिकवत की जेरूशा कायमची भाषेची विद्यार्थिनी बनली. कऱ्हाड, चाई इथे काही वर्षे

राहिल्यानंतर त्या पुण्यात एस. पी. कॉलेजात शिकल्या. तिथे श्री. म. माटे यांचासारखे गुरू असल्याने त्यांचा भाषेकडे पाहण्याचा व्यापक दृष्टिकोन मिळाला. पुढे मुंबईतल्या एसआयईएस कॉलेजात जवळपास तीन दशकं मराठीचं अध्यापन करताना श्री. पु. भागवतांसारखे निष्णात संपादक सहकारी म्हणून लाभले. मूळ नाशिककर असल्यामुळे वसंत कानेटकरांकडूनही त्यांना शिकता आलं.

अनेक थोरामोठ्यांचा सहवास लाभला तरी यास्मिन शेख यांचं वैयाकरण आणि भाषाशास्त्रज्ञ म्हणून व्यक्तिमत्त्व आणि कर्तृत्व स्वतंत्र आहे. शहरांपेवजी अस्सल मऱ्हाठी मुलखात बालपण गेल्यामुळे मराठीच्या रसरशीतपणाशी त्या जवळून परिचित होत्या. विविध संस्कृतींच्या व्यापकतेचे संस्कार पेलून त्या प्रत्यक्ष जगत होत्या. कॉलेजात शिकवत असतानाच त्यांनी डेक्कन कॉलेजात आधुनिक भाषाशास्त्राचा अभ्यासक्रमही पूर्ण केला होता. आधीच्या भाषाशास्त्रज्ञांसारखा त्यांचा पिंड संस्कृतवर पोसलेला नव्हता. त्यांनी उच्चशिक्षणासाठी कधीच संस्कृत हा विषय घेतलेला नव्हता. त्यामुळे मराठीच्या व्याकरणाला आणि भाषाशास्त्राला त्यांना मराठी म्हणून पाहता आलं. ‘मराठी लेखन मार्गदर्शिका’ आणि ‘मराठी शब्दलेखनकोश’ ही दोन पुस्तकं त्याची साक्षीदार आहेत.

‘मराठी व्याकरणाचे नियम तयार करणारे बहुतेक संस्कृतज्ञच होते. त्यामुळे त्यांनी वापरलेल्या संज्ञा सर्वसामान्यांना कळणं

कठीण होतं. मी एकदा बीएच्या वर्गात विचारलं होतं की सामान्यरूप म्हणजे काय? तेव्हा उत्तर आलं होतं की सामान्य दिसतं ते सामान्यरूप. त्यामुळे व्याकरणाविषयी लिहिताना विद्यार्थ्यांलाही समजेल अशा सोप्या शब्दांत लिहिण्याचा मी प्रयत्न केला', यास्मिनजी सांगतात. व्याकरणाचे सरकारी नियम सर्वसामान्यांना कळत नाहीत. म्हणून ते सोपे करून सांगण्याची कल्पना मराठी भाषा विकास मंडळाच्या वसुंधरा पेंडसे नाईकांची. ती आकाराला आली यास्मिन शेख यांच्या 'मराठी लेखन मार्गदर्शिका' या पुस्तकामुळे. 'मराठी शब्दलेखनकोश' ही असाच मराठी लिखाणासाठी मार्गदर्शक ठरला. या दोन्ही पुस्तकांचं बोट धरून मराठी लिहिणाऱ्यांच्या काही पिढ्या घडल्या आहेत. एरव्ही क्लिष्ट मानलं गेलेलं व्याकरण हे फक्त सोपंच नाही तर सुंदरही असू शकतं, हे या पुस्तकांनी दाखवून दिलंय.

मराठी ही ठरलेल्या नियमांनुसार लिहिली जावी असं त्यांना वाटतं. पण त्याविषयी त्या दुराग्रही नाहीत. सध्या असलेले काही नियम काळानुरूप बदलायला हवेत, असंही त्यांना वाटतं. 'ग्रांथिक किंवा लिखित भाषा ही बोलली भाषेपेक्षा वेगळी असणारच. भाषेत शुद्ध अशुद्ध काही नसतं. आपलं व्यक्तिगत मत काही का असेना तज्ज्ञांनी ठरवून दिलेल्या आणि सरकारने मान्य केलेल्या नियमांचं पालन करणं हे आपलं कर्तव्य आहे, असं मला वाटतं. प्रत्येकाने आपले नियम तयार करून लिहिले तर भाषिक अनागोंदीच होईल.' असं त्यांचं मत त्या स्पष्टपणे सांगतात. त्यासाठी त्या आग्रहीदेखील आहेत. हा प्रयत्न फक्त पुस्तकीही नाही. चांगलं मराठी शिकवण्यासाठी त्या सतत प्रयत्न करत आल्या आहेत.

मातृभाषेचं अंगिकारलेलं व्रत आज ९१व्या वर्षीही त्या निष्ठेने निभावत आहेत. 'आजही मला शंका विचारण्यासाठी दूरदूरून फोन येत असतात. अगदी स्वित्झर्लंड आणि अमेरिकेहूनही फोन

येतात. मी माझ्या हातातलं काम सोडून त्यांच्या शंकांचं निरसन करते. ते मला माझ्या मातृभाषेचं काम वाटतं. मला काही येत नसेल तर ते शोधते आणि संबंधितांचं पत्र लिहून समाधान करते,' त्या सांगतात. गेल्याच वर्षी पायाचं ऑपरेशन झाल्यामुळे त्या आळीपाळीने त्यांच्या उच्चविद्याविभूषित मुली डॉ. शमा आणि प्रा. रुकसाना यांच्या घरी राहतात. त्यामुळे घरच्या लँडलाइन फोनवरून सुरू असणारं हे विद्यादान थोडं थांबलेलं आहे. आता त्यांचा मोबाईल नंबर जसजसा पसरतो आहे, तसंही हे सत्र त्यावरही सुरू झालं आहे. शिवाय 'अंतर्नाद' या मासिकासाठी व्याकरण सल्लागार म्हणूनही त्या सक्रिय आहेत.

२७ फेब्रुवारी २०१७ रोजी यास्मिनजींना भाषा अभ्यासक पुरस्कार समारंभपूर्वक दिला जाईल. 'आता मृत्यू जवळ आला आहे. इतक्या उशिरा दखल घेतली गेली, तरी त्याचा मला अत्यंत आनंद झाला. हा पुरस्कार माझ्यासाठी सर्वस्वी अनपेक्षित होता. मी कोणत्याही पुरस्कारासाठी कधीच प्रयत्न केले नाहीत. कारण मातृभाषेची सेवा हे माझ्यासाठी व्रत आहे. मातृभाषा आपल्यापरीनं समृद्ध करत राहणं, हाच माझ्या जीवनाचा हेतू आहे. भाषाशास्त्र आणि व्याकरण हे माझ्या अभ्यासाचे आणि आनंदाचे विषय आहेत.' त्यांची ही प्रतिक्रिया त्यांच्या जीवननिष्ठेचं सार सांगणारी आहे.

शांतपणे काम करत राहणं हा यास्मिनजींचा स्वभाव आहे. त्या स्वतःविषयी कधीच काही लिहित नाहीत. पण त्यांच्या ९१ वर्षांच्या समृद्ध आयुष्यात व्याकरणाच्या पलीकडेही खूप काही आहे. त्यांनी त्यांच्या आठवणी लिहून काढायला हव्यात. स्वतःविषयी लिहायचं नसेल तर मराठीच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या साक्षीदार म्हणून तरी त्यांनी ते लिहायला हवं.

— सचिन परब

भ्रमणध्वनी : ९९८७०३६८०५

ssparab@gmail.com

ग्रंथाली

डोळ्यांचा डोळा - पुरुषोत्तम वि. गावंडे

मी पेशाने सरकारी नोकर असल्यामुळे आमच्या बाबू कुळाच्या कुळाचाराप्रमाणे समाजपराम्मुखता, असंवेदनशीलता व मिळमिळीत कोरडेपणा अंगी बाणविणे आवश्यक होते. मात्र असे असूनही काही ठिकाणी मर्यादेचे थोडे अधिक्रमण करून क्वचितपणे किंचित कठोर शब्दांचा वापर करण्याचे औधत्य झाले आहे. त्या मागचा सामाजिक संदर्भ लक्षात घेतल्यास तशी शब्दयोजना क्षम्य वाटेल. अर्थातच या शैलीचे मला मुळीच वैषम्य वाटत नाही.

एके दिवशी हिंगोलीवरून मला एका युवकाचा फोन आला. जीवन-मृत्यूबाबत कीथ टर्नर या व्यक्तीवरील मी लिहिलेला लेख वाचून आत्महत्येच्या निर्णयापासून परावृत्त होऊन, पुन्हा नव्या उमेदीने जगण्याचा निर्धार केल्याचे त्याने मला सांगितल्यावर मी अक्षरशः गहिवरलो! आणि या लेखनाला त्यावेळी जगातला सर्वोच्च पुरस्कार मिळाल्यासारखे वाटले.

मूल्य २०० रुपये

सवलतीत १२० रुपये

चितमपल्लीचे कोशकार्य

राखी चव्हाण

निसर्ग ज्याला समजला, अनुभवता आला आणि निसर्गात जो रमला, त्याच्याच लेखणीतून निसर्ग कागदावरही तेवढ्याच समर्थपणे शब्दबद्ध होतो. निसर्ग अनेकांनी शब्दात बांधण्याचा प्रयत्न केला, पण शब्दांची बांधणी कुठे ना कुठे अपूर्ण वाटली. खांडेकर, फडके यांच्या कथांम

चितमपल्लीची पुस्तकं वाचताना त्यांच्यासोबत आपणही जे जंगल अनुभवत जातो. मराठीत आजवर कधी अशी कोशनिर्मिती झाली नाही, ती या तपस्वीने केली.

त्यांनाही कळले नाही. जंगलाविषयी, निसर्गाविषयीची जाण लोकांना व्हावी, त्यातले खरे ते लोकांपुढे जावे म्हणून ते लिहीत. या लिखाणांवरूनच त्यांचे गुरुवर्य मित्र गो.नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकर यांनी या अनुभवांवर पुस्तके लिहिण्याचा आग्रह त्यांना केला. त्यावेळी

धूनही निसर्ग शब्दबद्ध झाला, पण या कथा वाचताना तो डोळ्यांसमोर उभा राहिला नाही. अरण्यऋषी मारुती चितमपल्ली यांच्या शब्दातला निसर्ग मात्र वाचताना डोळ्यांसमोर उभा राहिला. त्यांची प्रत्येक निसर्गकथा जणू शब्दातून जिवंत होताना दिसून येते, मग ती कितीही जुनी का असेना! अर्थातच या अरण्यऋषीची ४० वर्षांची ती साधना त्यामागे आहे. 'विदा करंदीकर जीवनगौरव' अलीकडेच त्यांना जाहीर झाला. त्या पार्श्वभूमीवर अरण्यऋषींशी साधलेला हा संवाद!

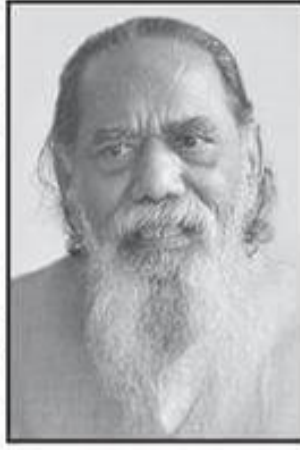
साधारणपणे नोकरी म्हणजे फक्त उदरनिर्वाहाचा एक मार्ग, अशी सर्वसामान्य माणसाची मानसिकता असते. त्यामुळे नोकरीत रमणारी माणसं फार कमी पाहायला मिळतात. त्यातही सरकारी नोकरी असेल तर मग विचारायलाच नको. मारुती चितमपल्लींच्या बाबतीत वेगळंच घडलं. हे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे अजब रसायन होतं. निसर्गाच्या सान्निध्यातली असली तरीही सरकारी नोकरी होती, पण ते अक्षरशः निसर्गात रमले, नोकरी जगले आणि म्हणूनच मारुती चितमपल्ली या नावाला 'अरण्यऋषी' ही पदवी केव्हा, कशी चिकटली, कळलेच नाही. या निसर्गनिच त्यांना साहित्यात ढकलले. रोजनिशी अनेकजण लिहितात, पण म्हणून रोजनिशी लिहिणारी ती प्रत्येक व्यक्ती साहित्यिक होतेच असे नाही! नोकरीतला प्रत्येक दिवस टिपण्याची त्यांची सवय! जंगलात भ्रमंती करताना जे काही डोळ्याला दिसेल, मग ती लाल मुंगी असो वा डोंगराएवढे मुंग्यांचे वारूळ! त्याची नोंद डायरीत झालीच पाहिजे. बरं हे टिपणं म्हणजे नुसतं टिपणं नव्हे तर त्या विषयाच्या गाभ्यापर्यंत जाणं हेही त्यांच्या दैनंदिनीत समाविष्ट होते. दरम्यान, या लिखाणाला वृत्तपत्रातील लेखाचे स्वरूप कधी आले, हे

त्यांना ते जमले नाही, पण नंतर हा आग्रह त्यांनी मनावर गेतला. त्यांचे लिखाण घेऊन ते मुंबई-पुण्यातील प्रकाशकाकडे गेले, त्या सर्वांनी त्यांना बाहेरची वाट दाखवली. कारण त्यात रंगवलेले असे काहीच नव्हते. उलट त्यांच्या लिखाणात वास्तव होते, सच्चेपणा होता. शेवटी लिखाणाची सारी कागद घेऊन ते परतले. मात्र, त्यांच्याविषयी ऐकून असलेले, त्यांना भेटलेले नागपुरातील साहित्य प्रसार केंद्राचे राजाभाऊ कुलकर्णी यांनी हे जाणले आणि त्यांनी स्वतःहून हे लिखाण प्रकाशित करण्याचा मानस त्यांच्यापुढे व्यक्त केला. त्यावेळी १९८३ साली 'पक्षी जाय दिगंतरा' हे पहिले पुस्तक जन्माला आले. या पहिल्याच पुस्तकाला मिळालेला वाचक आणि त्याच्या अनेक आवृत्त्या पाहून पाठ फिरवणाऱ्या पुण्या-मुंबईच्या प्रकाशकांनी त्यांना परत येण्याची गळ घातली, पण ते कधी त्यांच्याकडे वळलेच नाहीत. राजाभाऊ कुळकर्णींनी त्यांना दिलेला हात आणि त्यांच्या जाण्यानंतर त्यांचा मुलगा मकरंद कुळकर्णी यांनी दिलेली साथ आजतागायत कायम आहे.

आजपर्यंत किमान २०-२२ पुस्तके त्यांनी लिहिली असून वयाच्या ८५व्या वर्षीही लिखाणातील त्यांचे सातत्य कायम आहे. ४० वर्षांची नोकरी आणि त्यांची डायरी निसर्गविड्यांना अजून बरेच काही देण्यासाठी सिद्ध आहे. त्यांच्याइतके परिश्रम घेण्याची तयारी आजही कुणात असेल असे वाटत नाही. तब्बल चार ते पाच वर्षांच्या परिश्रमानंतर भावी पक्षीनिरीक्षक आणि अभ्यासकांसाठी त्यांनी 'पक्षीकोश' जन्माला घातला. आता 'प्राणीकोश', 'मत्स्यकोष', 'वृक्षकोश' प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत. हे कोश सहजासहजी जन्माला येत नाही आहेत, तर त्यामागे या अरण्यऋषींची अविरत साधना आहे. पुस्तके, कादंबरी, नाटके लिहिणारी अनेक भेटतील,

पण कोशनिर्मिती एवढी सोपी नाही. मराठीत एक लाखाहून नवे शब्द त्यांनी दिले आहेत आणि मराठी साहित्यात असे योगदान आजवर कुणी दिलेले नाही. वयाच्या ८५व्या वर्षीही पहाटे पाच वाजल्यापासून त्यांनी दिनश्र्या सुरू होते. प्राणायाम, ध्यानधारणा यापासून झालेली सुरुवात आणि मग हातात थेट लेखणी. एक छोटीशी विश्रांती आणि पुन्हा एक ते दीड वाजेपर्यंत हातातली लेखणी कायम असते. जेवणानंतर वामकुक्षी आणि पुन्हा दुसऱ्या दिवशीच्या लिखाणाची तयारी. दरम्यान तास-दोन तासांचा वेळ अभ्यांगतांसाठीही! त्यांच्या या दैनंदिनीत आजवर खंड पडला नाही. घरात जाताक्षणीच पुस्तके, कागदांचा गराडा आणि त्यात साधना करणारे अरण्यकृषी नजरेस पडतात. त्यातही आश्चर्य म्हणजे या माणसाला आजवर कधी चष्म्याची गरज पडली नाही. एवढ्या मोठमोठ्याल्या कोषाची निर्मिती, पण चष्म्याशिवाय!

माणसांच्या गराड्यात राहायला त्यांना आवडतं, कारण तेथेच त्यांची लेखणी चालते. लिखाणासाठी एवढी तपश्र्या करूनही त्यांच्या लिखाणातून कधी अहंकार जाणवत नाही. ललित लेखन, अलंकाररिता भाषा किंवा अभिनिवेशी भाव त्यांच्या त्यांच्या लिखाणात कधीच आढळून येत नाही. मी खूप ज्ञानी असाही अविर्भाव त्यांच्या लिखाणात नसतो. तर त्यांच्या लिखाणात असतो सहज भाव. त्यांचे लिखाण थेट हृदयाला भिडणारे असते. जंगल जगायला लावणारं त्यांचं लिखाण असतं. त्यांची पुस्तकं वाचताना

त्यांच्यासोबत आपणही जे जंगल अनुभवत जातो. मराठीत आजवर कधी अशी कोशनिर्मिती झाली नाही, ती या तपस्वीने केली. त्यांच्या लिखाणाचे समीक्षण आजवर कुणी केले नाही, कारण त्यांच्या लिखाणावर समीक्षा करणं इतकं सोपं नाही. 'चकवा चांदण' हे त्यांचं आत्मचरित्रपर लिखाण वाचतानाही त्यातला साधेपणा सहज जाणवतो आणि त्यातून मारुती चितमपल्ली हे व्यक्तिमत्त्वही डोळ्यांसमोर उभं राहतं.

अशा या व्यक्तिमत्त्वाकडे २००६ मध्ये सोलापुरात आयोजित ७९व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद चालून आले. निवड होताच त्यांनी आधी धाव घेतली ती मुंबईकडे. मुंबईत ते आधी जाऊन विंदा करंदीकरांना भेटले, त्यांचे आशीर्वाद घेतले. तीच त्यांची करंदीकरांसोबतची पहिली आणि अखेरची भेट! त्यामुळे त्यांच्या नावानं पुरस्कार जाहीर झाला तेव्हा ते मनापासून आनंदले. पुरस्कारासाठी कधीही त्यांनी काम केले नाही आणि पुरस्कारासाठी कुणाच्या मागे धावले नाहीत. म्हणूनच आज ते २०-२२ पुरस्कारांचे मानकरी ठरलेत. त्यातही दोन पुरस्कारांचे कौतुक त्यांना अधिकच आहे. 'महाराष्ट्र साहित्य गौरव पुरस्कार' ने या आधीच त्यांना पुरस्कृत करण्यात आले आहे आणि आता त्याच तोडीच्या साहित्यातील सर्वोच्च जीवनगौरव सन्मानाचे मानकरी ठरले आहेत. अर्ज करून मिळालेल्या पुरस्काराचा आनंद दीर्घकाळ टिकत नाही, पण आपोआप चालून आलेला पुरस्कार कायम आनंद देऊन जातो, असे त्यांचे म्हणणे!

— राखी चव्हाण

भ्रमणध्वनी : ९८६०२१२०३१

rakhichavhan@gmail.com

ग्रंथान्

संजीवनी खेर यांची दोन ताजी पुस्तके

जलधारांनी आपले अखंड सांस्कृतिक अस्तित्व घेरलेले आहे. पिढ्यांची नृपार्तता जल भागवत आहे. त्यानेच तर ही पृथ्वी इतकी देखणी केली आहे, जिवंत केली आहे. ते किती किती रूपांत आपल्याला तृप्त करीत असते! ह्या जलाने भूगोल नि इतिहास घडवले आहेत. भूतभविष्य त्यात विरघळलेले आहे. विज्ञानाने त्याचे रहस्य आपल्यापुढे मांडले आहे. ज्ञानी, विचारवंत, त्याच्या स्पर्शांचे हळवेपण, माणसाच्या आत्म्याला जपण्याचे गुण सांगत असताना; आपण हब्यासापोटी हे अलौकिक द्रव नासवत आहोत.

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

भारताला साहित्यासाठी नोबेल एकदाच मिळाले. पण नदीन गार्डिमीर, वॉली सोयिका, ऑक्टव्हिया पाझ, हरमन हेस, ल क्लेझिओ, रुडयार्ड किपलिंग, ओरहान पामुक, नगीब महफूज या रशियन लेखक असोत की आफ्रिकन, त्यांना भारतीय तत्त्वज्ञानाने, खास करून बुद्ध, गांधी आणि उपनिषदांच्या विचारांनी प्रभावित केल्याचे दिसते. त्यांच्या साहित्यावर त्याचा गहिरा ठसा आहे. गतशतकातील युद्ध उन्मादाने भोगलेल्या असीम वेदना नकोत म्हणून 'बुद्ध नको मज बुद्ध हवा' असे वाटले तर साहजिक नव्हे का?

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

वाचक घडवणारा ग्रंथसखा श्याम जोशी

शशिकांत सावंत

बदलापूरचे श्याम जोशी यांचे ग्रंथालय म्हणजे अलिबाबाची गुहा आहे. अगदी १९०० च्या आसपासचीही पुस्तके इथे दिसतात. सत्यकथा, नवभारत, नवी क्षितीजेचे जुने अंक भेटतात. रशियावारचे समाज प्रबोधन पत्रिकेने क्रांतीला पन्नास वर्षे झाल्यानिमित्ताने १९६७ साली काढलेले पुस्तक मिळते. मात्यांचा सगळा संग्रह दिसतो. गदिमाच्या निवडक लेखांचे, गौरव ग्रंथ असतो तसे पुस्तक दिसते. अनेक प्रकारचे कोश. अनेक दुर्मिळ पुस्तके हे सारे पाहण्यात वेळ कसा निघून जातो ते कळत नाही दोन लाख पुस्तके इथे आहेत. तर त्यांच्याशी झालेल्या या गप्पा. त्यांना मिळालेल्या पुरस्काराच्या निमित्ताने.

वाचकाचे समाधान करून त्याला नेमक्या पुस्तकापर्यंत पोहोचवण्याचे काम करण्यासाठी समुपदेशक नेमण्याची कल्पना आकर्षक आहे...

अमुक दिवशी दिलीच पाहिजे असा कुठलाही नियम नाही त्यामुळे बघता बघता आम्ही हजाराचा आकडा ओलांडला आणि आता आमच्या ग्रंथालयामध्ये पाच हजार सभासद आहेत आणि ही रामदासी झोळी आम्ही आमच्या खांद्यावर टांगून ठेवलेली

आहेत. पैशाची गरज लागली की झोळी घेऊन पुस्तकप्रेमी लोकांकडे जायचे त्यांना विनंती करायची देणगी जर मिळाली तर फारच छान नाही मिळाली तरी ठेवीच्या स्वरूपात एक महिना दोन महिने या पद्धतीने आम्ही जवळपास पन्नास लाख रुपयाचे कर्ज या ठिकाणी निर्माण केले आहे आणि त्याचे व्याज भरत भरत आतापर्यंत आमची वाटचाल सुरू आहे.

या वाचनालयाची जडणघडण कशी झाली ?

२००४ साली स्वेच्छा निवृत्ती घेतली मी शाळेमधून. माझे आई आणि वडील हे दोघेही चांगले वाचक होते. त्यामुळे माझ्या घरातच दहा हजार पुस्तके माझ्या भावंडांची जमा झाली होती. आणि वडिलांच्या निधनानंतर या पुस्तकांचे काय करायचे ? कारण आमची ती वाचून झाली होती आणि पुस्तकं ही सामाजिक गोष्ट आहे ती रद्दीत काढणे वेगळे हे काही उचित नव्हते. आणि ज्या वडिलांनी आपल्यावर शिक्षण संस्कार दिले तर त्यांचे वाङ्मयीन स्मारक करावे या हेतूने ही सगळी पुस्तके आम्ही एका जागेमध्ये एकत्र केली आणि त्याला निसर्ग ट्रस्ट नाव दिले. आणि नंतर हा सगळा व्यवहार इतका वाढला की स्वतंत्र गाळा घेऊन त्याचे ग्रंथ सखा वाचनालयात रुपांतर केले. आणि त्या वेळेला जी आमच्या घरची दहा हजार पुस्तके होती ती आणि इतर नवीन पुस्तके जी आहेत ती खरेदी करून या यात्रेचा शुभारंभ झाला.

नंतर असे लक्षात आले की आपण ज्या विषयाला हात घातला आहे तिथे पैशांची सतत गरज लागत राहणार आहे आणि मग स्वेच्छा निवृत्तीनंतर आलेले पैसे संपले सगळे आणि मग आमचा स्वतःचा बंगला होता तो आम्ही विकला आणि त्यातून जे पैसे आले ते सगळे या निसर्ग ट्रस्टमध्ये आम्ही टाकले. आमच्या ग्रंथालयामध्ये पुस्तक अमुक दिवसात परत करावे किंवा वर्गणी

तुमचा, वाचकांचा अनुभव काय आहे ?

माझा अनुभव अतिशय चांगला आहे याचे कारण असे, बदलापूर हे काही फार मोठे शहर नाही पण अशा ठिकाणीसुद्धा आम्हाला पाच हजार वाचक असे मिळाले की ज्यांनी स्वतः इथे येऊन नाव नोंदणी केली आहे. तर हे दृश्य आपल्याला असे सांगते की मराठीला वाचक आहे. आता इतर ग्रंथालयामध्ये आणि आमच्या ग्रंथालयात फरक असा आहे की आमच्याकडे वाचकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी समुपदेशक आहे. जोपर्यंत तुम्ही पुस्तक हाताळत नाही जोपर्यंत एखादा परिच्छेद तुम्ही वाचत नाही तोपर्यंत त्या पुस्तकामध्ये काय म्हंटलेले आहे हे आपल्याला कळणार नाही. त्यामुळे इतर वाचनालये रविवारी बंद असतात आणि जेव्हा लोकांना वेळ असतो तेव्हा ग्रंथालयांना सुट्टी मग ग्रंथालय चळवळ आहे किंवा वाचन संस्कृतीची चळवळ आहे ती कशी काय विस्तारित होणार ? त्यामुळे आम्ही असे केले की कुठलीही सार्वजनिक सुट्टी आमच्या ग्रंथालयामध्ये दिली जाणार नाही. त्यामुळे सकाळी नऊ वाजता उघडली जाणारी आमची लायब्ररी रात्री दहा वाजेपर्यंत अखंडपणे चालू असते. आमच्याकडे भोजनाची सुट्टी नाही किंवा दिवाळी, दसरा, नाताळ वेगळे जे आहेत यातली कुठलीही सुट्टी आम्ही घेत नाही. फक्त गुमास्ता कायदा आहे त्याप्रमाणे फक्त सोमवारी आम्ही आमच्या स्टाफला विकली ऑफ देतो.

आमचा वाचकांचा अनुभव अतिशय चांगला आहे. कोणीतरी त्यांना सांगते की अरे तू मृत्युंजय वाचलय का? श्रीमान योगी वाचलय का? नंतर मग त्याला शोध लागतो की अशा प्रकारचं काहीतरी पुस्तक आहे. आणि मग त्याची मागणी आमच्याकडे वाढते. आता 'दुनियादारीचे' उदाहरण सांगतो, दुनियादारीच्या आम्हाला जवळपास पन्नास प्रती घ्यायला लागल्या कारण चित्रपट आला आणि चित्रपटामुळे लोकांचे औत्सुक्य वाढले की अरे या दुनियादारीमध्ये आहे काय, ज्याअर्थी इतका चांगला चित्रपट चाललेला आहे! आणि मग पुस्तकांना अशी मागणी वाढत जाते. पाच हजार सभासद असल्या कारणाने किमान वीस प्रती तरी आम्हाला ठेवाव्या लागतात. वाचकांचा अनुभव म्हणजे वाङ्मयीन अभिरुची असलेले वाचक आमच्या ग्रंथालयामध्ये फार थोडे आहेत. आपल्या लोकांचा अजूनही समज असा आहे की वाचन म्हणजे विरंगुळा. म्हणजे तास दोन तास आहेत, पत्ते कुटण्यापेक्षा वाचलेले बरे. पण काय वाचावे? कसे वाचावे? वाचलेले कसे पचवावे? याच्या विषयीचे शिक्षण देणारी यंत्रणा आमच्याकडे नाही. या सगळ्या विसंगती मी गेली पन्नास वर्षे पाहत होतो. त्यातून आम्ही प्रयोग करायला सुरवात केली.

संभाजीचे उदाहरण घ्या. संभाजी या विषयावर किमान दहा लेखकांनी पुस्तके लिहिली आहेत. तर तुमच्याकडे आलेला वाचक जो आहे त्याला जर तुम्ही बॅट्रेचे पुस्तक पहिल्यांदा दिलेत तर ते इतके कठीण पुस्तक आहे कारण ते तीस-चाळीस सालातली त्याची परिभाषा आहे. तर त्याला कथारूप आपल्याला द्यायला पाहिजे. मग आम्ही समुपदेशक नेमला. जो या आलेल्या वाचकांना प्रश्न विचारतो की तुम्हाला पुस्तक कशासाठी पाहिजे? तुम्हाला परीक्षेला लावले म्हणून पाहिजे, की कोणीतरी मित्राने सांगितले म्हणून पाहिजे, का तुम्हाला खरंच त्या विषयाचा दीर्घ अभ्यास करायचा आहे. मग त्याची जी गरज आहे ती गरज बघून आमचा समुपदेशक त्याला योग्य ते पुस्तक सुचवतो. समजा एखादे संभाजीचे पुस्तक आमच्याकडे नाहीच आहे आणि वाचकाला इतिहासाच्या विषयीचे पुस्तक पाहिजे असेल तर त्याला वेगवेगळे पर्याय कुठले, संभाजीचा कालखंड कुठला होता, मग त्याच्यावरचे नाटक चालेल का, गद्य जरी आपल्याकडे नसले मग कविता असेल अशा प्रकारांनी संभाजी या विषयाची त्या वाचकाची जी तृष्णा आहे ती आमचा ग्रंथपाल पूर्ण करतो.

इतर ग्रंथालयामध्ये असे आपल्याला आढळत नाही. अशा प्रकारचा समुपदेशक ठेवणे ही काळाची गरज आहे. साधे अजून एक तुम्हाला उदाहरण सांगतो. कितीतरी अनुवाद असे आहेत की जे फार मोठ्या प्रमाणात मोठ्या संख्येने वाचले जातात. परंतु अनुवादाची साक्षरता समाजामध्ये आहे का? तर नाही. का वाचले जातात याचे कारण असे की त्या ग्रंथामध्ये असलेले श्रील, मग कोणीतरी बलात्कार केलेला असतो किंवा कोणीतरी दहा लोकांनी त्यांच्यावर अटॅक केलेला असतो. त्यातून आपली सुटका करून घेतलेली असते. मृत्यूचा पाठलाग करत करत ती माणसे वाचलेली असतात. त्यामुळे मसाला ज्याला आपण म्हणूया त्यामध्ये तत्त्व किंवा विचार असे फार थोडे असते.

असे चटपटीत मजकूर ज्याला म्हणतात की लोकांना त्याचे

एक आकर्षण असते त्यामुळे ही पुस्तके जी आहेत अनुवादाची ती मोठ्या प्रमाणात वाचली जातात. सध्या आणखी लाट अशी आहे की वेगवेगळे महाराज आहेत आणि धर्म! ते मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथ छापतात म्हणजे गोरखपूरपासून आंबिवलीपर्यंत जे वेगवेगळे मठ आहेत जे मठाधीश आहेत त्यांचे चरित्र त्यांचे जे काही ज्ञानेश्वरीचे भाष्य असेल ते अशा प्रकारच्या पुस्तकांची एक लाटच्या लाट आली आहे मग त्यामध्ये सद्गुरु वामनराव पै आहेत, नरेंद्र महाराज आहेत, पाडुरंगशास्त्री आठवले आहेत. तर ही सगळी पुस्तके जी आहेत यालासुद्धा एक विशिष्ट वाचक आहे. आमच्याकडे क्रीडा आहे शेतीवर पुस्तके आहेत आमच्याकडे संगीतावर पुस्तके आहेत म्हणजे गैरसमज असा होतो की पाच हजार म्हणजे सगळे वाङ्मयीन अभिरुची असलेली माणसे आहेत की काय, तसे नाही ज्याचे ज्याचे आवडीचे क्षेत्र आहे, मग कोणी नाटक करणारा असतो, कोणी चित्रपट करणारा असतो किंवा कोणाला ललित गद्य आवडते काही आमच्याकडील वाचक वर्ग असा आहे की जसे खानावळीमध्ये गेल्यानंतर बटाट्याची आवडत नाही म्हणून भाजी खात नाही तसे आमच्याकडे काही वाचक एका विशिष्ट प्रकारचे त्यांना जे आवडते ते वाचतात.

जसे चौरस आहाराचे महत्त्व आहे तर चौकस वाचनाचे महत्त्व आहे. आमचा समुपदेशक आहे तो त्या वाचकांचे प्रबोधन करतो त्यांना सांगतो तुम्ही या प्रकारचे वाचा, उंची वाढली पाहिजे वाचनाची! तुम्ही तुमच्या क्षेत्रात दिग्गज असाल म्हणजे कोणी डॉक्टर असेल कोणी इंजिनियर असेल पण त्याची वाचनाची जी इयत्ता जी आहे ती प्राथमरीच असू शकते. त्यामुळे त्यांना कशा प्रकारचे पुस्तक आपण दिले पाहिजे हे ग्रंथपालाने अभ्यास करून ठेवले पाहिजे. आमच्याकडे आम्ही रेकॉर्ड ट्रॅक केला आहे. समजा शशिकांत सावंत आले, तर त्यांनी या ग्रंथालयातून आतापर्यंत किती पुस्तके नेली त्यातला वाङ्मय प्रकार कुठला आहे तो आम्ही हेरतो आणि मग आमच्या लक्षात असे येते की शशिकांत सावंत यांना इंग्रजी वाङ्मय जास्त आवडते चित्रपटाच्या संदर्भामध्ये उत्सुकता आहे. मग असे ग्रंथपालाला एकदा लक्षात आले की कुठल्या वाचकाला काय आवडते मग ती पुस्तके आम्ही त्या वाचकाच्या पुढे आणतो. यातली काही तुम्हाला निवडायची असतील तर ती निवडा त्यामुळे वाचकाला धक्का बसतो की आपल्याला आवडणारी जी डिश आहे ती मोठ्या प्रमाणावर इथे उपलब्ध आहेत!

पण असे म्हणता येते का की वाचक निर्माण करता येतो? असे तुमच्या समोर घडले आहे का की न वाचणारा माणूस वाचायला लागला किंवा न वाचणारा समुपदेशामुळे वाचायला लागला?

माझे शंभर टक्के मत असे आहे की वाचक घडवता येतो त्याच्यामध्ये क्षमता असते आपण गाडीमध्ये बघितले असेल तुमच्या हातामध्ये जर वर्तमानपत्र असेल तर शेजारचा डावीकडील किंवा उजवीकडील माणूस डोकावून बघत असतो. कदाचित वेगळ्या भाषेतला तो वाचक असू शकतो. पण त्याची उत्सुकता जी आहे, ती महत्त्वाची. भेळेचा कागद जरी हातात असेल तरी तो चाळणारी माणसे मी पाहिलेली आहेत. फक्त संधी मिळणे महत्त्वाचे आणि कसे आहे, वाचनाची उपयोगिता आता संपत आलेली आहे, आता नेटवर सगळे उपलब्ध असल्या कारणाने लोकांना असे वाटते की पुस्तक वाचण्याची गरज काय आता? एका क्लिकमध्ये मला सगळा विकिपीडिया उपलब्ध आहे, सगळी पुस्तके नेटवर उपलब्ध आहेत. हा एक गैरसमज आहे लोकांचा की पुस्तक वाचल्यामुळे जो आनंद आहे तो अलौकिक आहे आणि हार्डकॉपी म्हणतो ज्याला आपण प्रत्यक्ष पुस्तक हातात घेऊन पाय लांब करून गादीवर बसून ते पुस्तक वाचणे यातला जो आनंद आहे ज्याला दुसरी उपमा देता नाही येणार.

आमच्या ग्रंथालयामध्ये चाळीस पन्नासच्या पलीकडीलीच माणसे येतात पण याचा अर्थ तरुण मुले वाचत नाही असे नाही, तरुण मुलांचे माध्यम बदलले आहे. म्हणजे आपण जर इतिहासकाळापासून बघत आलो तर पूर्वी दगडावर कोरलेले लेख होते ते वाचत होते किंवा विटांवर कोरलेले होते झाडांवर कोरलेले होते, मग कागद तयार झाला मग त्याच्यावर. माध्यमे बदलत जातात ना-माध्यमे बदलत गेल्यामुळे आता इलेक्ट्रॉनिक माध्यम आले आहे. पण वाचनाची जी उत्सुकता आहे ती तरुण मुलांमध्ये नेट आणि ज्याला आपण कॉम्प्युटर म्हणतो ती भागवते. त्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष पुस्तकाची आवश्यकता नाही पण त्यांचे वाचन नाही हे म्हणणे बरोबर नाही.

आता ब्लॉग लिहिणारे जे आहेत ते अनेकजण सोशल मीडियामध्ये आपली विचारसरणी जी आहे ती प्रतीपादत असतात. त्याच्यावर चर्चा होते त्याच्या लिखाणासंदर्भात वादविवाद होतात. यातल्या अनेक गोष्टी फेसबुकवर पाहायला मिळतात. फक्त माध्यम बदललेले आहे, नवीन पिढीला हे माध्यम कम्फर्टेबल वाटते एवढाच फक्त विषय आहे. आणि आता बघायला गेलो तर पूर्वी गाडीमध्ये आपण वाचन केलेले आहे. माझे तर निम्म्यापेक्षा जास्ती वाचन हे रेल्वेमध्ये प्रवास करताना नोकरीच्या निमित्ताने झालेले आहे. आता गाडीमध्ये प्रवेशच मिळत नाही पुस्तक घेणे आणि उघडून वाचणे त्यामध्ये कानामध्ये एअरिंग हेड जे आहे ते टाकून वाचणे, हे सुद्धा चांगलेच लक्षण आहे. प्रत्येकाने प्रत्यक्ष पुस्तकच उघडून वाचले पाहिजे अशी अपेक्षा आता या धावपळीच्या काळामध्ये ठेवणे योग्य नाही होणार.

मराठीत नवीन साहित्य निर्माण होते ते वाचले जाते? त्याच्यावद्दलचा अनुभव कसा आहे?

अनुभव असा आहे की नवीन लेखकाचे पुस्तक वाचले जात नाही. वि. स. खांडेकरांनी किलॉस्कर मासिकांमध्ये ग्रंथालयामध्ये लोक काय वाचतात असा एक लेख वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी लिहिला होता. आजही माझ्या ग्रंथालयामध्ये पंचवीस वर्षांपूर्वीची पुस्तके जी आहेत मृत्युंजय, श्रीमान योगी ही काही आताची पुस्तके नाही आहेत. म्हणजे जर आपण सर्वेक्षण केले तर आताच्या लेखकांमध्ये नाव होत नाही तोपर्यंत त्या लेखकाचे तो पर्यंत त्याच्या पुस्तकाला लोकांकडून मागणी नाही, हा मात्र अनुभव आहे.

उपयुक्ततावादी आणि तंत्रज्ञान यावरचे लेखन वाचले जाते, याचे कारण?

अच्युत गोडबोल्यांची पुस्तके मोठ्या प्रमाणावर संपली याचे कारण असे एमपीएससी आणि यूपीएससीच्या ज्या परीक्षा आहेत, नेट आणि सेट ज्या परीक्षा आहेत यांना आवश्यक असणारा मसाला त्या पुस्तकांमध्ये आहे. पण एरवी ललित निबंध जर अच्युत गोडबोलेंनी लिहिला किंवा दुर्गाबाईंनी जसा त्याचा अनुवाद करून आपल्यापुढे ठेवला आहे तसे असताना जी मजा येते ती या पिढीला हे वाचून येत नाही. आणि त्यामुळे ही ललितगद्य जी आहेत तसे कितीतरी वाङ्मयप्रकार बदलत गेले. पूर्वी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर वेगळे यांच्यापासून निबंध म्हणजे ज्याला आपण एसे म्हणतो, रसेलची पुस्तके वाचून आपली पिढी घडलेली आहे. आताचा प्रश्न असा आहे की कसदार आणि शैलीदार लिखाणच नाही. याचे कारण असे लेखक होण्यासाठी त्याच्या विचारांचे भरणपोषण होण्यासाठी काही पुस्तके त्याच्या हाताखालून नजरेखालून गेली पाहिजेत. शैली कसदार होण्यासाठी तुम्हाला प्रयत्न करावे लागतात. रवींद्र पिंगेचे उदाहरण आपण घेऊया. पिंगेची शैली जी आहे ती अशी का झाली? पिंगेनी स्वतःला विकसित करण्याचे जे केले पिंगेच्या सगळ्या डायन्या माझ्याकडे आहेत. लेखन-सराव ते करत असत. हे मेहनत घेणारे लेखक आता कुठे राहिले. आता जे सगळे लेखक आहेत ते सगळे हिशोबी आहेत. एक पान मी लिहिले त्याचे मला किती रुपये मिळणार आहेत? तर मी कसदार लिखाणाचा प्रयत्न करेन.

तुमच्याकडे एवढी दुर्मिळ पुस्तके आहेत त्यासंबंधी सांगा.

दुर्मिळ पुस्तकांना निश्चित भवितव्य आहे याचे कारण सांगतो. प्राचीन मराठी वाङ्मय ही एक स्वतंत्र ज्ञान शाखा आहे. हेच अजून आम्हाला कळले नाही. दत्तो वामन पोतदार साहित्य संघामध्ये आले होते आणि त्यांनी तिथे भाषणामध्ये असे म्हंटले की मराठीमध्ये किती चांगले शब्द आहेत! आपल्याला उसनवारी का करावी लागते कळत नाही. याचे कारण असे ते शब्द वाचन न केल्यामुळे विस्मृतीत गेलेले आहेत.

– शशिकांत सावंत

भ्रमणध्वनी : ९८२१७८५६१८

shashibooks@gmail.com

अमेरिकेची सदोष अध्यक्षीय निवडणूक

डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार

महासत्ताधिकाची झूल पांघरलेल्या या देशात गेल्या अडीचशे वर्षांपासून दर चार वर्षांनी न चुकता अध्यक्षीय निवडणुका होत आहेत. अमेरिकेतली लोकशाही परिपक्व व प्रगल्भ झाली असून ती जगाला धडे शिकवते. कुठल्याही लोकशाहीचा आत्मा म्हणजे निरपेक्ष निवडणुका. पण यालाच कीड लागलेली आहे असं नुकत्याच पार पडलेल्या राष्ट्रीय निवडणुकीत आढळून आलं. होळी म्हटलं की रंगफेक तशीच कुठलीही निवडणूक म्हणजे चिखलफेक आलीच. त्यात खोटेंनाटे आरोप होणारच. पण यावेळी त्यांना अक्षरशः पेव फुटलं होतं. महत्त्वाचं म्हणजे त्यातले अनेक आरोप खरे आहेत हे विकीलिकच्या सौजन्यानं जगाला कळलं. दोन्ही उमेदवारांच्या चारित्र्यावर एवढे शिंतोडे उडवण्यास आले की जवळजवळ ७० टक्के मतदारांनी त्यांच्याविषयी प्रतिकूल मत व्यक्त केलं. त्यांची विश्वासार्हता तळागाळाला पोचून ट्रंप व हिलरी या महासत्ताक राष्ट्राचे नेते होण्यास सर्वस्वी अपात्र आहेत असा जनतेचा मानस झाला.

अमेरिकेतील जवळजवळ सर्व वर्तमानपत्र, वार्ताहार, वार्तावाहिन्या व विद्वत्तेचा आव आणणारे राजपंडित हिलरीच्या बाजूनं. त्यामुळे वेळोवेळी झालेल्या सर्वेक्षणात अपेक्षेप्रमाणे डेमोक्रॅट पक्षाचं (म्हणजे आपली काँग्रेस) पारडं वर गेलं. या

जनमानसाची जडणघडण करणाऱ्यांनी हिलरी जिंकणार व म्हणून फक्त राज्याभिषेकच व्हायचं उरलं आहे असं मत व्यक्त केलं. परंतु अमेरिकेचा मतदार सुविद्य, सुसंस्कृत व दिवाणी हक्काची जबाबदारी ओळखणारा. या सर्वेक्षणात भ्रष्टाचार, बातम्यात पूर्वग्रहदूषितपणा व वार्ताहारात हितसंबंध आहेत हे त्यानं केव्हाच ओळखलं व तो हिलरीच्या जाहिरातींच्या वर्षावाला लवकरच निसंज झाला.

या सर्वेक्षणात भ्रष्टाचार आहे असं आढळून आलं. ते अशास्त्रीय पद्धतीनं केले होते. ते डाव्या वर्तमानपत्रांनी व वार्तावाहिन्यांनी केलेले असल्यामुळे व मोजके मतदार त्यात समाविष्ट केल्यामुळे प्रतिनिधिक नव्हते. आयोजकांचा पूर्वग्रह त्यात उतरला होता. हिलरीच्या बाजूनं असलेला हा सर्वेक्षणांचा सडा प्रसिद्ध झाला की त्याचे पडसाद एकदम त्या दिवशीच्या बातम्यात पडत व त्यामुळे जनतेचा कौल अजूनच हिलरीकडे बळे. तिचे अनुयायी अधिकांशानं काळे, हिसर्पनिक व निम्नस्तरीय गोरे. ते अल्पमाहितीधारक समजण्यात येतात. ते वर्तमानपत्र फारसं वाचत नाहीत व वार्तावाहिन्यांचा त्यांना विटाळ असतो. त्यांचा वार्तास्त्रोत म्हणजे स्मार्ट फोन. म्हणजे त्रोटक बातम्या. सर्वेक्षणाचा निकालच त्यांच्या डोळ्यांसमोर येतो. तो बघून त्यांचा मानस दृढमूल होत

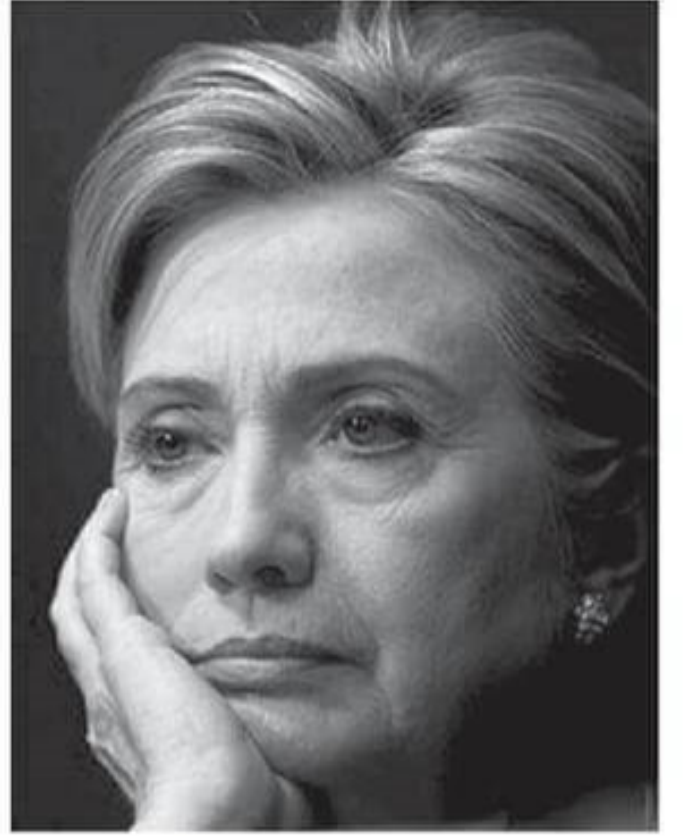
गेला. या गटात विद्यापीठीय विद्यार्थ्यांचाही समावेश करावा लागेल. आपल्याला संतवाङ्मयात जेवढा रस त्यापेक्षा कमी या पिढीला राजकारण आवडतं. पण शेवटी ही अल्पमाहितीधारकांची युती अभद्र, अपुरी व अयशस्वी ठरली.

हिलरीच विद्युत टपालगेट

क्लिंटन जोडप्यांचं वैशिष्ट्य असं की ते सुरुवातीपासूनच वादग्रस्त होतं. आपल्याला कायदा लागू पडत नाही अशी त्यांची धारणा. त्यांच्या आयुष्यात अनेक अपप्रकरणं घडलीत. त्यांना पत्रकारिता स्नेही असल्यामुळे ती झाकून टाकण्यात आली. परंतु या वेळेचं ई-मेलचं लफडं वेगळं होतं. परराष्ट्रमंत्री असताना संवेदनशील सरकारी पत्रव्यवहार शासनाच्या सेवायंत्रावरून (Sever) व्हावा असा दंडक आहे. नियुक्तीच्या वेळी तिनं तसं आश्वासन दिलं. पण प्रत्यक्षात हिलरीनं त्या गोष्टीचा भंग केला. ६,५०,००० पत्र तिच्या घरी ठेवलेल्या असुरक्षित सेवायंत्रात असल्याचं आढळून आलं. त्यात अतिगोपनीय माहिती होती. ती पाच परदेशी शत्रूराष्ट्रांनी फोडून (Hack) उपलब्ध केली असा दावा अनेकांनी केला. असं करणं मोठा गुन्हा समजण्यात येतो. त्याच वेळी एका नौदलीय सैनिकानं आपल्या अण्वपाणबुडीचं अंतरंग दाखवणारे सहा फोटो आईला स्मार्ट फोन वापरून पाठवले. त्याला लगेच १ वर्षांची कारावासाची शिक्षा झाली. पण हिलरीनं देशाची अतिगुप्त माहिती सेवायंत्रावर अवैधपणे साठवून ठेवली व शत्रूला उपलब्ध केली तरी ओबामांच्या चरदहस्तामुळे ती नामानिराळीच राहिली. कायद्यासमोर सगळे सारखे असे गोडवे गाणारे हे पाहून पेचात पडले.

एवढंच नव्हे तर हिलरीनं आपल्या सेवायंत्रावरील ३९,३०० पत्रं महागडी खास यंत्रणा वापरून कायमची पुसून टाकली. आपण नेहमी 'delete' बटन दाबून माहिती पुसून टाकतो. पण इथली केंद्रीय अन्वेषण संस्था (FBI) ती चुटकीसरशी उपलब्ध करू शकते. म्हणून हिलरीनं खास प्रक्रिया वापरून ती कायमची अनुपलब्ध केली. हा गुन्हा तर आहेच पण तिनं लोकप्रतिनिधीगृहाच्या एका समितीकडून वटहुकूम आल्यावर हे डस्टर वापरलं. तो मोठा गुन्हा आहे. परंतु ओबामा व त्यांच्या शासनाच्या डोळ्यांत ती निर्दोष ठरली. याचं कारण म्हणजे हिलरी व ओबामा एकाच पक्षाचे व ट्रंपचे प्रतिस्पर्धी. निवडून आली तर ती आपला वारसा पुढे ढकलणार म्हणून ओबामांनी तिला अटक न करता पाठिंबा दिला. तिच्यासाठी प्रचार केला. शेवटी हा वर एक शाप ठरला कारण ज्या ज्या उमेदवारांना त्यांनी पाठिंबा दिला त्यातले अनेक निवडणुकीत पडले असा इतिहास आहे.

पण हा भ्रष्टाचार जनतेला मान्य नव्हता. तिच्या युतीला यात फारसं वावडं सापडलं नसलं तरी अधिकांश गोऱ्या मतदारांना याची उबग आली. त्यांनी ओबामांना कधीच पाठिंबा दिला नाही. ओबामांचं राजकारण अल्पसंख्यांकाधिष्ठित. ते गोऱ्यांना मुळीच आवडलं नाही. त्यांचा राग शिगेला पोचला होता. तसेच गोरे नैराश्यग्रस्त झाले होते. गोरे बहुसंख्यांक (७२ टक्के) असूनही

दुर्लक्षित करण्यात आले होते. वर्णद्वेषाची सूक्ष्म पण अबोल लहर या मतदारात पसरली होती. कुठलंही सर्वेक्षण आकडे मोजतं. ते भावनांची दखल घेऊ शकत नाही. म्हणून कुठल्याच मतमोजणीत गोऱ्या लोकांचा क्रोध व असंतुष्टता प्रतिबिंबित झाली नव्हती. ही नस ट्रंपला सापडली व त्यांनी तिचा पुरेपूर उपयोग केला. सर्व सर्वेक्षणां खोटी ठरली. विस्कॉन्सीन या राज्यात हिलरी ८-१० टक्क्यांनी पुढे होती. पण मतदानात ती ५ टक्क्यांनी आपटली. याप्रमाणे सर्वेक्षणसंस्था तोंडघशी पडल्या व राजपंडित किती पोकळ बुद्धीचे असतात हे सिद्ध झाले.

अब्जाधिशांच्या दानशूरतेचा हिलरी व बिलला वैयक्तिक फायदा झाला. निवडणुकीसाठी गोळा केलेले पैसे स्वतःसाठी वापरता येत नाही. म्हणून या दांपत्यानं क्लिंटन फाऊंडेशन नावाची धर्मादाय संस्था स्थापन केली. परराष्ट्रमंत्री म्हणून मध्यपूर्व मुस्लीम देशांची फाईल पुढ्यात आली की हिलरी त्या अमीराला लक्षावधी डॉलरचं दान आपल्या अधिष्ठानाला देण्यास भाग पाडे. मग आपल्या नवऱ्याला भाषणासाठी बोलावून त्याला लक्षावधी डॉलरचं मानधन देण्यात येई. बिलनं याप्रमाणे दशलक्षावधी डॉलरचा वैयक्तिक फायदा करून घेतला. सरकारी पद स्वहितासाठी वापरणं कायद्याविरुद्ध आहे. पण क्लिंटन जोडप्याला आपण कायद्याच्या वर आहोत असं नेहमीच वाटलं. २००० मध्ये क्लिंटननं व्हाईट हाऊस सोडलं तेव्हा आपण कफल्लक होतो असं हिलरीनं एका मुलाखतीत कबूल केलं. पण आज त्यांची संपत्ती २५० दशलक्ष डॉलरच्या घरात आहे असं म्हणतात. या मागचं गौडबंगाल अजून उघडकीस आलं नाही कारण अमेरिकेची करवसुली सेवा (IRS)

फाउंडेशनचं लेखापरिक्षण करित असताना ओबामांनी लेखापालला रोखलं. याप्रमाणे भ्रष्टाचारीत व सदोष व्यक्तीचं एका मोठ्या पक्षातर्फे अध्यक्षपदासाठी नामांकन व्हावं हा या देशातल्या मुक्त पत्रकारितेला व पर्यायानं लोकशाहीला लागलेला कलंक आहे.

फाउंडेशनच्या धर्मादाय कार्यातली दांभिकता परवाच दिल्लीत उघडकीस आली. बील अधिष्ठानाचं काम करण्यास आपल्या राजधानीत आला. त्यांनी गरिबांना अन्नवाटप करून त्याचे फोटो वर्तमानपत्रात रीतसर प्रसिद्ध केले. दूरदर्शनवर त्यांच्या दातृत्वाचं रसभरीत वर्णन करण्यात आलं. पण अंदर की बात आपल्या माध्यमांना एकतर माहीत नसावी नाहीतर त्यांनी हेतूतः गुपित ठेवली असावी. थोडा वेळ लाक्षणिक अन्नवाटप केल्यावर बील मजामौज करण्यासाठी आपल्या पंचतारांकित हॉटेलमध्ये गेला. तिथल्या खोलीचं भाडं लक्षावधी रुपये. फाउंडेशनचे फक्त १० टक्के पैसे गोरगरीबांपर्यंत पोचतात व उरलेल्यांचे लाभार्थी फाउंडेशनचे संस्थापक, त्यांचे नातेवाईक व मित्र आहेत असा आरोप करण्यात आला. अशी व्यक्ती या महासत्ताक राष्ट्राची अध्यक्षा होऊ शकली असती हे निवडणूक किती सदोष आहे याचं एक उदाहरण नव्हे का?

पैशांचा पाऊस

अमेरिकेतल्या राष्ट्रीय निवडणुकीला लागलेला एक कलंक म्हणजे पैशाची अतिवृष्टी. यावेळी हिलरीच्या बाजूला असलेल्या धनिष्ठ्यांनी मूठ नव्हे तर ओंजळ सैल केली होती. हॉलीवूडमधले अभिनेते, वॉल स्ट्रीटवरचे पूंजीपती व अब्जाधीश उद्योगपती यांनी एकूण १.२ अब्ज डॉलरचं योगदान दिलं. प्रत्येक नागरिकाला २७०० डॉलरपर्यंत आपल्या उमेदवाराला दान करता येतं. पण या मर्यादेचं उल्लंघन करणाऱ्याला शिक्षा भोगावी लागते. दिनेश डिसोजा नावाच्या विचारवंताला हे चांगलं ठाऊक. तो मूळचा मुंबईतला. त्यानं आपल्या मित्रांच्या नावावर पैसे देऊन रॉमनीला निष्ठा दाखवली व मग ओबामांवर एक तिखट बोलपट तयार केला. तो त्यांना मुळीच आवडला नाही. त्यांच्या प्रशासनानं मामुली गुन्हाबद्दल त्याला कारावासाची शिक्षा ठोठावली व डिसोजाचं निष्कलंकित आयुष्य कायमचं कलंकित केलं.

पण या वैयक्तिक मर्यादा वैधपणे ओलांडता येतात. पोलिटिकल अॅक्शन कमिटी (PAC) स्थापन करून त्यात कितीही पैसे ओतता येतात. हे पैसे जाहिरातीसाठी, मतदारांना कॉबडी व दारू चारण्यासाठी किंवा सर्वेक्षणासाठी वापरता येतात. त्यात एकच गोम आहे. ती म्हणजे उमेदवार व PAC अलिप्त असणं आवश्यक असतं. पण ती अट कुणी पाळत नाही. आपण पैशात अक्षरशः बुडत आहोत असं खुद्द हिलरीनं कबूल केलं. याचे अभद्र परिणाम राजकारणावर होतात असं तिनं एका भाषणात म्हटलं देखील.

उद्योगपती, वॉल स्ट्रीट, अभिनेते एवढं दातृत्व का दाखवतात? त्यामागे हेतू असतो. निवडून आल्यावर ते हात समोर करतात. आपल्या उद्योगाला पोषक ठरेल असे कायदे समंत करून

घेण्याचा प्रयत्न करतात. तसंच सरकारी निविदा त्यांच्या झोळीत पडतात. पैशामुळे अमेरिकन राजकारणाला लागलेली कीड एक अभिमानाची गोष्ट नाही.

तुलनेनं ट्रंपला फार कमी योगदान मिळालं. कारण जवळजवळ सगळे अब्जाधीश हिलरीच्या बाजूनं होते. ती जिंकणार याची त्यांना शाश्वती असल्यामुळे त्या घोड्यावरच त्यांनी पैसे लावले होते. सर्व सर्वेक्षणानुसार ट्रंप हरणार अशी चिन्ह दिसत असल्यामुळे त्यांना १०० दशलक्ष डॉलर स्वतःच्या खिशातून काढावे लागले. मतदारांनी पाठवलेले पैसे मर्यादितच. ट्रंप अब्जाधीश, त्यांना आपले पैसे कशाला हवेत म्हणून चाहत्यांनी मूठ आवळून धरली. या आंबट आंब्याचं त्यांनी पन्ह केलं. आपण कुठल्याही प्रभावगटापासून मुक्त म्हणून निर्भेदपणे जनसेवा करू शकू तर हिलरी अब्जाधीशांच्या ताटाखालचं मांजर हे त्यांचं बोलणं मतदारांना तर्कशुद्ध वाटलं.

याप्रमाणे हिलरीजवळ अमाप पैसा (१.२ अब्ज डॉलर) आल्यामुळे तिनं ट्रंपवर जाहिरातींचा वर्षाव केला. या एकतर्फी हल्ल्यामुळे आपला विजय अटळ आहे असं तिला व तिच्या चाहत्यांना वाटणं साहजिक आहे. पण ट्रंपचं कवच एवढं चोपडं व गुळगुळीत की कुठलाच चिखल त्याला चिटकला नाही. त्यांचं वाक्कौशल्य मर्यादित असूनही त्यांच्या भाषणाला तोबा गर्दी. मोठं सभागृह अपुरं पडे व हजारो चाहत्यांना बाहेर थंडीत उभं राहून टीव्हीवर भाषण ऐकावं लागे. त्यांच्या भाषणाला जागा मिळावी म्हणून श्रोते शेकडो मैल प्रवास करित व अनेक तास ओळीत उभं राहत. एवढी निष्ठा हिलरीच्या चाहत्यांनी कधीच दाखवली नाही. तिच्या भाषणाला येणारी गर्दी शेकडोने तर ट्रंपची गर्दी हजारोत मोजावी लागे. तिच्या चाहत्यांची ऊर्जा स्मशानयात्रेशी तुलना करण्यासारखी तर ट्रंपच्या अनुयायांचं चैतन्य मोहरमातल्या वाघासारखं. ते कुठल्याच सर्वेक्षणात प्रतिबिंबित झालं नव्हतं. राजपंडितांनी ते दुर्लक्षित केलं.

या लोकप्रियतेचं कारण म्हणजे ट्रंपचं अद्भूतरम्य व्यक्तिमत्व. हिलरी यंत्रवत बाहुलीसारखी बोले तर ट्रंप हृदयातून विचार व्यक्त करित. कित्येकांना त्यांची भाषणं उथळ, धोरणशून्य व टवाळ वाटत. परंतु त्यामुळे ट्रंप मतदारांशी नाळ जोडू शकतात, तिकडे टीकाकारांनी दुर्लक्ष केलं एवढंच. दुसरं म्हणजे जनतेत त्यांच्याविषयी एक अनामिक व अद्भूत आकर्षण आहे. त्यांचा दूरदर्शनवरचा 'Apprentice' नावाच शो १४ वर्षं चालला. मासिकांचं मुखपृष्ठ तरुण व अर्धनग्न स्त्रीपेक्षा ट्रंपनं भूषवलं तर खप वाढतो असं आढळून आलं. म्हणून 'टायम', 'फोर्ब्स' आदी नियतकालिकांनी त्यांना प्राधान्यानं वेस्टनावर जागा दिली. तसंच दूरदर्शनवर ट्रंपची मुलाखत घेतली की वाहिनीचं रेटिंग (Rating) व पर्यायानं जाहिरातींचे दर वाढतात हा शोध लागल्यापासून त्यांना २ अब्ज डॉलरची मोफत प्रसिद्धी मिळाली असं शत्रुत्वाचं नातं असलेले उदारमतवादी व डाव्या विचारांच्या न्यूरॉर्क टाइम्सनं गणित केलं. असा फायदा हिलरीला झाला नाही. किंबहुना तिनं मुलाखती देण्याचं कटाक्षानं टाळलं कारण इ-मेल व फाउंडेशनविषयी

गैरसोयीचे प्रश्न विचारले जाण्याची शक्यता. जर ती टिव्हीवर गेलीच तर तिला वार्ताहर कुठले प्रश्न विचारतील याची अनेकदा पूर्वसूचना देण्यात येई. त्यामुळे तिला उत्तर देण्यास मदत होई. टीव्हीवरच्या चर्चेत असं झाल्याचं विकीलीकला सापडलं.

मृत मतदार

अमेरिकेत शुक्राचार्य राहतात. राष्ट्रीय निवडणूक आली की ते शिकागो, फिलाडेल्फियासारख्या काळ्यांच्या वेटाळात मृत लोकांना जिवंत करून डेमॉक्रॅट पक्षाच्या बाजूला होणारं मतदान वाढवतात असे एकेकाळी होई. पण आता तसं फारसं होत नाही. लोकांना मतपात्र होण्यासाठी कुठले निकष वापरावेत या विषयी अमेरिकेत वाद सुरू आहे. डेमॉक्रॅट पक्ष म्हणतो की कुठलेच निकष वापरू नये. जर वापरले तर ते फार दिले असावेत म्हणजे अल्पशिक्षित, वृद्ध व अपंग कृष्णवर्णीयांना मतदानात अडथळे येणार नाहीत. यामधले जवळजवळ ९० टक्के, हिसपॅनिकामधले ७५-८० टक्के व भारतीय, चिनी आदी आशिया खंडातले ७४ टक्के डेमॉक्रॅट पक्षाला मतदान करीत असल्यामुळे नागरिकत्व नसलेलेही त्यांच्या बाजूने मतदान करतात असं कॅलिफोर्निया, फिलाडेल्फियासारख्या ठिकाणी आढळून आलं. नागरिकत्व सिद्ध करण्यासाठी सहसा वाहनचालकाचा दाखला पुरेसा असतो. पण अनेक वृद्धांजवळ किंवा अपंगांजवळ तो नसल्यामुळे डेमॉक्रॅटिक पक्ष तो निकष म्हणून वापरण्याचा दंडक केला की लगेच सर्वोच्च न्यायालयाकडे धाव घेतात. त्यामुळे मतदानात अनेकदा अनियमितपणा सापडतो. प्यू (Pew) नावाच्या नामांकित व प्रतिष्ठित सर्वेक्षण संस्थेला मतदानाच्या यादीतील २८-३० दशलक्ष नावांत (एकूण मतदानविश्व १३३ दशलक्ष) चुका असल्याचं सापडलं. अमेरिकन माणूस देश व विश्वसंचारी असल्यामुळे त्याचे पत्ते नेहमीच बदलत असतात. परंतु त्यामुळे एकच मतदार आपल्या व शेजारच्या राज्यात मतदान करू शकतो.

कॅलिफोर्निया, ऑरिगॉनसारख्या उदारमतवादी व अवैध स्नेही राज्यात बेकायदेशीर राहणाऱ्या स्थलांतरितांची संख्या खूप आहे. न्यूयॉर्क शहरातली लोकसंख्या ८.५ दशलक्ष. त्यातले ६.५ लक्ष अवैध स्थलांतरीत आहेत असं त्या शहराचे महापौर म्हणतात. ट्रंपनी अशांना हद्दपार करण्याचा विडा उचलल्यामुळे आम्ही त्यांना ही नावं देणार नाही असं न्यूयॉर्क, शिकागो, सॅनफ्रान्सिस्कोसारख्या मोठ्या शहराच्या महापौरांनी जाहीर करून केंद्रीय सरकारशी युद्ध पुकारलं. हे सर्व डाव्या विचारांचे व उदारमतवादी. त्यांनी या स्थलांतरांची गैरसोय होऊ नये म्हणून अनेकांना वाहनचालक दाखले दिले. ते वैध दाखल्यासारखेच दिसतात. बारकाईनं बघितल्याशिवाय त्यातला फरक सांगता येत नाही. हे साधर्म्य साधण्याचं कारण म्हणजे त्यांच्याविरुद्ध पक्षापात होऊ नये. पण नागरिकत्व नसलेले असे दाखले वापरून मतदान करतात असं अनेकदा सापडलं. या अनियमितपणामुळे आपल्याविरुद्ध कटू कट रचला असा ट्रंपने दावा केला. त्याची दखल रशियाचे अध्यक्ष पुतिनने घेतली. अमेरिकेला

विकसनशील किंवा अविकसित देशात निरीक्षक पाठवून निवडणूका भ्रष्टाचारमुक्त आहेत याची खात्री करण्याचा पुढका. तसंच अमेरिकेत करण्यासाठी पुतिनने आपले निरीक्षक पाठवण्याची तयारी दाखवली. पण अमेरिकेनं तो फुगा फोडून टाकला. तरी पण अशी परिस्थिती निर्माण व्हावी हे अमेरिकेच्या लोकशाहीला शोभनीय नाही, असंच म्हणावं लागेल. ही निवडणूक रिग्ड (Rigged) आहे असं ट्रंपने म्हणण्याचं हे एक कारण. त्यांची विरोधी हिलरी. संसदेने हुकूम काढल्यावर तिनं ३९,३०० संवेदनशील पत्र पुसून टाकण्याचा फौजदारी गुन्हा केला तरी ती अध्यक्षपदासाठी उभी असलेली बघून असं ट्रंपना वाटणं साहजिक आहे. मुक्त पत्रकारिता असलेल्या देशात असं व्हावं हीच मुळी अर्चबित करणारी गोष्ट होती. पक्षपाती पत्रकारितेच्या आहारी अमेरिकन मतदार गेले नाहीत हे त्यांच्या जागृतीचं व लोकशाहीप्रियतेचं लक्षण समजावं लागेल.

आपण निर्दोष आहोत असं हिलरी व तिचे समर्थक बॅंबीच्या देठापासून जगाला सांगत होते. पण त्याच लोकांनी आता तिला या भ्रष्टाचारापासून अध्यक्ष ओबामांनी अभय (Pardon) द्यावं असा तगादा लावला. हिलरी खरोखरीच भ्रष्टाचारमुक्त असली तर तिला या संरक्षण कवचाची काय जरूरी?

आपल्या मोदींनी जसा काँग्रेस पक्षाचा धुव्या उडवला तसा ट्रंपने डेमॉक्रॅटिक पक्षाला या निवडणुकीत हतबल केलं. आता फक्त ५० राज्यांपैकी ५ राज्यांत डेमॉक्रॅटिक पक्षाचे गव्हर्नर व विधानसभा उरल्या आहेत. ओबामांच्या ८ वर्षांच्या कारकिर्दीत केंद्रीय व राज्यस्तरीय पातळीवर ९०० जागा डेमॉक्रॅट पक्षाकडून रिपब्लिकन पक्षानं जिंकल्या. ओबामांना मिळालेली ही अनिष्ट प्रतिक्रिया (Backlash) काही अंशी वर्णसंबंधित आहे असं बोललं जातं. त्यामुळे यावेळी व्हाईटलॅश (Whitelash) झाला

असं म्हणतात. अमेरिकन सरकार चुकीच्या वाटेवर आहे असं ६० टक्के लोक म्हणत. आता ७६ टक्के जनता तसं मत व्यक्त करते. याचं मुख्य कारण म्हणजे गेल्या १५ वर्षांत सरासरी माणसाचं उत्पन्न फारसं वाढलं नाही, पण त्या काळात महागाई थांबली नाही. त्यामुळे अमेरिकन माणूस आर्थिक कोंडीत सापडला असून नैराश्यग्रस्त झालेला आहे. गावोगावी कारखाने बंद पडून नोकऱ्या मेक्सिको, चीनसारख्या स्वस्त मजुरीच्या देशात स्थलांतरीत झाल्या. हिलरीसारख्या व्यावसायिक राजकारणीनं ते ओळखलं नाही. त्याची किंमत तिला निवडणुकीत भरावी लागली.

पत्रकारितेचा खून

या निवडणुकीत पत्रकारविद्या निर्जीव झाली असं म्हटलं तर अतिशयोक्ती होणार नाही. यावेळी हिलरीचा पराभव तर झाला पण त्यापेक्षा मोठा पराजय पत्रकारितेचा झाला हे निःशंक. अगोदरच या देशातील पत्रकारिता मरणासन्न स्थितीत होती. वळणारचं वय असलेली पिढी वर्तमानपत्र वाचत नाही. स्मार्ट फोनवरच्या त्रोटक बातम्या वाचून ती आपली वार्ताभूक भागवते. त्यामुळे जाहिरातींचे (व पैशांचे) लॉढे सामाजिक माध्यमाकडे वळून वर्तमानपत्रवाल्याची उपासमार होत आहे. पण या निवडणुकीत जवळजवळ सर्व प्रसिद्ध दैनिकांनी (न्यूयॉर्क टाइम्स, वॉशिंग्टन पोस्ट, बोस्टन ग्लोब, लॉस एंजेलिस टाइम्स वगैरे) व वार्तावाहिन्यांनी (CNN, CBS, NBC, ABC, NPR वगैरे) समतोल भूमिका न घेता आपलं वजन उघडपणे हिलरीच्या पारड्यात टाकल्यामुळे व ते सर्व खोटे ठरल्यामुळे या सर्वांची विश्वासार्हता तळाला गेली. फोल पोलप्रमाणे फेक (Fake) न्यूजचा सुकाळ झाला. फेक न्यूजपेक्षा भारतातली पेड न्यूज बरी. खोट्या बातम्या पेरून टीकास्त्रोत ट्रंपकडे वळवून संभाषणाची दिशा बदलणे हा या खटाटोपाचा खरा उद्देश. कुठल्याही पत्रकारितेला अशोभनीय अशीच ही गोष्ट. ट्रंप चारित्र्यहीनच नव्हे तर अध्यक्षपदासाठी अपात्र आहेत असा माध्यमांनी गवगवा करून मतदारांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न केला. याचा अर्थ ट्रंपमध्ये वैयक्तिक वैगुण्य नाहीत असा नव्हे. पण मतदार अध्यक्ष निवडत होते, देव नव्हे. ही सर्व माध्यमं डाव्या व उदारमतवादी विचारांचे. पण त्यांचे ग्राहक मध्याच्या उजवीकडे झुकणारे. त्यामुळे गोल भोकात चौकोनी खुंटा घातल्यासारखं झालं. वॉटगोटमुळे प्रतिष्ठा मिळवलेल्या वॉशिंग्टन पोस्टनं तर २५ वार्ताहारांचा खास ताफा कामावर ठेवला. त्यांचं काम एकच. ट्रंपचा इतिहास उकरून त्यातलं काळंबेरं उघडकीस आणणं. यात वावगं असं काहीच नाही. संशोधन पत्रकारिता हे कुठल्याही वर्तमानपत्राचं आद्यकर्तव्यच. पण मग त्यांनी तेवढेच वार्ताहार हिलरीच्या मागे का लावले नाहीत? उलट संपादकीय गोडवे गावून त्या दैनिकांनं आपण कुणाच्या बाजूला आहोत हे जगाला सांगितलं. अमेरिकन दैनिकं व वार्तावाहिन्या जगातले सर्वाधिक अप्रामाणिक प्राणी असा ट्रंपने टोला मारताच त्यांचा श्रोतृगण टाळ्या वाजवे. हिलरीच्या टपालगोटवर माध्यमांनी कधीच पुरेसा

प्रकाश टाकला नाही. ट्रंपमुळे वाचकवर्ग व प्रेक्षकवर्ग विस्तारीत होतो असं आढळून आल्यावर केवळ आत्महितासाठी ही माध्यमं त्यांच्या सभेला (Rally) हजेरी लावत. न्यूयॉर्क टाइम्सच्या एका संपादकानं तर कबूल केलं की 'पत्रकारितेची ऐशीतैशी; आम्हाला हिलरीला निवडून आणायचं' अशा उघड पक्षपातामुळे लोकांचा विश्वास ढळला तर नवल कसलं? नुकत्याच झालेल्या एका सर्वेक्षणात फक्त ६ टक्के लोकांनी माध्यमं विश्वसनीय आहेत असं मत व्यक्त केलं. त्याच सर्वेक्षणात ट्रंप व हिलरीची प्रत्येकी विश्वासार्हता २६ टक्के होती. म्हणजे दोन्ही उमेदवार सदोष होते. जो कमी दोषी त्याला लोकांनी मतदान दिलं.

माध्यमांच्या एकतर्फी पाठिंब्यामुळे व त्यांनी पुरस्कृत केलेल्या फोल पोलमुळे हिलरी जिंकणार असा जनमानस झाला. जगातले तीन प्राणीच ट्रंप विजयी होणार असं म्हणत होते. अस्मादिक सोडून मद्रासमधला मासा व बेजिंगमधले एक माकड निभ्रांतपणे ट्रंप येणार म्हणून निर्वाळा देत होते. दोघांची चित्र एकमेकांजवळ ठेवल्यावर हे मूक प्राणी ट्रंपच्या चित्रावर विराजमान होऊन आपली पंसती दर्शवित. खरं म्हणजे माझ्या बाजूला अनेक झुडपामागे लपलेले लोक होते. ते मतप्रदर्शन करण्यास भीत होते एवढंच.

पत्रकारिता व हिलरी यांची युती होती हे विकीलीकनं प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून सिद्ध झालं. अनेक पत्रकार हिलरीविषयी मजकूर प्रसिद्ध करण्यापूर्वी तिला तो दाखवून तिचा आशीर्वाद घेत. तिच्या समर्थकांकडून फुकट जेवण घेत. ८५ टक्क्यांपेक्षा अधिक वार्ताहारांनी तिला मतदानच नव्हे तर निवडणुकीसाठी पैसे दिले. त्यामुळे त्यांचे टाक किंवा जीभ हिलरीकडे वळणं साहजिक आहे. परंतु जातिवंत पत्रकार पत्रकारितेचा याप्रमाणे भंग करीत नाही. त्यामुळे आता अमेरिकन पत्रकारविद्या विश्वासपात्र ठरण्यास अनेक वर्षं लागतील. ते फुटलेल्या आरशाचे तुकडे जुळवण्याएवढं कठीण.

ट्रंपच्या यशाची वाट

माध्यमांच्या पूर्वग्रहामुळे ती वाट सरळ व शाश्वत नव्हती. एखाद्या उत्कंठावर्धक कादंबरीप्रमाणे तिला अनेक वळणं मिळालीत. निवडणुकीच्या एक महिना अगोदर हिलरीच्या लोकांनी विरोधी संशोधनात (Opposition Research) सापडलेली एक तिखट चित्रफिती आपल्याला धार्जिण असलेल्या वॉशिंग्टन पोस्टला दिली. सर्व डावी माध्यमं त्यावर तुटून पडली. कारण त्यांना ती मसालेदार व ट्रंपच्या प्रवासाला पूर्णविराम देण्यासारखी वाटली. सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी पुरुषी संगतीत बोलताना स्त्रियांविषयी अश्लिल बोलल्याचं त्या चित्रफितीत दाखवलं होतं. स्त्री पुरुषाची एक भोग्य वस्तू असं त्यात अभिप्रेत होतं. या देशात बहुसंख्यांक मतदार स्त्रिया असल्यामुळे त्यांच्याविरुद्ध असा लैंगिक सूर काढणं राजकीय आत्महत्या करण्यासारखं समजण्यात येतं. ती चित्रफिती बघून ट्रंपच्या रिपब्लिकन पक्षाचे अनेक वरिष्ठ फितूर झाले. पाठिंबा निघून गेल्यासारखं वाटलं. सापळ्यात वाघ अडकल्यावर शिकान्याला जो आनंद होतो तसा अघोरी आनंद हिलरीच्या बाजूला झाला.

न्यूयॉर्कच्या ट्रंप टॉवरसमोर प्रदर्शन करणाऱ्या रागिष्ट स्त्रियांनी प्रदर्शन केली. वार्तावाहिन्यांना आयतं खाद्य मिळालं. संपादकांच्या लेखणीला गती मिळाली. वर्तमानपत्रात रकानेच्या रकाने ट्रंपविरुद्ध प्रसिद्ध झाले. त्यांनी एकदम राजीनामा देऊन हिलरीला वाट मोकळी करून द्यावी असं काही रिपब्लिकन पक्षाचे प्रसिद्ध राजकारण्यांनी मागणी केली. या मागणीचा दाब एवढा वाढला की त्याखाली सर्वसामान्य माणूस चेंगरून गेला असता. पण ट्रंपनी त्याला भीक घातली नाही. त्यांचं ऑफिस ट्रंप टॉवरमध्ये सब्विसाव्या मजल्यावर व राहतं घर ६५ ते ६८ मजल्यावर. टॉवरमधल्या बंदिस्त हवेत व वातावरणात कोंडमारा झाल्यामुळे मोकळी हवा मिळण्यासाठी ते आपल्या लवाजाम्यासह बाहेर पडले. तिथे फिफ्थ (5th) अवेन्यूवर त्यांच्या चाहत्यांनी केलेली उत्स्फूर्त गर्दी बघून त्यांच्या मरगळलेल्या मनात एकदम चैतन्य संचारलं आणि आपण कुठल्याही हालतीत राजीनामा देणार नाही असं जाहीर केलं. अपेक्षेप्रमाणे पत्रकारांनी त्यांची टिंगलच नव्हे तर उपेक्षा केली. ते सर्व त्यांच्या स्मशानयात्रेला सज्ज झाले. स्त्रियांची अवहेलना करणारा कुठलाच राजकारणी निवडून येत नसल्याची अनेक उदाहरणं इतिहासात होती. आता ट्रंपच्या अध्यक्षपदीय स्वप्नांची फक्त तेरावी करण्याचं व हिलरीचा अभिषेक करण्याचं उरलं आहे अशी सर्वांची खात्री झाली. अशा परिस्थितीत त्यांना संजीवनी कशी मिळाली व पत्रकारितेचा कसा पराभव झाला हा एक अभ्यसनीय विषय आहे. त्यांचे चाहते ओबामाच्या व हिलरीच्या द्वेषानं, पत्रकारितेच्या पक्षपातानं व फोल पोलमुळे एवढे संतप्त झाले होते की त्यांनी कल्पनेबाहेर समन्वित होऊन प्रस्थापितांना खोटं ठरवलं.

आपल्या भाषणांवर होणारी टीका बघून ट्रंपनी टेलीप्रॉम्टर वापरून विचार प्रकट करण्यास सुरुवात केली. लिहून दिलेली भाषणं मुद्देसूद, प्रसंगोचित व निर्वादित असल्यामुळे प्रसारमाध्यमांना टीका करण्यास जागाच उरली नाही. हिलरी व ओबामा असंच करीत असल्यामुळे त्यात फारसं अप्रूप नव्हतं. तरीही दैनिकांनी तोफा डागणं बंद केलं नाही. मुद्रित माध्यमांनी व डाव्या वळणाच्या वार्तावाहिन्यांनी त्यांच्या बोलण्याचा विपरीत अर्थ काढून त्यांची प्रतिमा डागाळण्याचा प्रयत्न केला. याची अनेक उदाहरणं देता येतील.

पहिलं म्हणजे मुस्लीम दहशतवाद्यांवर प्रवेशबंदी घालावी असं त्यांचं मत आहे. फ्लोरिडा, कॅलिफोर्निया येथे जे हत्याकांड झाले त्यामुळे त्यांनी असं म्हटलं. पण दैनिकांनी 'दहशतवादी' हा शब्द वगळून ट्रंपला सर्व मुस्लीम धर्मीय बाद करायचे असा अर्थ लावला व तमाम ६.५ दशलक्ष मुस्लीम त्यांच्यावर आग पाखडू लागले. खुद्द ओबामा व हिलरी आपल्या भाषणात 'दहशतवादी' हा शब्द हेतूतः वगळतात. ते या हत्याकांडांना हिंसा, वैयक्तिक दुराचार किंवा अपघात असं संबोधून मुस्लीमांची मर्जी संपादतात. पण ट्रंपला ही राजनिरपेक्ष भाषा (Politically correct) पसंत नाही. ते स्पष्टोक्ती करतात. त्यांच्या चाहत्यांना हा गुण विशेषत्वानं आवडतो.

अमेरिकेत जवळजवळ ११ दशलक्ष म्हणजे लोकसंख्येच्या ४ टक्के लोक बेकायदेशीररीत्या राहतात. यात सुमारे ४ लाख भारतीयांचा समावेश होतो. या ११ दशलक्षातले अधिकांश मेक्सिको व मध्य अमेरिकेतून घुसखोरी केलेले तर इतर देशाचे हिस्साची मुदत संपली तरी मायदेशी परतण्यास विसरलेले. या अवैध स्थलांतरीतांमध्ये २-३ दशलक्ष गुन्हेगार, बलात्कार व अंमली पदार्थांचा व्यवहार करणारे आहेत. ट्रंपनी अशांना प्राधान्यांनं हद्दपार करण्याचं धोरण जाहीर केलं. याचा अर्थ त्यांचा स्थलांतरीतांवर रोष आहे असा वार्ताहरांनी काढून त्यावर मणभर शाई खर्च केली. त्यांनी फक्त अवैध स्थलांतरितांना लक्ष्य केलं. जे या देशात वैधपणे आले त्यांचा ते आदर करतात. परंतु डाव्यांना विपर्यस्त अर्थ लावण्यात जास्त रस.

तिसरं म्हणजे ते नेटो (NATO) विरुद्ध आहेत अशी वर्तमानपत्रांनी टूम लावली. या नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशनमध्ये एकूण २८ युरोपी देश आहेत. प्रत्येकानं कमीतकमी राष्ट्रीय ढोबळ उत्पन्नाचा २ टक्के हिस्सा सुरक्षेवर खर्च करावा असा दंडक आहे. परंतु पोलंड, ग्रीस, युस्टोनिया (Eustonia) व ग्रेट ब्रिटन सोडले तर एकही देश हा नियम पाळत नाही. त्याचा बोजा अमेरिकेला उचलावा लागतो. हे अन्यायकारक नाही का? जर्मनी युरोपमधला सर्वाधिक श्रीमंत देश. त्याचं अर्थकारण शिलकीचं असलं तरी तो नेटोसाठी २ टक्के योगदान करीत नाही. म्हणून ट्रंपने या देशांना न्याय्य हिस्सा भरा व नेटोची कालबाह्य रचना बदला अशी धमकी दिली. कारण नाटो आज जगभर फोफावलेला दहशतवाद लक्षात घेत नाही. युरोपमधल्या समाजवादी देशांनी जनकल्याण करणाऱ्या अनुत्पादक व आयतोबा वृत्ती वाढवणाऱ्या योजनांवर पैसे खर्च करण्याऐवजी सुरक्षेला पैसे लावले तर त्यात वावगं काय आहे? ट्रंपच्या चाहत्यांना हे विधान पटलं. पण डाव्यांच्या अंगाचा तिळपापड झाला आणि उदारमतवादी माध्यमं त्यांच्यावर तुटून पडली.

चौथा आरोप म्हणजे ट्रंप जागतिक व्यापाराविरुद्ध आहेत हे थोतांड डाव्यांनी एवढं उगाळलं की तो एक मंत्रच झाला. पण सत्य वेगळं होतं. अमेरिकेच्या परदेशी व्यापारात जे असंतुलन सापडतं ते काढून व्यापारी त्रुटी त्यांना कमी करायची आहे. सध्या चीन अमेरिकेचं ५०० अब्जाहून अधिक शोषण करतो. मेक्सिको ६८ अब्ज तर जपान १४६ अब्ज त्रुटी दाखवतो. या जागतिकीकरणाच्या मान्याखाली हजारो कारखाने बंद पडून दशलक्षावधी मजूर निष्कासित झाले. त्यांच्या असंतुष्टतेवर बोट ठेवून ट्रंपने जागतिक व्यापार संतुलित करण्याची घोषणा केली. ते जर झालं नाही तर त्यांनी नॉर्थ अमेरिकन फ्री ट्रेड अॅग्रीमेंट (NAPTA) रद्द करून चीनला वठणीवर आणण्याची तयारी दाखवली. हे धोरण त्यांच्या चाहत्यांना एकदम आवडलं आणि त्यामुळे ते ओहायो, विसस्कानसीन, मिशिगनसारख्या औद्योगिक प्रांतात विजयी झाले. नाहीतर ही राज्य डेमॉक्रॅटक पक्षाकडे झुकणारी म्हणून हिलरीनं गृहीत धरलेली.

लांबलेली निवडणूक

अमेरिकन निवडणुकीला लागलेला एक शाप म्हणजे ती दीर्घकाळ चालते. एक वर्षदेखील तिला अपुरं पडतं. ट्रंपनी आपली टोपी रिंगणात फेकून दीड वर्ष लोटलं होतं. आणि हिलरी? तिला तर २०१२ मध्ये ओबामांचा अपेक्षित विजय होताच त्यांच्यानंतर आपला नंबर लावण्याचे डोहाळे लागले होते. तिनं जरी निवडणुकीचं शिंग अधिकृतपणे मार्च २०१५ फुंकलं असलं तरी त्याची तयारी जगाला न सांगता तिनं चार वर्षांपूर्वीच सुरू केली होती. पैसे गोळा करण्यासाठी संबंध जोडले. तुलनेनं जपान निवडणुका दोन आठवड्यात व कॅनडा अकरा आठवड्यात आटोपून घेतो. इंडिया व ग्रेट ब्रिटनमध्येही अल्पकाळातच निवडणुका संपतात. अमेरिकेतच त्या रेंगाळत राहतात. या प्रदीर्घ गर्भधारणेचा जनतेला कंटाळा येतो. यावेळी निवडणुकीपूर्वी चार दिवस अगोदर घेतलेल्या सर्वेक्षणात ८२ टक्के मतदारांनी चुरशीची उबग आली असं मत व्यक्त केलं. त्यात फक्त १३ टक्के लोकांनीच उत्साह दाखवला. मी तर शेवटी शेवटी हवामान वाहिनी प्रथमच सारखी बघू लागलो. जगभराच्या तापमानात तरबेज झाल्यावर क्रीडा वाहिनीकडे झेप घेतली. अशा वाहिन्यांवर ट्रंपचं नाव क्वचितच घेतल्या जाई. नाही तर दर मिनिटाला त्यांच्या नावाचा नामोल्लेख होत असे. पण त्यावर फुलं वाहण्याऐवजी लाखोली वाहण्यात येई. रेटिंग्स वाढवण्यासाठी चॅनलवाले काय करतील हे सांगणं कठीण. ट्रंपच्या नावात जादू आहे हे त्यांनी केव्हाच ओळखलं होतं. सर्वेक्षणाचा गुलाम झालेल्या अमेरिकेला त्यांचं अजीर्ण झालं होतं. तरी त्या खाद्यावर इथल्या चॅनलवाल्यांना जगण्यास अघोर आनंद मिळे. ती मतमोजणी चुकीची आहे याची त्यांना क्षिती नव्हती. निती मोडून हिलरीनं निधी गोळा केला हे विकीलीकनं जगाला दाखवून दिलं होतं. पण माध्यमांनी तिकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलं. लांबलेल्या निवडणुकीमुळे रिक्त काळ नाही तर कसा भरायचा? त्यामुळे तोच तो मुद्दा पुन्हा पुन्हा भरडल्या जाई. याचाही लोकांना कंटाळा आला होता.

प्रस्थापितांची तारांबळ

हिलरीनं आपलं सगळं आयुष्य राजकारणात घातलं. पण अमेरिकेला नेहमी नव्याचा ध्यास लागलेला असतो. शिवाय देश चुकीच्या मार्गानं जात असून लोकांच्या उत्पन्नात वाढ न झाल्यामुळे जनतेला प्रस्थापितांचा राग आला होता. अमेरिकन मतदार त्यांच्या भारतीय बंधूप्रमाणे राजकारण्यांच्या वाणीवर विश्वास ठेवत नाही. त्यांना कृती पाहिजे असते. या बाबतीत ते उणे पडले. त्यांच्या लोकानुनयी राजकारणाची जनतेला उबग आली होती. याचं भाषांतर असं की हिलरीनं गोऱ्यांकडे दुर्लक्ष करून काळे व हिसर्पिनिकच्या युतीवर जास्त भर दिला. म्हणजे तिचं राजकारण खऱ्या अर्थानं लोकाभिमुख नव्हतं. ७२ टक्के लोक गोरे असताना त्यांना डावलून निवडणूक जिंकणं कठीणच.

ट्रंप व भारतामधले संभाव्य संबंध

मोदींनी म्हटल्याप्रमाणे भारताला ट्रंपच्या धोरणाची भीती

वाटण्याचं कारण नाही. एक म्हणजे त्यांना आपला देश परिचित आहे. मुंबईत व पुण्यात त्यांच्या नावाचे टॉवर्स आहेत. त्या स्थापत्यात ते गुंतवणूकदार नसले तरी प्रतिष्ठा व किंमत वाढवण्यासाठी त्यांनी आपलं नाव भाड्यान दिलं. त्याबद्दल ट्रंप ऑर्गनायझेशनला स्वामीत्वधन मिळतं. अमेरिकेत शिकणाऱ्या भारतीयांचा ते आदर करतात. हे विद्यार्थी नावाजलेल्या शिक्षणसंस्थेत अभ्यास करित असून त्यांच्या कौशल्याचा देशबांधणीस उपयोग होतो म्हणून अशा उच्चविद्याविभूषितांना शिक्षण संपल्यावर घरी पाठवण्याऐवजी ग्रीन कार्ड देण्यात यावं असं त्यांनी अनेकदा विधान केलं. भाळी टिकला ठेवून त्यांनी देवळात आरती करण्याचं दृश्य मी टीव्हीवर बघितलं. परवा म्हणजे २० नोव्हेंबर २०१६ रोजी तीन भारतीय उद्योजक ट्रंप टॉवरमध्ये दिसले. ते देशी विकासक होते. हे बघून सीएनएन व दैनिकांना एकदम पोटदुखी झाली. अध्यक्षांना असे हितसंबंध ठेवणं योग्य नाही म्हणून त्यांनी पुराण वाचलं. ते विकासक सदृच्छा भेट म्हणून ट्रंपशी औपचारिकपणे बोलले. इकडे माध्यमांनी दुर्लक्ष केलं. अर्थाचा अनर्थ काढण्याचं हे दुसरं एक उदाहरण.

भारताची मूल्यवान निर्यात एकच. ती म्हणजे कच्ची बुद्धिमत्ता. ती अमेरिकेच्या शैक्षणिक मुशीत तावून निघाली की तिचं दुभत्या गाईत रूपांतर होतं. हे स्थलांतरित अमेरिकेकडून मायदेशी जगात सर्वात जास्त परदेशी चलन पाठवून देशाला हातभार लावतात. मागच्या वर्षी, त्यांनी ७३ अब्ज डॉलर घरी पाठवले होते. इतिहासात एवढ्या संपत्तीचं हस्तांतरण कधीच झालं नसेल. परंतु या विद्यार्थ्यांमध्ये आता HI-B व्हिसाधारकांचा समावेश करावा लागेल. सध्या त्याची मर्यादा वर्षाला ६५,००० असून गेल्या वर्षी त्यासाठी अडीच लाख अर्ज आले होते. या व्हिस्याचे सर्वात जास्त लाभार्थी भारतीय संगणक कंपन्या असून खारीचा वाटा त्यांना मिळतो व भारताच्या १४० अब्ज डॉलरच्या संगणकीय उद्योगात भर पडते. या व्हिस्याची सांख्यिक मर्यादा वाढवा असं भारतीय सरकारचं नव्हे तर सिलिकॉन व्हॅलीमधल्या अनेक कंपन्यांचे संस्थापक म्हणतात. पण या बाबतीत निराशा होण्याची शक्यता जास्त.

एक म्हणजे व्हॅलीमधले अधिकांश संस्थापक ट्रंपविरुद्ध होते. त्यांनी निवडणुकीत सडळ हातानं हिलरीला मदत केली. म्हणून ट्रंप व ॲपलचा मुख्य टीम कूक, ॲमझॉनचा जेफ बेझोझ, मायक्रोसॉफ्टचा बिल गेट्स व फेसबुकचा मार्क झकरबर्ग यामध्ये विस्तव आढवा जात नाही. दुसरं म्हणजे या कंपन्या अमेरिकन अभियत्यांना डच्चू देऊन त्यांच्या जागेवर कमी पगाराचे व गुणवत्तेच्या दृष्टीने अंमल सरस असलेले भारतीय कर्मचारी नेमतात असं आढळून आलं. हे अमेरिकन जनतेला मुळीच मान्य नाही. त्यामुळे HI-B व्हिस्याची संख्या वाढेल म्हणून कुणी धास रोखू नये. पण या कृष्णढाला सोनेरी किनार आहे. पर्वत मोहमदाकडे जात नसला तरी तो धर्मसंस्थापक त्या अविचलित महामेरूकडे सरकू शकतो. म्हणजे व्हॅलीत भारतातून अभियंते आयात करण्याऐवजी तिथल्या कंपन्यांचं काम आपल्या देशी व्हॅलीमध्ये पाठवू शकतील. म्हणून भारताच्या १४० अब्ज डॉलरच्या संगणक क्षेत्राला ग्रहण

लागणार नाही असं वाटतं.

ट्रंप आणि पाकिस्तान

सर्व दहशतवादी मुस्लीम व त्यांचं उगमस्थान आणि प्रशिक्षण केंद्र पाकिस्तानमध्ये असल्यामुळे ट्रंप त्या अण्वस्त्रधारी देशाकडे नकारात्मक दृष्टीनं बघतात. गाढवाला जशी एकच ट्रिक ठाऊक असते आणि ती म्हणजे लाथ मारणे तशी पाकिस्तानला एकच मुद्दा माहीत आणि तो म्हणजे काश्मीर. या भौगोलिक कलहात ट्रंपने फारसा रस दाखवला नाही. शिवाय मोदींनी न्यूयॉर्कला भेट देताना राजनैतिक कौशल्य दाखवल्यामुळे जगाला पाकिस्तानचा विटाळ आला आहे. म्हणून चीनकडे घाब घेणं त्याला भाग पडलं. जोपर्यंत तो मुस्लीम देश दहशतवाद्यांना आवरून धरत नाही व अलकायदा किंवा तालिबानचा नायनाट करित नाही तोपर्यंत ट्रंपना त्या देशाविषयी कणव वाटणार नाही. म्हणून त्या देशाला मिळणाऱ्या परदेशी मदतीत घट होण्याची शक्यता जास्त.

सारांश

जवळजवळ सगळं जग ट्रंपविरुद्ध होतं. सट्टेवाले हिलरी जिंकण्याची शक्यता ८०-८६ टक्के तर उद्योगपती जिंकण्याची शक्यता फक्त १५-१६ टक्के आहे असं गृहीत धरून बोली करित होते. उद्योगांचे मुख्य, हॉलीमधले तारे, वॉल स्ट्रीटवरचे पूंजीपती, दैनिक व चॅनलवाले त्यांच्यावर लाखोली वाहत होते. एवढंच कशाला त्यांच्या रिपब्लिकन पक्षाच्या १६० उच्चपदस्थानी ते लैंगिक छळ करणारे म्हणून त्यांचा त्याग केला होता. हिलरीनं जाहिरातींचा भडिमार करून त्यांच्यावर एवढी चिखलफेक केली की सामान्य माणसाचं व्यक्तिमत्त्व कलंकित व्हावं. अनेक परदेशी नेतेदेखील हिलरीच्या बाजूनं होते. ज्या देशाशी अमेरिकेचे खास संबंध आहेत त्या ग्रेट ब्रिटनच्या संसदेनं तर ट्रंपला आपल्या बेटरूपी देशात येण्याची बंदी घालावी

अशा एका विधेयकावर चर्चा केली. ते मंजूर झालं नाही ही गोष्ट वेगळी. न्यूयॉर्कचे अब्जाधिश माजी महापौर ब्लूमबर्गने तर ट्रंप हॉंगी व अज्ञ उमेदवार असून तो जनतेच्या डोळ्यांत धूळफेक करित आहे असं खळबळजनक विधान केलं. २०१२च्या निवडणुकीत हरलेले रिपब्लिकन पक्षाचे दावेदार मिट रॉमनींनी ट्रंप करचुकवेगिरी करणारा हॉंगी व अयशस्वी उद्योजक असा आरोप केला. ट्रंपनी आपलं विवरणपत्र एकदम प्रकाशित करावं असा हट्ट धरला आणि हिलरीनं अर्थातच रॉमनींचा धुरा धरला. पण ट्रंपनी सरकार आपल्या विवरणपत्राचं लेखापरीक्षण होत असल्यामुळे आपण तसं करू शकत नाही ही सबब सांगून ते गुलदस्त्यातच ठेवलं. आतापर्यंत आपण किती उत्पन्न कर भरला व दान दिलं हे जनतेला निवडणुकीपूर्वी सांगण्याची वहिवाटच असे. पण ट्रंपने तिला गच्चू दिला. २८४ दशलक्ष डॉलर कमाईच्या मानानं ते फार कमी कर भरतात हे सर्वांना ठाऊक होतं. कायद्यातल्या पळवाटांचा त्यांच्या सनदी लेखापालांनी पुरेपूर फायदा घेतला होता. त्यात बेकायदेशीर असं काहीच नव्हतं.

अशा प्रतिकूल परिस्थितीत ते या महासत्ताक राष्ट्राचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले हा त्यांच्या कौशल्याचा, विजिगीषू वृत्तीचा व अथक कष्टांचा गौरवच समजायला पाहिजे. निवडणूक सदीप असून मतदार सोडून सर्व जग आपल्याविरुद्ध आहे याची त्यांना चांगली कल्पना होती. गांधींनी म्हटल्याप्रमाणे विरोधक प्रथम आपल्याला दुर्लक्षित करतात. मग टवाळ्या करतात. त्यानंतर उपेक्षा करतात व मगच स्वीकारतात. ट्रंपचं असंच झालं.

- अनंत पां. लाभसेटवार

latalabh@aol.com

(लेखक फर्स्ट नॅशनल बँक आणि ट्रस्ट कंपनीचे
चेअरमन ऑफ दी बोर्ड होते.)

|| ग्रंथाली ||

विश्वसंचारी - डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार

मूल्य ७०० रु.

सवलतीत ४५० रु.

भारताचा मध्यमवर्ग जसा वाढत आहे तशी पर्यटकांच्या संख्येतही लक्षणीय वृद्धी होत आहे. परदेशात भारतीय प्रवाशांची भेट होणं ही अपवादात्मक गोष्ट राहिली नाही. पण जे या वारीत भाग घेऊ शकत नाहीत त्यांना घरी बसून देशांतर करण्यास व पर्यायानं नवीन लोक, संस्कृती, चालीरीती आणि राजकारण अभिज्ञ होण्याचे अनुभव पदरात पाडण्यास हे पुस्तक उपयोगी पडेल असं वाटतं. नाहीतर तुम्हाला मोठ्या प्राध्यापकांचं काम सोडून निमसरकारी कंपनीत साध्या बाबूची नोकरी स्वीकारणारा साम्यवादी क्युबातला रिकार्डो, गर्भवती होण्यासाठी धुप्रपान त्यागण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणारी व जगातल्या सगळ्या मध्यमवर्गीयांची सुखदुःखे सारखी असतात हे सिद्ध करणारी रियो डिजीनारोतली व्हॅलेंटिना किंवा चहा म्हणून व्होडका ढोसणारा रशियन दुसऱ्या कुठे भेटायला मिळेल? साहित्याप्रमाणे पर्यटनातही मनुष्य सुसंस्कृत, प्रगल्भ व विस्तृत दृष्टिकोनाचा होतो यात शंका नाही. पुस्तकांचा अभ्यास करण्याएवढंच जगातल्या लोकांचे चेहरे वाचल्यानं मनुष्य ज्ञानालंकृत होतो. दुसरे कसे राहतात, कसे विचार करतात, त्यांची सुखदुःखे समजून घेतली तर जगातला कलह कमी होऊन मैत्रीची नाळ जोडण्यास मदत होईल.

केनिया-टांझानिया प्राणी-पक्ष्यांचं नंदनवन

आत्माराम परब, नरेंद्र प्रभू

या भूतलावरची जंगलांची संख्या आणि आकार जसजसा कमी होत चालला आहे तसतशी प्राणी आणि पक्षांची संख्याही रोडावत चालली आहे. बंदिस्त जागेत प्राण्यांची रवानगी करण्यात आली आहे आणि त्यांच्या हक्काच्या जागेत मानवाने अतिक्रमण केलं आहे. आपल्या देशात सर्वत्र हटकून दिसणारं हे दृष्य. प्राणी आणि पक्षी पाहाण्यासाठी जंगलात जावं आणि हिरमुसलं होऊन परत यावं असं हल्ली सर्रास घडतं. पण आफ्रिका खंडातल्या केनिया आणि टांझानिया या देशात मात्र अगदी उलट आहे. या देशांमध्ये वन्यप्राणी अगदी सुखनैव वावरत आसतात. काही वेळा गाडीत किंवा हॉटेलमध्ये बंद असलेली माणसं आणि आजूबाजूच्या परीसरात स्वैरपणे वावरणारे प्राणी अशी दृष्य पाहायला मिळतात. प्राणी आणि पक्षी डोळेभरून पाहायचे असतील तर या आफ्रिकन देशात गेलंच पाहिजे.

वन्यजीवांनी समृद्ध असलेल्या केनियाच्या जंगलात प्रवेश करण्यासाठी आपण जेव्हा नैरोबीच्या विमानतळावर उतरतो तेव्हा आपली उत्सुकता अगदी शिगेला पोहोचलेली असते. विमानतळाच्या बाहेर पडून वाहनात बसल्यापासून अगदी पाचच मिनीटात आपल्याला जिराफ दिसू लागतात आणि मग प्राणी आणि पक्षांच्या दर्शनाचा हा सिलसिला सुरूच राहातो. हे नेत्रसुख घेण्यासाठीच तर आपण एवढ्या लांबवर आलेलो असतो. क्षितीजापर्यंत पसरलेलं खुरटं गवत आणि त्यामुळेच लांबवर दिसणारा प्रदेश हे तिथलं खास वैशिष्ट्य. मुख्यतः

अंबोसेली नॅशनल पार्कमध्ये हे असंच दृष्य असतं. केनिया आणि टांझानियाच्या सिमेवर असलेलं आफ्रिकेतील किलिमंजारो हे तेथील सर्वात उंच, लाव्हारसामुळे तयार झालेलं शिखरही त्याच भागात आहे. किलिमंजारोची लांबवर दिसणारी बर्फाच्छादित शिखरं हे अंबोसेलीचं प्रमुख आकर्षण आहे तसंच तिथे दिसणारे आफ्रिकन हत्ती पाहाणं हा खरोखरीच आनंद सोहळा असतो. हत्ती आणि हत्तीण या दोघांनाही असणारे सुळे हे या ठिकाणच्या हत्तींचं खास वैशिष्ट्य आहे. विविध जातीच्या मसाई लोकांचं वास्तव्य या अंबोसेली नॅशनल पार्कच्या भोवती असून ४०० वर्ग किलोमीटर एवढा भाग या पार्कने व्यापला आहे. या नॅशनल पार्कमध्ये जंगली हत्तीबरोबरच वाईल्डबिस्ट (रानगायी), झेब्रा आणि चित्ता हे इथे नेहमी दिसणारे प्राणी आहेत. या प्राण्यांचं खुल्या वातावरणातलं दर्शन हा मनाला सुखावणारा अनुभव असतो.

विषुववृत्तावर असलेलं ओल पजेटा कॅझरवंसी हे खाजगी संरक्षित जंगल म्हणजे आफ्रिकन जंगल सफारीतलं उत्तम ठिकाण आहे. ३६० वर्ग किलोमीटर एवढा अव्याढव्य व्याप असलेलं हे जंगल अबेरडर आणि माऊंट केनियाच्या पायथ्याशी बसलेलं आहे. वन्य प्राण्यांचं जतन करण्याबरोबरच पर्यटकांना जंगल सफारीचा पुरेपूर आनंद देण्यासाठी ओल पजेटा प्रसिद्ध आहे. जंगलसफारीतून जंगलाचा विकास आणि संवर्धन कसं करावं याचं हे ठिकाण म्हणजे उत्कृष्ट नमूना आहे. पूर्व आफ्रिकेत असलेल्या दोनशिगी काळ्या गेंड्यासाठी (Black Rhino) हे ठिकाण मुख्यतः ओळखलं

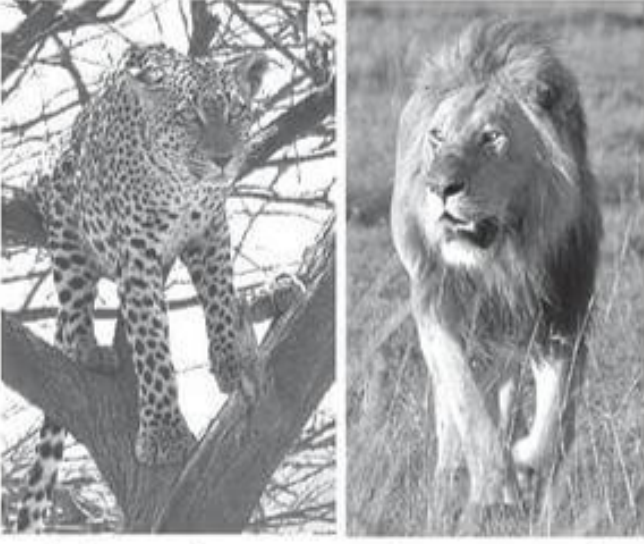
जातं. सिंह, रानरेडा, हत्ती, चित्ता आणि गेंडा हे 'बिग फाय' म्हणून ओळखले जाणारे प्राणी इथे पहायला मिळतात. हिप्पो, जिराफ, बाबून, पटस माकड अशी अन्य मंडळीही आपलं दर्शन देतात. जॉन आणि जेन केरॉन यानी १९४९ मध्ये या जंगलाचा कायापालट आणि संवर्धन करायला घेतलं आणि एक अप्रतीम संरक्षित जंगल जगभरातील पर्यटकांना भटकंतीसाठी उपलब्ध झालं. तारांकित तंबूमधून जंगलात उघड्यावर फिरणारे प्राणी न्याहाळण्याचा आनंद या ठिकाणी घेता येतो. पाणवठ्यावर येणारे प्राणी अगदी जवळून पाहाता येतात पण त्यांच्यापासून धोका उत्पन्न होऊ नये याची पुरेपूर काळजी व्यवस्थापनाने घेतलेली असते. आपल्या राहण्याच्या ठिकाणासभोवती मोठे चर खणून त्यात विद्युत प्रवाह असलेलं तारांचं कुंपण असतं ज्यामुळे ते प्राणी आपली सीमा ओलांडत नाहीत आणि चरात असलेल्या कुंपणाचा अडसर आपल्या नजरेसमोरही येत नाही.

ओल पजेटामध्ये असलेलं 'स्विटवॉटर चिंपांझी सेंटर' हे चिंपांझींसाठी प्रसिद्ध असलेलं ठिकाण पाहिल्याशिवाय ती सफर पूर्ण होत नाही. गृहयुद्धाने ग्रस्त असलेल्या बुरूंडी या देशातून १९९३ मध्ये तीन चिंपांझींची सुटका करून त्यांना या ठिकाणी आणलं गेलं, त्यानंतर चिंपांझींचं या भागात स्थलांतर होत राहिलं आणि आजच्या घडीला तब्बल ४३ चिंपांझी इथे वास्तव्य करून आहेत. सकाळ संध्याकाळ असणाऱ्या जंगलसफारी बरोबरच रात्रीच्यावेळी जंगलसफारी करून इथल्या वन्यजीवनाचं निरीक्षण करता येतं. प्राण्यांना लागणारं गवत इथे मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होईल याची काळजी घेतल्याने इथले प्राणी स्थलांतर करत नाहीत

हे सुद्धा या ठिकाणचं एक खास वैशिष्ट्य आहे.

नैरोबीच्या उत्तरेला १०० किलोमीटरवर असलेलं अँबरडेअर नॅशनल पार्क हे मध्य केनियामधलं समुद्र सपाटीपासून ७००० ते १४००० फूट उंचीवर असलेलं घनदाट जंगल आहे. इतर ठिकाणी असलेल्या गवताळ जंगलामुळे तिथे प्राणी चटकन नजरेस पडतात पण या जंगलात ते पाणवठ्यावर आले तरच आपण पाहू शकतो. या ठिकाणी असलेल्या रिसॉर्टमध्ये राहून जवळच्या पाणवठ्यावर आलेले प्राणी पाहण्याचं भाग्य मात्र इथे जाणाऱ्या पर्यटकांना लाभतं. एका अर्थी आपण पिंजऱ्यात असतो आणि प्राणी बाहेर मुक्त संचार करित असतात. या समृद्ध जंगलात २५०च्यावर प्रजातींचे पक्षी वास्तव्य करून आहेत.

आत्तापर्यंत मोठमोठ्या प्राण्यांना पाहायला सरावलेले आपले डोळे पक्षीही शोधत असतात आणि लेक नकुरुसारख्या ठिकाणी गेल्यावर ती तहान नक्कीच शांत होते. खूप मोठ्या प्रमाणात फ्लेमिंगोंची संख्या असलेलं हे जगातल्या काही मोजक्या ठिकाणांपैकी एक स्थान आहे. क्षारयुक्त पाण्यामुळे इथे फ्लेमिंगो आकृष्ट होतात. १८८ वर्ग किलोमीटर भागावर पसरलेलं हे नॅशनल पार्क १९६१ मध्ये संरक्षित म्हणून जाहीर करण्यात आलं. फ्लेमिंगोप्रमाणे पेलिकन्स हे पक्षीही इथे मुबलक प्रमाणात पाहता येतात. लेक नकुरु हे पक्षांचं नंदनवन असलं तरी सिंह, झेब्रा, काळे आणि पांढरे गेंडे, हत्ती आणि रानरेडे इत्यादी प्राणीही आपल्याला या ठिकाणी पाहता येतात. रोथशिल्ड या जिराफाच्या वेगळ्या जातींसाठीही हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. केनियात जावून चित्ता पहायचा असेल तर तो या ठिकाणी दिसण्याची अधिक शक्यता

असते. सिंह मात्र इथे सहज पाहायला मिळतात. हरीण वर्गातील निलगाय सदृश्य इलांड (Eland) हा प्राणीही इथे पाहता येतो.

जिराफासरखीच लांब मान असलेला आणि मागच्या दोन पायांवर उभं राहून झाडाचा पाला खाणारा गेरेंनुक (Gerenuk) हा प्राणी सांबूरू नॅशनल पार्क मध्ये पाहता येतो. त्या प्रमाणेच चित्यांची संख्या ही इथे खूप असून ते पाहायला मिळण्याची शक्यता जास्त असते. इथल्या इवासो निगरो नदीमध्ये मोठ्या प्रमाणात मगरी असून सोमाली ऑस्ट्रीच, ग्रे हेडेड किंगफीशर, सनबर्डस, बी इटर्स, मराबो स्टॉर्क, तावनी इगल, गिधाड, रोलर, तांबड्या आणि पिवळ्या चोचीचे धनेश असे अनेक पक्षी मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळतात.

५२० वर्ग किलोमीटरवर पसरलेलं मसाई माराचं नॅशनल पार्क हे केनियामधलं सर्वात प्रसिद्ध ठिकाण आहे. गवताळ प्रदेश

असलेल्या या ठिकाणी जवळजवळ सर्व आफ्रिकन प्राणी पाहायला मिळतात, असं असलं तरी इथे मुख्यतः सिंहांचच राज्य आहे. स्थलांतर करून येणारे प्राणी या सिंहांच्या भक्षस्थानी पडतात. दीड पावणेदोन फूट एवढ्याच उंचीचं गवत आणि लांबवर एखादं झाड असल्याने या ठिकाणी आपण प्राण्यांना बारकाईने न्याहाळू शकतो. जुलै ते ऑक्टोबर दरम्यान मसाई मारा येथे वाईल्ड बिस्ट (रानगायी) आणि झेब्रा यांच होणारं स्थलांतर (Migration) पहाणं हा वेगळाच थरार आहे. लाखोंच्या संख्येने हे प्राणी मारा नदी पार करून उत्तरेला येतात. नवीन उगवलेल्या गवताच्या शोधात हे प्राणी स्थलांतर करतात आणि दरवर्षी होणारं स्थलांतर पाहण्यासाठी हजारो पर्यटक तिकडे धाव घेत असतात. मसाई आणि सेरेंगेटी यांच्या मध्ये असलेल्या मारा नदीतून जेव्हा हे स्थलांतर होतं तेव्हा या प्राण्यांपैकी अनेकांची शिकार होते. तसेच मारा नदी मधल्या अनेक मगरी या प्राण्यांच्या पायांखाली तुडवल्या जातात. शिकारी प्राणी आणि शिकार होणारे प्राणी या दोघांमधलं घमासान, एकेमेकांवर कुरघोडी करण्याची कला, जीव वाचवण्याची आणि जीव जगवण्याची चाललेली घडपड या सर्व प्रकारांमुळे वेळोवेळी निर्माण होणारं नाट्य हे या सफरीतलं मुख्य आकर्षण असतं.

टांझानियामधलं सेरेंगेटी नॅशनल पार्क हे मसाई मारा पेक्षा सहा पटीने मोठं असलेलं ठिकाण असून याच भागातून जगातलं सर्वात जास्त प्राण्यांचं स्थलांतर होतं. साधारणपणे ७०च्या वर मोठे प्राणी मिळून ५०० प्रकारचे प्राणी-पक्षी इथे पाहायला मिळतात. केनियापेक्षा फार कमी प्रमाणात पर्यटक टांझानियात येत असल्याने इथलं प्राणीजीवन फार समृद्ध आहे आणि म्हणूनच इथे प्राण्यांची संख्याही जास्त आहे आणि आपण निवांतपणे त्यांच्या दर्शनाचा आनंद घेऊ शकतो.

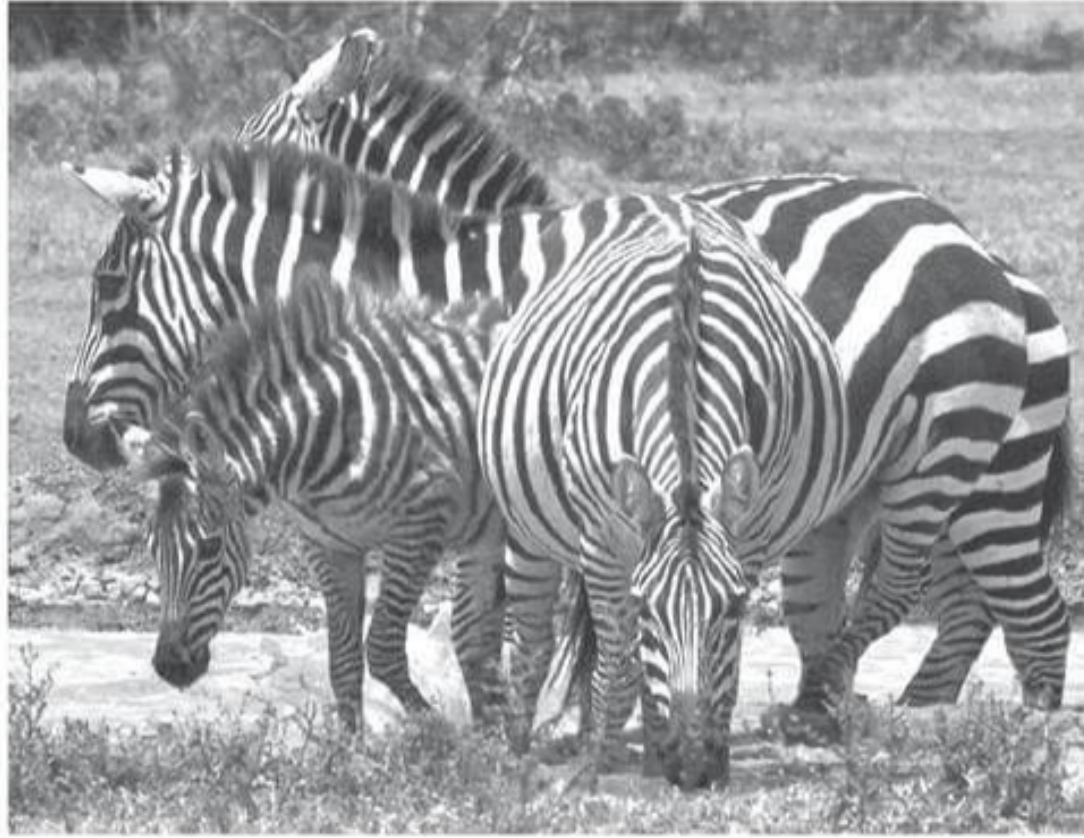

आफ्रिकेतील सात नैसर्गिक आश्चर्यांपैकी एक असलेला गोरं-गोरोचा प्रदेशही आपल्या वेगळ्या वैशिष्ट्यासाठी प्रसिद्ध आहे. इतर ठिकाणी तम ज्वालामुखीचा उद्रेक होऊन तो बाहेर पडतो आणि आसमंतात पसरतो पण या ठिकाणी ज्वालारस जमिनीखालीच वाट करून गेला आणि त्या भागात नैसर्गिक खोल भाग तयार झाला. त्याच ठिकाणी तलावाची निर्मिती झाली. लाखो वर्षांपूर्वी इथे अनेक प्राण्यांची उत्पत्ती झाली. पण इथल्या प्राण्यांचं स्थलांतर होत नसल्याने त्यांच्यात वांशिक दोष निर्माण होत आहेत.

लेक मनियारा हे टांझानियाम धलं आणखी एक ठिकाण, जिथे तीनशेच्यावर प्रजातींचे स्थलांतरीत पक्षी पहावयास मिळतात. इथल्या सिंहांचं वैशिष्ट्य म्हणजे ते झाडांचर

चढून बसतात. काही वेळा सिंहांचं अख्ख कुटुंब झाडावर बसलेलं दिसून येतं. टांझानियामधून जाणारी रिफ्ट व्हॅली हे आणखी आगळवेगळं स्थान. सिरीया, लेबनॉन, जॉर्डन, इस्त्राईल, कांगो, टांझानिया आणि मोझांबिक अशा देशात पसरलेली ही व्हॅली असून मृत समुद्राचा भाग यातच आहे. साधारणतः सहा हजार किलोमीटरचा प्रदेश या व्हॅलीने व्यापलेला आहे.

वन्य जीवनाने समृद्ध असलेल्या या प्रदेशात फेरफटका मारताना ते क्षण कायमचे कॅमेऱ्यात बंदिस्त करायचे असतील तर एका कॅमेऱ्याने ते साध्य होईलच असे नाही. विशेषतः लेक नकुरूसारख्या ठिकाणी गेल्यावर पक्षांच्या क्लोजअपसाठी टेली लेन्सची आवश्यकता भासते त्याच वेळी निसर्गदृष्यासाठी वाईडअँगल लेन्सची जरूरी असते. लेन्सची अदलाबदल करताना

काही वेळा एखादं अप्रतीम दृष्य किंवा क्षण कायमचा निसटून जातो. दूरवर दिसणाऱ्या प्राण्यांना कॅमेऱ्याने टिपण्यासाठी १००-४००ची झूम लेन्स किंवा ४०० किंवा ५०० ची फिक्स लेन्स बरोबर असलीच पाहिजे आणि त्याबरोबरच वाईड अँगल लेन्सची आवश्यकता भासतेच. जीप सफारी, प्रवास या दरम्यान होणाऱ्या धावपळीत लेन्स तसंच इतर साधनांची पडझड होऊ नये म्हणून जॅकेट किंवा मोठे आणि भरपूर खिसे असलेली पॅट अशावेळी असावी. धावत्या किंवा चालू असलेल्या वाहनातून फोटो काढायचे असल्याने बिनबॅग किंवा छोटीशी उशी बरोबर बाळबण्यास हरकत नाही. पक्षांची किंवा प्राण्यांची विशिष्ट हालचाल टिपण्यासाठी कॅम्युनीअस मोडमध्ये फोटो काढून मग त्यातील चांगला फोटो निवडावा. वन्यजीवनाची आवड असलेल्या पर्यटकांनी केनिया टांझानियाची सफर जरूर करावी, ती सहल आयुष्यात कायमची स्मरणात राहिल यात शंकाच नाही.

जगातल्या कोणत्याही पर्यटन स्थळावर गेल्यानंतर आपण काय पहाणार आहोत याची यादी तिथे जाण्याआधी तयार करता येते पण केनिया-टांझानियाच्या जंगलात गेल्यावर प्रत्येक वेळी वेगळा नजारा पहायला मिळतो, तिथले पशू-पक्षी तो ठरवत असतात.

- आत्माराम परब, नरेंद्र प्रभू

दूरध्वनी : ०२२-२५४३७४१७/२५४३७४५८

भ्रमणध्वनी : ९८९२९८२६५५

info@ishatours.net

‘ग्रंथाली’चा ठाणे वाचकदिन

या वर्षीचा ‘ग्रंथाली-ठाणे केंद्र वाचकदिन’ शनिवार, ७ व रविवार दि ८ जानेवारी २०१७ रोजी ठाणे मनपा शाळा क्र. १९, विष्णू नगर, ठाणे-४००६०२ येथे मोठ्या उत्साहात पार पडला.

‘ग्रंथाली’ची स्थापनाच ‘वाचक चळवळ’ म्हणून झाली. त्यामुळे दरवर्षी होणारा २५ डिसेंबरचा कार्यक्रम हा ‘वर्धापन दिन’ म्हणून नव्हे, तर ‘वाचकदिन’ म्हणून साजरा होतो.

पण वाचनाची आवड शालेय जीवनातच रुजविली गेली तर ती फुलेल-फळेलेल नि आयुष्यभर साथ देईल, हा आशावाद बाळगून, ग्रंथाली ठाणे केंद्रातर्फे इयत्ता ५ वी ते ९ वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी, सन १९९८ पासून दरवर्षी ‘वाचकदिन’ आयोजित केला जातो. त्यासाठी एक सूत्र ठरविले जाते/विषय दिला जातो, शक्यतो त्याची पुस्तके दिली जातात किंवा तज्ज्ञ व्यक्तीमार्फत मार्गदर्शन केले जाते. मुलांनी पुस्तक वाचावे, शिक्षकांनी मार्गदर्शन करावे नि विषयानुरूप त्यावर कथाकथन, अभिरूप वाचन, नाटक, संवाद, नृत्यनाट्य, टॅब्लो, कीर्तन, पोवाडा याद्वारे तो सादर करावा, अशी अपेक्षा असते त्यासाठी. मराठी भाषेतील म्हणी, शुद्धलेखन, गतवर्षीचे मराठीचे पाठ्यपुस्तक, पाठ्यपुस्तकातील कविता, धडे, एखाद्या व्यक्तीची मुलाखत, अशी सूत्रे दिली गेली होती तर कधी ‘आमचा बाप आन् आम्ही’, ‘गीत रामायण’, ‘नोबेलनगरीतील नवलस्वप्ने’, ‘श्यामची आई’, ‘स्वामी विवेकानंद’, ‘इंदिरा संत यांची कविता’, ‘लढा स्वातंत्र्याचा’ यासाठी पुस्तके/कात्रणे दिली होती.

कोणताही सरकारी आदेश नसताना, ठाण्यातील २५-३० शाळा त्यात सहभागी होत असतात. अर्थात ‘ग्रंथाली’तर्फे प्रत्येक सहभागी विद्यार्थ्याला एक पुस्तक व खाऊ देऊन कौतुक केले जाते. यजमान शाळेस कृतज्ञता म्हणून रुपये ५०००/- ची पुस्तके भेट दिली जातात नि कार्यक्रम बसविणाऱ्या शिक्षकाचे एक पुस्तक देऊन गौरव केला जातो.

या वर्षीचा विषय होता- ‘जरा याद करो कुर्बानी’. आपल्या सीमांचे रक्षण करणाऱ्या, जवानांना रोजच ‘रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंगा’ला तोंड द्यावे लागते. सन १९६२, १९६५, १९७१ प्रमाणे युद्ध झाले तर त्यात अनेक जवान जायबंदी होतात, शहीद होतात. त्यांचे स्मरण करणे, आपले आद्य कर्तव्य ठरते. तोच ह्या वेळचा विषय होता.

वीरमाता श्रीमती अनुराधा गोरे ह्यांचे सुपुत्र कॅप्टन विनायक अशाच एका चढाईत कामी आले. पुत्रवियोगाचे दुःख मोठे होते; पण असे अनेक सुपुत्र नि त्यांचे पराक्रम आपणा सर्वांना माहीत व्हावे, त्यापासून युवकांनी स्फूर्ती घ्यावी, ह्यासाठी त्यांनी (१) वारस होऊ अभिमन्यूचे, (२) १९७१चा रणसंग्राम, (३) आचंद्र-सूर्य नांदो, (४) गाऊ त्यांना आरती इ. पुस्तके लिहिली.

ग्रंथाली ठाणे केंद्राने, ठाण्यातील प्रत्येक शाळेला त्यांच्या दोन पुस्तकांचा संच भेट म्हणून दिला. त्यातील कथा मुलांनी

वाचाव्यात व त्यातील एक कथा, नाट्य, नृत्य, मूक अभिनय, पोवाडा, नृत्यनाट्य, कथाकथन द्वारे सादर करावी, असे सांगितले गेले.

यावर्षी, दोन्ही दिवशी कार्यक्रमाची सुरुवात ‘ए. के. जोशी’ ह्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेने, कवी प्रदीप यांच्या गाजलेल्या ‘ए मेरे वतन के लोगो’ ह्या समूह गीताने केली. शिक्षिका श्रीमती वीणा जोशी ह्यांनी गीत मेहनतीने बसविल्याचे जाणवत होते. नंतर त्यांनीच ‘ऑपरेशन मेघदूत’ पोवाड्याद्वारे सादर केले. पहिल्या दिवशी १५ शाळांनी आपल्या नाटिका सादर केल्या. त्यात विविधता होती व प्रामाणिक प्रयत्न दिसत होते.

कार्यक्रमाला मेजर सुभाष गावंड सर आवर्जून उपस्थित होते. त्यांनी विद्यार्थ्यांचे कौतुक तर केलेच पण सैनिकी पेशाचे महत्त्व नि फायदे सांगितले. ते म्हणाले, जवान म्हटला की तो शहीद झाल्यावर आपणास आठवतो, पण शहीद किती होतात? त्यांचे प्रमाण किती आहे? नि माझ्यासारखे निवृत्त जवान किती आहेत, ते बघा. सैन्यात गेल्यास राहायला जागा, दोनही वेळेस जेवण, सैनिकी पोशाख, बूट, आजारी पडल्यास मोफत वैद्यकीय शुश्रूषा पेन्शन, मोफत प्रवास अशा अनेक सोयीसवलतींचा लाभ होतो. आजच्या सिव्हिल सर्व्हिस करणाऱ्या किती तरुणांना आपल्या आवडीचे खेळ खेळता येतात? पण जवानाला रोज किमान एक तास त्याच्या आवडीचा खेळ खेळायला मिळतो. ... सरांचे भाषण स्फूर्तीदायक होते.

रविवार, ८ जानेवारी रोजी उरलेल्या शाळांनी आपले कार्यक्रम सादर केले. त्या दिवशी वीरमाता श्रीमती अनुराधा गोरे स्वतः उपस्थित होत्या.. त्या स्वतः एक उत्कृष्ट शिक्षिका, उत्तम वक्त्या नि वरील चार पुस्तकांच्या सिद्धहस्त लेखिका! त्यांनी मुलांसमोर समर प्रसंगच जिवंत केले नि त्यात गुंगवून टाकले. त्यामुळे दुसरा दिवसही स्मरणीय झाला.

वर्तकनगर माध्यमिक शाळेतील शिक्षिका श्रीमती प्रणाली नवघरे ह्यांनी दोनही दिवसांचे सूत्रसंचलन फार चांगल्या रीतीने केले. ‘ग्रंथाली’च्या एक सिद्धहस्त लेखिका शिल्पा खेर ह्या तरुण, उत्साही नि शिक्षण क्षेत्रात सामाजिक कार्य करणाऱ्या आहेत. ‘ग्रंथाली’तर्फे त्यांची ‘जस्ट बिलिव्ह’, ‘सोलजर इन भाग १ आणि २’, आणि ‘ये मेरे वतन के लोगो’ ही तीन पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांनी ह्यावर्षीपासून हा ग्रंथाली वाचकदिन अधिक जोमाने नि वैविध्याने साजरा करण्याचे व्रत अंगिकारले आहे. आशा आहे गेली १९ वर्षे चालू असलेला उपक्रम यापुढे अधिक चांगल्या रीतीने साजरा होईल व ‘ग्रंथाली’ वाचक चळवळ अधिक समृद्ध होईल.

- अचिनाश बर्वे, नंदिनी बर्वे, श्रीधर गांगल, सुरेश भिडे, शिल्पा खेर

सृजनशील लेखन कार्यशाळा

अभिनेत्री श्रेया तळपदे, निर्माते भूषण तेलंग, प्रा. अभिजित देशपांडे, प्राचार्या डॉ. सुधा व्यास, शासनाच्या भाषा विभागाच्या उपसचिव अपर्णा गावडे, कवी-लेखक किरण येले आणि सोमैया महाविद्यालयाच्या मराठी विभागप्रमुख डॉ. वीणा सानेकर

क. जे. सोमैया कला वाणिज्य महाविद्यालय आणि ग्रंथाली यांच्या संयुक्त विद्यमाने सोमैया महाविद्यालयाच्या कॉन्फरन्स सभागृहात विद्यार्थ्यांसाठी सृजनशील लेखन कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. मराठी भाषा संवर्धन पंधरवड्याच्या निमित्ताने या कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते.

प्रतिभेसोबत लेखनवाचनाच्या सरावातून विद्यार्थ्यांना त्यांच्यातील सर्जनशीलतेचे अंकुर फुलवता येऊ शकतील हा विश्वास या कार्यशाळेने विद्यार्थ्यांना दिला.

या कार्यशाळेचे पहिले सत्र काव्यलेखनावर आधारित होते. या सत्रात कवयित्री प्रतिभा सराफ यांनी विद्यार्थ्यांना विविध काव्यप्रकारांची ओळख करून देतानाच काव्यनिर्मितीचे सौंदर्य उलगडून सांगितले. या सत्रास उपप्राचार्य डॉ. सतीश पांडेय यांची उपस्थिती लाभली.

दुसरे सत्र 'आकाशवाणीवरील लेखनावर प्रकाश टाकणारे होते. मुंबई आकाशवाणीवर गेली बावीस वर्षे कार्यरत असलेल्या कार्यक्रमाभिनिर्मात्या उमा दीक्षित यांनी या सत्रात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. आकाशवाणीवर युवकांकरता उपलब्ध लेखनाच्या संधीचा परिचय त्यांनी करून दिला.

कार्यशाळेच्या उत्तरार्धातील 'कथा-पटकथा-अभिवाचन' या सत्राचा आविष्कार मुलांना अविस्मरणीय आनंद देऊन गेला. हे सत्र कथा-पटकथालेखक-कवी किरण येले, निर्माता-अभिनेता

भूषण तेलंग आणि अभिनेत्री श्रेया तळपदे यांनी या सत्रात मार्गदर्शन केले. कथा-कवितांचे अभिवाचन करताना भूषण तेलंग आणि श्रेया तळपदे यांनी शब्दांमधल्या रिकाम्या जागा समजून कशा घ्याव्यात हा अनुभव दिला तर किरण येले यांचे भाष्य सहज संवाद करणारे ठरले. कथा आणि पटकथा यांचा प्रवास सांगणारे या सत्रातील अनुभवकथन विद्यार्थ्यांना लेखनाच्या विविध दिशा सुचवणारे होते.

शेवटच्या समारोपाच्या सत्रात महाराष्ट्र शासनाच्या भाषाविभागाच्या उपसचिव अपर्णा गावडे आणि महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. सुधा व्यास यांच्या हस्ते विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्रे देण्यात आली. अशा प्रकारच्या कार्यशाळांमधून उद्याचे लेखक घडण्यास सहकार्य लाभेल हा विश्वास व्यक्त करत अपर्णा गावडे यांनी या कार्यशाळेच्या आयोजनाचे कौतुक केले तर अशा प्रकारच्या उपक्रमांकरता पाठिंबा देण्याचे आश्वासन प्राचार्या डॉ. सुधा व्यास यांनी दिले. या कार्यशाळेत मान्यवरांना आणि उत्स्फूर्त अभिव्यक्ती करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ग्रंथालीतर्फे पुस्तकांची भेट देण्यात आली.

विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मनोगतांमधून अशा प्रकारच्या कार्यशाळांची गरज अधोरेखित केली.

क.जे. सोमैया कला-वाणिज्य महाविद्यालयाच्या मराठी विभागाने या कार्यशाळेच्या आयोजनाकरता विशेष परिश्रम घेतले.

डॉ. रामाणी - मनाचा ठाव घेणारे सर्जन

डॉ. प्रेमानंद रामाणी मनाचा ठाव घेणारे सर्जनशील असे 'सर्जन' आहेत. माणसांची आजीवन सेवा करत राहण्याची त्यांची वृत्ती 'केसबुक' पुस्तकामध्ये दिसून येते, असे मत साहित्यिक प्रा. विश्राम गुप्ते यांनी व्यक्त केले.

पाटो येथील संस्कृती भवनाच्या सभागृहात शुक्रवारी, ६ जानेवारी २०१७ रोजी, 'ग्रंथाली' प्रकाशन संस्थेतर्फे प्रख्यात शल्यविशारद डॉ. प्रेमानंद रामाणी यांच्या 'केसबुक' पुस्तकाचा प्रकाशन सोहळा आयोजिला होता. यावेळी ते बोलत होते. गोव्यातील नामांकित डॉ. दत्ता रामनाथ नायक यांच्या हस्ते डॉ. रामाणी यांच्या ५१व्या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यात आले. या पुस्तकातील लेख 'लोकमत' मध्ये प्रकाशित झाले आहेत. यावेळी व्यासपीठावर दै. लोकमतचे संपादक राजू नायक, बँक ऑफ इंडियाचे व्यवस्थापक विनायक नायक, 'ग्रंथाली' प्रकाशनचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर व लेखक डॉ. प्रेमानंद रामाणी उपस्थित होते.

गुप्ते म्हणाले की, 'केसबुक' पुस्तकाचा आशय खूप विशाल आहे. डॉक्टरांच्या हृदयात एक भावपूर्ण माणूस दडलेला आहे. वैद्यकीय लोकांबरोबरच सामान्य लोकांसाठी वैद्यकीय नसलेले पुस्तक लिहिण्याची किमया ही एका सर्जनशील सर्जनालाच साधू शकते. त्यांची कामावरची, अभ्यासावरची श्रद्धा व निरीक्षणशक्ती फार मोठी आहे. ते डॉक्टर म्हणून माणसाकडे बघतात व लेखक म्हणून त्यांच्याविषयी लिहितात, यामुळे पुस्तक भावसमृद्ध झाले आहे.

पुस्तकाचे प्रकाशन करणे हा आपल्या आयुष्यातील सोनेरी क्षण असल्याचे मत डॉ. दत्ता रामनाथ नायक यांनी व्यक्त केले. तर रग्णांचे डॉक्टरांबरोबरचे माणुसकीचे नाते या पुस्तकातून दिसून येते, असे मत हिंगलासपूरकर यांनी व्यक्त केले.

माणुसकीच्या पायावर उभे राहून काम करणारी माणसे मोठी कशी होतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे डॉ. रामाणी व डॉ. दत्ता रामनाथ नायक, असे मत लोकमतचे संपादक राजू नायक यांनी व्यक्त केले. दै. लोकमतमधून चालवलेल्या सदरातून या पुस्तकाची निर्मिती झाल्यामुळे त्याचे श्रेय देखील लोकमतला जात असल्याचे ते म्हणाले.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला डॉ. रामाणी यांच्या जीवनावर आधारित, 'चैतन्य पेरणारा सर्जन' हा माहितीपट दाखवण्यात आला. डॉ. अजय वैद्य यांनी सूत्रसंचालन केले.

'मनतरंग (भाग १)' या पुस्तकाचे आणि ऑडिओ बुकचे प्रकाशन

'ग्रंथाली' प्रकाशित आणि नूतन बांदेकर लिखित 'मनतरंग (भाग-१)' या पुस्तकाचे आणि ऑडिओ बुकचे प्रकाशन ७ जानेवारी २०१७ रोजी नरेंद्र बल्लाळ सभागृह, ठाणे महानगरपालिका मुख्यालय ठाणे महापालिका उपआयुक्त संदीप माळवी आणि दैनिक ठाणे वैभवचे संपादक मिलिंद बल्लाळ यांच्या हस्ते झाले.

या पुस्तकामध्ये दैनिक ठाणे वैभवमधील 'मनतरंग' या सदरातील सन २०१५-१६ या वर्षातले लेख असून त्यातील काही निवडक लेखांचे वाचन करून ऑडिओ सीडी तयार करण्यात आली आहे. आजच्या काळाची गरज ओळखून आणि तंत्रज्ञानाची कास धरून मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी उचललेले एक पाऊल आहे, असे पुस्तकाच्या लेखिका नूतन बांदेकर यांनी आपल्या मनोगतात स्पष्ट केले. 'ग्रंथाली'च्या कार्यक्रम संयोजिका धनश्री धारप आणि 'ग्रंथाली'चे

विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर, ठाणे महापालिका शिक्षण विभागाच्या शिक्षणाधिकारी उर्मिला पारधे हे या कार्यक्रमास उपस्थित होते.

उपआयुक्त संदीप माळवी यांनी ठाणे महापालिकेच्या शिक्षिका असलेल्या नूतन बांदेकर यांचे कौतुक करताना म्हटले, आजकालच्या व्यस्त जीवनशैलीमुळे आजुबाजूला काय चालले आहे हे बघायलाही कुणाला वेळ नसतो. अशा परिस्थितीत मनपटलावर तरंग उमटणेच हरवत

चालले आहे. नूतन बांदेकर यांचे लिखाण वाचकांच्या मनावर तरंग उमटवून विचार करायला भाग पाडणारे असेच आहे. त्यासाठी लेखिकेचे विशेष कौतुक वाटते.

मिलिंद बल्लाळ म्हणाले की, नूतन बांदेकर यांचे लेखन एक उत्तम नमुना आहे. त्यांनी तयार केलेली ऑडिओ सीडी ही परदेशात रजलेली आणि भारतात येऊ घातलेली वाचनसंस्कृतीच आहे.

या कार्यक्रमास उपस्थित न राहू शकलेले व्हाईसगुरू दीपक वेलणकर यांनी ध्वनिमुद्रित करून पाठवलेला संदेश यावेळी प्रक्षेपित करण्यात आला. ऑडिओ बुकमधील आवाजी कलाकार दीपक वेलणकर, मेधा जावडेकर, पद्मजा कुलकर्णी, भावेशी उमेश, तपस्या विचारे, ज्ञानेश्वर नाईक आणि स्वतः नूतन बांदेकर यांचेही यावेळी कौतुक करण्यात आले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन तपस्या विचारे यांनी केले.

वेडात मराठे वीर दौडले तीन

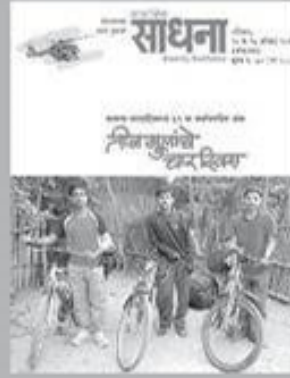
२०१६ जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यात, 'नक्षलवादग्रस्त भागात पुणे शहरातील तीन मुले अडकून पडली होती, नंतर त्यांची सुटका झाली', या आशयाच्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या होत्या. पण वृत्तपत्रांमधील त्रोटक माहितीवरून, त्या मुलांविषयी विशेष जाणून घ्यावे असे वाटले नाही. मात्र एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात प्रा. सुभाष वारे यांच्याकडून असा फोन आला की, "त्या तीन मुलांपैकी एकाने काही लेखन केले आहे. त्याला तुमच्याकडे पाठवतो, 'त्या' लेखनाचे साधना साप्ताहिकातून काही करता आले तर पहा." त्यानंतर आदर्श पाटील, साधना कार्यालयात जे लेखन घेऊन आला, ते होते 'त्या' चार दिवसांच्या डायरीचा विस्तार! बावीस वर्षांच्या मुलाचे ते परिपक्व लेखन वाचून सुखद आश्चर्याचा धक्का बसला. नंतर त्याला, त्या सफरीची पार्श्वभूमी जरा विस्ताराने लिहायला सांगितली. त्याप्रमाणे त्याने लिहिली, ती वाचून उर्वरित दोघांना (विकास आणि श्रीकृष्ण) भेटासाठी बोलावले. या तिघांशीही एकत्रितपणे संवाद झाल्यावर लक्षात आले, त्या तिघांच्यामध्ये असलेला संवाद आणि समन्वय दुर्मिळ प्रकारातला आहे आणि तरीही तिघांचाही आपापला असा वेगळा दृष्टिकोन आकाराला येण्याची प्रक्रिया चालू आहे. म्हणून विकास व श्रीकृष्ण यांनाही त्यांचे डायरीवजा लेख लिहायला सांगितले. तिघांच्या अनुभवकथनामध्ये पुनरुक्ती होण्याची शक्यता त्यांना वाटत होती. आश्चर्य म्हणजे एकाच प्रवासातले ते अनुभव असले, बहुतांश प्रसंगांचे साक्षीदार तिघेही असले आणि काही प्रसंगांचे वर्णन तिघांनीही तपशीलवार केले असले तरी तो सारा प्रकार वाचनीय आहे, कुतूहल वाढवणारा आहे असे लक्षात आले. मग त्या तिन्ही लेखांचाच विशेषांक सादर करायचा असा निर्णय झाला. मग काय? भरपूर रंगीत छायाचित्रे आणि उत्कृष्ट सजावट यांसह साधनाचा १५ ऑगस्ट विशेषांक प्रसिद्ध केला.

त्या अंकाच्या प्रकाशन समारंभात मिलिंद बोकील यांनी या तीन मुलांच्या साहसाचे आणि त्यांच्या लेखनाचे व परिपक्वतेचे विशेष कौतुक केले. त्या कार्यक्रमात राजा शिरगुप्ते यांनी या तीन मुलांची मुलाखत घेतली. अंक वाचून, अतुल पेठे यांनी 'याचे अभिवाचन किंवा नाटक मी करणार' अशी प्रतिक्रिया दिली. नंतर त्या अंकाला वाचकांनीही अक्षरशः डोक्यावर घेतले. आणि मग त्या विशेषांकाला पुस्तकरूप देण्याचा निर्णय ओघानेच आला. त्यानंतर सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मराठी विभाग व विद्यार्थी कल्याण मंडळ यांनी या पुस्तकाचे प्रकाशन विद्यापीठात, कुलमुरु वासुदेव गाडे यांच्या हस्ते करायचे ठरवले. २०१७ च्या युवकदिनाचा मुहूर्त त्यासाठी काढला. आणि मग हे पुस्तक तयार झाले.

आदर्श, विकास व श्रीकृष्ण या तीन मुलांनी केलेल्या सफरीला शोधयात्रा म्हणता येईल. हे तिघेही वयाने पंचविशीच्या आतले आहेत आणि त्यांनी केलेली भ्रमंती सायकलवरून आहे, त्यामुळे त्यांच्या शोधयात्रेला आणखी वेगळे परिमाण लाभले आहे. 'माणूस' समजून घेण्यासाठी आणि 'माणूस' म्हणून जगायला शिकण्यासाठी, त्यांनी ही शोधयात्रा केलेली आहे. मित्रांनी, कार्यकर्त्यांनी, पोलिसांनी आणि

साप्ताहिक साधना तीन मुलांचे चार दिवस

अपरिचित पांथस्थांनीही 'तिकडे जाऊ नका, तो डॅंजर झोन आहे' असे सांगितले असूनही या तिघांनी नक्षलवादग्रस्त आदिवासी प्रदेशात जाण्याचे साहस केले आहे. हे साहस (संदर्भ वेगळे असले तरी) 'वेडात मराठे वीर दौडले सात' या गाण्याची आठवण करून देणारे आहे. पोलिसांचे खबरे असल्याच्या संशयावरून आदिवासींच्या प्रदेशात थांबवून घेतल्याने, यांच्या या शोधयात्रेला नाट्यमय कलाटणी मिळाली आणि मग सगळा 'फोकस' नक्षलवादावर गेला. मात्र याचे विस्मरण व्हायला नको की, मूलतः या तीन मुलांनी 'माणूस' समजून घेण्यासाठी केलेली ही सफर आहे.

अर्थातच यानंतरच्या टप्प्यावर त्यांना 'व्यवस्था' समजून घेण्यासाठी प्रयत्न करावे लागणार आहेत. अर्थातच, हे सारे प्रयत्न सनदशीर मार्गाने, अहिंसक लढ्याद्वारे व साध्यसाधनविवेक बाळगून करायचे असतात, असा भारतीय संविधानाचा सांगावा आहे. नक्षलवाद्यांना मात्र भारतीय संविधानच मान्य नाही, या देशात प्रचलित असलेली संसदीय लोकशाही मान्य नाही आणि भारतीय राज्यसंस्था त्यांना 'शत्रू' वाटते. शिवाय, त्यांना त्यांच्या स्वप्नातील लोकशाही आणायची असते आणि त्यासाठी 'हिंसा' हाच एकमेव मार्ग योग्य वाटतो. त्यामुळे कोणत्याही विवेकी नागरिकाला नक्षलवादावर 'त्याज्य' असाच शिक्षा मारावा लागतो.

भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या दहा कोटीपेक्षा जास्त आहे. त्यातील अर्ध्याहून अधिक जनता नक्षलवादग्रस्त प्रदेशांत आहे. 'स्थानिक आदिवासींचा नक्षलवाद्यांना पाठिंबा असतो,' असे सर्वसाधारण बोलले जाते. वस्तुतः त्यांच्या वर्तनाला पाठिंबा म्हणणे तितकेसे योग्य नाही. कारण पोलीस, प्रशासन, राज्यकर्ते आणि स्थानिक व बाह्य प्रस्थापित शक्ती यांच्याकडून होत असलेल्या अन्याय-अत्याचारांच्या विरोधात लढणारे 'मसिहा' म्हणून नक्षलवाद्यांकडे आदिवासींकडून पाहिले जाते. शिवाय, नक्षलवाद्यांची भीती किंवा दहशत असते म्हणूनही आदिवासींकडून त्यांना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत होत असते. रस्ते, वीज अ, आरोग्य, शिक्षण या सर्वांची आदिवासींना गरज आहे; त्या सुविधा पुरविणारे सरकार/प्रशासन कार्यरत असेल तर आदिवासींच्या मनात नक्षलवाद्यांबद्दल असलेली आपुलकीची वा भीतीची भावना संपुष्टात येईल. ते घडवून आणायचे असेल त्यांना मुख्य प्रवाहात सामील करून घ्यायचे असेल तर आदिवासींच्या प्रदेशांत मोठ्या प्रमाणात आदान-प्रदान व्हायला हवे, आणि नेमका हाच संदेश या तीन मुलांच्या शोधयात्रेतून मिळतो आहे.

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी तारुण्याचे तीन 'त'कार सांगितले आहेत- तेज, तप आणि तत्परता या तीन तरुणांच्यामध्ये हे तीन 'त'कार पुरेपूर भिनलेले आहेत, याचे दर्शन या पुस्तकात घडेल. आणि अर्थातच हे तीन 'त'कार आपल्यातही भिनले जावेत अशी आकांक्षा तरुण वाचकांच्या मनात जागी होईल, असा मला विश्वास वाटतो.

- विनोद शिरसाठ

पृष्ठे १०८, मूल्य ४० रु.

'ग्रंथाली' येथे सवलतीत ३५ रु.

अद्भुत आणि रम्य... सुरेख आणि सुरेल!

सुनील कर्णिक

रस्किन बॉड यांच्या कथेतलं व्यक्तिदर्शन साधसं असतं. अनेक साधी माणसं त्यांच्या वाङ्मयात सतत भेटतात. ती अगदी ओळखीची वाटतात, तशी विलक्षण अनोखीही भासतात. कधी आपल्याचसारखी, कधी पूर्णतः वेगळी. स्वतः बॉड मूळचे ब्रिटिश वंशाचे होते, पण हिमालयाच्या परिसरातल्या सिमला, कुलू, मनाली या प्रदेशात ते लहनाचे मोठे झाले. तिथली खास भाषा, नमुनेदार माणसं, तिथला बर्फ, थंडी, नद्या, जंगल, वाघ, माकड, कोल्हे, हे सर्व तर या माणसांच्या बरोबरीने येतंच. पण या लेखकाच्या साध्या-सरळ निवेदनात विलक्षण प्रगल्भता दडलेली आहे आणि या कथांना एक उच्च वाङ्मयीन दर्जा लाभलेला आहे, हे जाणत्या वाचकाला सहजपणे उमगात.

रस्किन बॉड यांचं सर्व लेखन म्हणजे जणू गद्यकाव्य आहे. 'खिडकी म्हणजे पडदा आणि बाहेरचं जग म्हणजे सिनेमा'; अंधारात डासासोबत आलेला काजवा म्हणजे जणू त्याचा कंदील आहे;

'फुलपाखरू होशील तेव्हा परत ये' अशा शब्दांत छोट्या मुलाने सुरवंटाला दिलेला निरोप; 'सफरचंदाचं आकर्षण वाटायला मेबल आजी म्हणजे काही ईव्ह नव्हती!' अशी वरचेवर येणारी गंभीर आणि गंमतीदार वाक्यं या कथांना रम्य आणि अद्भुत बनवतात. त्यांत 'माकडलीला' आहेत, 'कावळोबाचे कारनामे' आहेत, 'शहमृगाच्या तावडीत'ले विलक्षण अनुभव आहेत आणि 'इंग्लंडमधले दिवस'ही आहेत. त्यांतून खुद्द रस्किन बॉडही अधूनमधून आपल्याला भेटतात. 'मला लेखक व्हायचं होतं' म्हणत सुरुवातीच्या काळातही आपली कागदावरची धडपड ते हलकेच वाचकापर्यंत पोचवतात.

पण फक्त एवढंच नव्हे. हे जरी किशोर वाङ्मय असलं तरी ते प्रौढ वाचकांनीही अवश्य वाचण्याजोगं आहे असं प्रकाशक आकजून सांगतात, आणि त्याचा प्रत्यय आपल्याला पानोपानी येतो. एका कावळ्याच्या आत्मकथेतलं मानवजातीविषयीचं त्याचं दुःख असं व्यक्त झालं आहे 'त्यांना वाटतं, मी म्हणजे एक जोकर आहे.' दुसऱ्या कथेतली खडकावर अडकून पडलेल्या जोडप्याची प्रेतं म्हणजे अचानक सामोरं येणारं भेदक वास्तव आहे. आणखी एका ठिकाणी मारवाडी, पैसा

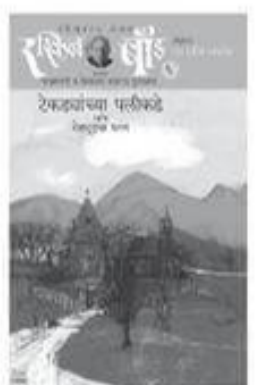
आणि वाघ यांची झकास गोष्ट वाचायला मिळते, चौथ्या प्रसंगात चांगल्या माणसांच्या हातून चांगल्या माणसाचा खून घडतो! हे सर्व आपल्या आजूबाजूला वेगवेगळ्या रूपांत आपण नेहमीच पाहत असतो, असं जाणवत राहतं.

थोडक्यात सांगायचं झालं तर या कथा म्हणजे रंजन आणि प्रगल्भता यांचा दुर्मिळ मिलाप होय. रस्किन बॉड यांच्या या कथा तुम्हाला कधी अचंबित करतात, तर कधी घाबरवून सोडतात... कधी खळखळून हसवतात, तर कधी डोळ्यांत अश्रू उभे करतात... कधी रम्य निसर्गाचा प्रत्यय देतात, तर कधी त्याच निसर्गाच्या रौद्र प्रकोपाचा अनुभव देतात... कधी प्रसंगांना सामोरं जाण्याची जिद्द निर्माण करतात, तर कधी अवखळ व्हायला प्रवृत्त करतात... कधी शब्दाने व्यक्त व्हायला भाग पाडतात, तर कधी विचारप्रवृत्त करून अंतर्मुख करतात...

या कथांच्या अनुवादिका रमा हर्डीकर-सखदेव आणि नीलिमा भावे, चित्रकार चंद्रमोहन कुलकर्णी आणि रोहन प्रकाशनाची संपादकीय टीम, या सर्वांची मिळून या अभिजात वाङ्मयाला असं देखणं रूप दिलं आहे की ते प्रत्यक्ष पाहायला हवं. विशेष उल्लेख करायला हवा तो चित्रकार चंद्रमोहन कुलकर्णी यांच्या जागोजागी असलेल्या बोलक्या चित्रांचा. ही सर्व चित्रं या कथांना एका वेगळ्याच पातळीवर घेऊन जातात ही या ६ पुस्तकांच्या संचाची मोठी जमेची बाजू आहे.

आजच्या युवापिढीसमोर मार्गदर्शनपर, प्रेरणादायी आणि माहितीपर पुस्तकांचा भडिमार होतो आहे. मात्र एक संवेदनशील व्यक्तिमत्त्व होण्यासाठी आणि कल्पकतेची बीजं रोवण्यासाठी रस्किनसारख्या लेखकांच्या लेखनाची ओळख आजच्या तरुणांना करून देणं जास्त महत्वाचं आहे.

रस्किन बॉड यांच्या कथा (६ पुस्तकं)
मराठी अनुवाद : नीलिमा भावे आणि रमा हर्डीकर-सखदेव
मुखपृष्ठ व चित्रं : चंद्रमोहन कुलकर्णी
किंमत : प्रत्येकी रु. १५०
कलेक्टर्स एडिशन ६ पुस्तकांचा संच रु. ६५०
'ग्रंथाली' येथे सवलतीत ५५० रु.

ग्रंथाली

द्वारा बुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली क्र. ९, तळमजला, जे.के. सावंत मार्ग, यशवंतराव चव्हाण नाट्यमंदिराशेजारी,
नाटुंगा (प.), मुंबई ४०००१६ • दूरध्वनी : २४३०६६२४, २४२१६०५० • granthalimchee@gmail.com www.granthali.com

आता काय करायचं... - चांगदेव काळे

'आता काय करायचं...' या कथासंग्रहातील कथा चांगदेव काळे यांची कथालेखनावर असलेली हकूमत स्पष्ट करणारी आहे. प्रस्तुतच्या संग्रहातील आशयप्रदेश जीवनातील विविध क्षेत्रांचे चित्रण करणारा आहे; आणि हे जीवनचित्रण त्यांनी पुरेशा ताकदीने केलेले आहे. चित्रमयता, नाट्यत्मकता प्रसंग रेखाटण्यातील कुशलता, अल्पाक्षरी वाक्यरचना, प्रवाही निवेदन आणि ठसठशीत व्यक्तिरेखा यांच्यामुळे या कथांना उंची गाठणे शक्य झाले आहे.

मूल्य २५० रु. सवलतीत १५० रु.

सफरनामा - स्मिता भागवत

लेखिका स्मिता भागवत यांचा प्रवासाचा छंद वारसागत! टुरिझमची फॅशन अस्तित्वात येण्यापूर्वी ज्येठांनी आम्हाला हेतूपूर्ण प्रवास घडवले. या अनुभवांना शब्ददेह देताना लेखिकाने प्रवासाच्या पुनःप्रत्ययाचा आनंद लुटला. ज्यांना प्रवासानंद लाभला आहे त्यांना समांतर स्मरणयात्रा घडवावी आणि ज्यांना आवड असून प्रवास जमलेला नाही त्यांना शब्दयात्रेचा आनंद लाभला या हेतूने प्रवासप्रेमी लेखिकेने 'ग्रंथाली'च्या वाचकदिनी वाचकांना दिलेल्या नजराण्याचे नाव आहे 'सफरनामा'!

मूल्य १६० रु. सवलतीत १०० रु.

सुंदर ते ध्यान - डॉ. यश चेलणकर

'सुंदर ते ध्यान' हा आहे पाच मित्रमैत्रिणींचा वाद-संवाद. माणूस कोणत्याही विचारसरणीचा- धर्माचा, कोणतेही काम करत असेल, आस्तिक-नास्तिक असेल, त्याने ध्यानाविषयीचे पूर्वग्रह बाजूला ठेवून ध्यान समजून घ्यायला हवे. रोजच्या धावपळीच्या आणि धकाधकीच्या आयुष्यातदेखील ध्यानासाठी वेळ काढायला हवा हे आपले मत यश मांडत राहतो. आपल्या सर्व मित्रांनी ध्यान शिकून घ्यावे आणि ते त्यांच्या दिनचर्येचा भाग बनवावे यासाठी त्याचे प्रयत्न चालू आहेत. त्या प्रयत्नांचा प्रवास म्हणजेच हा वाद-संवाद आहे.

मूल्य १५० रु. सवलतीत ९० रु.

सोलमेट - अर्चना गाडेकर शंभरकर

मैत्रीएवढे श्रेष्ठ नाते नाही. ते इतर सान्या मानवी नात्यांहून मोठे तर असतेच शिवाय ईश्वर आणि भक्त यांच्या संबंधांहूनही ते श्रेष्ठ असते. सारा आसमंत व्यापून उरण्याची किम्या फक्त याच एका नात्यात आहे, असे नाते कधी सहज तर कधी प्रयत्नपूर्वक मिळावावे लागते. मात्र जे ते मिळवतात त्यांच्या भाग्याला पार नसतो. अशा या नात्याचे नितांत सुंदर दर्शन घडवणारे पुस्तक म्हणजे सोलमेट...

मूल्य १५० रु. सवलतीत ९० रु.

मिरग - डॉ. सई लळीत

लन हे आयुष्यभराचे बंधन असते. दुसरे लन हा विषयच खूप गुंतागुंतीचा आहे. दुसरेपणाला दिलेली मुलगी... कसं असेल तिचं भावविश्व... त्याचं वरकरणी स्थिर भासणारं भावविश्व... आणि त्या दोघांचं मिळून भावजीवन... ही कादंबरी आहे त्यांचं अंतरंग... कादंबरीतला काळ साधारण वीस वर्षांपूर्वीच आहे. डॉ. सई लळीत यांनी त्यावेळी टिपलेल्या गोष्टींचे अर्थ आयुष्याच्या वेगवेगळ्या वळणांवर वेगवेगळे लागले आणि त्यांना कातर करून गेले.

मूल्य १३० रु. सवलतीत ६५ रु.

नोबेलनगरीतील नवलस्वप्ने २०१६ - सुधीर धत्ते, नंदिनी धत्ते

आजच्या मूलभूत शोधाच्या बीजात उद्याच्या तंत्रज्ञानाचा महावृक्ष लपलेला असतो. या तंत्रज्ञानरूपी महावृक्षाच्या दर्शनातून बौद्धि आनंद तर मिळतोच. त्याचबरोबर तो पाहताना आपल्यासमोर उद्याचा भविष्यकाळ आणि त्यातल्या संधीही सामोऱ्या येतात. त्या संधींचा पट मूलभूत संशोधनापासून तर तंत्रज्ञानविकासापर्यंत पसरलेला आहे. त्या कर्तृत्व गाजवण्याची स्फूर्ती तुम्हाला मिळावी, यासाठीच ही 'नोबेलनगरीतील नवलस्वप्ने' सुधीर धत्ते आणि नंदिनी धत्ते यांनी सादर केली आहे.

मूल्य ८० रु. सवलतीत ५० रु.

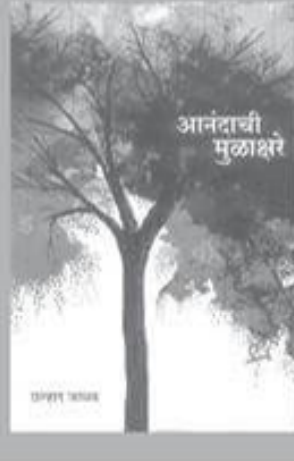
ग्रंथपान

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

आनंदाची मुळाक्षरे

प्रल्हाद जाधव

‘आपलं स्वातंत्र्य कशात आहे हे जर प्रत्येकाला कळलं, आपली जागा कोणती आहे हे जर प्रत्येकाच्या लक्षात आलं, आपल्या जीवनाचा उद्देश नेमका काय आहे हे जर प्रत्येकाला कळलं, तर सगळं जग सुखी होईल. ज्यांना हे कळतं ते भाग्यवान! बाकी सारे अहंकार, तृष्णा, वासना, स्वार्थ याच्या महासागरात गटांगळ्या खात जगतात. जगणं कसलं ती फरफटच एक प्रकारची! आपण किती घोर अज्ञानात जगत आहोत हेही विचारांना कळत नाही.’

महाभारतातील शेंवटचा श्लोक : नच कश्चित शृणोति माम् । व्यास दोन्ही हात उंचावून मी सर्व जगाला ओरडून सांगत आहे की, धर्म, अर्थ, आणि काम यातील नीती आणि नियम सांभाळून आनंदाने जगा, पण कोणीच माझे ऐकत नाही. जर व्यासांचे कुणी ऐकणार नसतील तर...नाही. ऐकणारे सारेच असतात, सांगणारा कुणीतरी असावा लागतो. ही भूमिका कुणीतरी घ्यावीच लागते, वठवावी लागते. ती जबाबदारी लेखकाची असते असे नाही, आणि नसते असेही नाही. लेखकाची स्वतःच्या मनात काही एक भूमिका नक्कीच असते, आपल्याला आपल्या लेखनातून काय सांगायचे आहे, का सांगायचे आहे आणि कसे सांगायचे आहे, त्याला अनुसरून लेखनाचा प्रवास सुरू होतो. त्याला जे सांगायचे आहे, ते त्याचे व्यक्त होणे असते, आपल्या संवेदनशील मनाच्या भावनांचे. या भावना जोडलेल्या असतात आपल्या भोवतीच्या जगण्याशी, निसर्गाशी, व्यवस्थेशी. लेखक या सगळ्याशी एकजीव झालेला असतो, त्याचाच एक भाग झालेला असतो. धर्म, अर्थ आणि काम यातील नीतिनियम सांभाळून आनंदाने जगण्याचा प्रयत्न त्यालाही आपलासा वाटतो आणि आपल्यासोबत इतरांनीही आनंदी असावे अशी त्याची धारणा असते, आग्रह असतो. ती धारणा ठेवून प्रल्हाद जाधव ‘आनंदाची मुळाक्षरे’ घेऊन आपल्यासमोर हजर झाले आहेत.

‘आनंदाची मुळाक्षरे’ हा प्रल्हाद जाधव यांचा नवा लेखसंग्रह, त्यांच्या ‘आनंद नक्षत्र’ या लेखसंग्रहाची आठवण करून देणारा. यात सत्तेचाळीस लेख आहेत. प्रत्येकाचा विषय वेगवेगळा, त्याची धाटणी वेगळी. त्याच्या सर्व पैलूंना हळूवारपणे आणि तितक्याच समर्थपणे उलगडत जाताना आपण अनुभवतो. एकाच विषयाला वेगवेगळ्या अंगांनी पाहता येते, प्रत्येकाला स्वतःची बाजू असू शकते, ती

सकारात्मक-नकारात्मक, सक्रिय निष्क्रिय, खोल-उथळ, प्रकाशमान-काळोखी अशी कुठलीही. तिची एकेकबाजू उलगडून पाहताना नक्कीच आनंद होतो, पाकळ्या उलगडून पाहिल्या सारखा. आपण नेहमीच एकाच बाजूचा विचार करित जातो. पण आपण दुसरीही बाजू उलगडून वा तपासून पाहिली पाहिजे, हे सदरच्या लेखसंग्रहातील लेख वाचताना लक्षात येते. २६ जुलैच्या पावसात सगळेच व्यवहार ठप्प झाले होते, जीवन मात्र चालू होते. अशावेळी बाळंतपणासाठी आलेल्या महिलांना दवाखान्यात दाखल करून घ्यायचे की नाकारायचे, दिवे नाहीत, स्टाफ नाही आणि ऑपरेशन थिएटर चालू नाही, या कारणास्तव? एक डॉक्टर अशा सर्व अडचणी असूनही महिलेला रात्री दाखल करून घेतो आणि ती नैसर्गिकरीतीने बाळंत होईल याची काळजी घेतो, तर दुसरा डॉक्टर याच अडचणीचा पाढा समोर ठेवून महिलेला बाहेरचा रस्ता दाखवतो. आपल्यावर कुठले अरिष्ट येऊ नये म्हणून. यात कुणाचे बरोबर, कुणाचे

चूक हे नंतर. मुद्दा आहे तो, लेखकाला दिसलेले भोवतालचे अनुभव, एकाच विषयाचे. यात कुठला बोध कुणी घ्यावा, हा विषय नाही, विषय आहे विचार करण्याचा, जो प्रत्येकाने करावयाचा आहे. तसे झाले तर व्यासाला वैफल्यस्त होण्याची वेळच येणार नाही.

मानवी मनाचे अनेक कंगोरे उदाहरणांसहित लेखांमधून आलेले आहेत, कामापुरता वापरून घेतलेला तुतारीवाला काम संपताच खिजणतीतून बाद होतो. आपल्या मुलाऐवजी आपण दुसऱ्यांच्या मुलांना चॉकलेट देण्यात उत्साही असतो, मुलांवर पालक म्हणून आपलीच सत्ता असते, मुले ऐकतात तो पर्यंत, पुढ्यातले ताट घावे की बसायचा पाट घायचा, आणाचा चहा आणि नानाचा चहा, अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत, जी वाचत असताना आनंद तर होतोच, परंतु त्याचवेळी अंतर्मुखही होतो. जाधवांच्या लेखांनी नक्कीच आनंद दिला असे एक वाचक म्हणून आवर्जून सांगायचे वाटते. तरल आणि चपखल भाषा, योग्य ठिकाणी थोरामोठ्यांची अवतरणे, यामुळे आपल्या वाचनात संदर्भाची भर पडत जाते. प्रदीप म्हापसेकरांनी आतील रेखाटने आणि मुखपृष्ठ लेखावरहकूम छान सजविलेले आहे.

मूल्य २०० रु. • सवलतीत १२० रु.

'खरोखर शाळा नको असू दे चकाचक, तिच्यात नको एसी, नको लिफ्ट, पण शाळेत हवेत प्रत्येक मुलाचं बोट घट्ट धरून ठेवणारे शिक्षक! आईपेक्षासुद्धा मुलांना बाई आवडू लागल्या तर आईने समजावं आपलं मूल योग्य हाती सोपवलंय आपण.'

'फुटलेल्या स्वप्नांच्या काचा वेचून त्यांची बिलोरी नक्षी रचणं खूप कमी माणसांना जमत.'

'आशेचा धागा आयुष्य बळकट ठेवेल. तो सोडू नका. शेवटपर्यंत एखाद्या जिद्दीनं आपलं आयुष्य ओतप्रोत भरून टाका. आत्मबळ आणि दुर्दम्य इच्छाशक्ती हेच या व्याधीवरचं रामबाण औषध आहे. ते विकत घेता येत नाही. जगातल्या कुठल्याही मेडिकन शॉपमध्ये ते मिळत नाही. त्याचं प्रिस्क्रिप्शन आधी स्वतःला लिहून घ्या नि मगच गाठा जगातला कोणताही धन्वंतरी अन्य औषधासाठी!'

अशी सुंदर वाक्ये एकमेकांचा हात धरून समोर उभी राहिली, सुभाषितांचा गणवेश बाजूला ठेवून, तेव्हा मोहरून गेलो, अलवार होत गेलो. किती सुंदर वाक्ये, कल्पकता, विचार आणि काव्याचा साज ल्यायलेली. एक फूल म्हणजे बाग नव्हे. परंतु बागेतलं एखादंच फूल मोहिनी घालणारं असू शकतं. अनेक असतील तर स्वर्ग अवतरल्याचा आनंद होतो. तशी गत झाली ती 'आरसपानी जगताना' हा डॉ.वीणा सानेकर यांचा लेखसंग्रह वाचताना. लेखसंग्रह, त्यातून तो वृत्तपत्रीय स्तंभलेखनाचा, म्हणजे त्याला स्वतःच्या मर्यादा असणार, हे नक्कीच. त्याला त्याच्या परिघाबाहेर जाण्याची मुभा नसते. जे सांगायचे ते त्यात चपखलपणे बसविण्याचे आव्हान असते, चाकाच्या आरे-पाठे यांना धावेच्या परिघात बसविण्यासारखे. त्यातून ठरावीक वेळेत पूर्ण करण्याचे कालबंधन असते, टांगत्या घडाळ्याच्या काट्यासारखे. अशावेळी स्तंभलेखक त्या लेखाला कितपत न्याय देऊ शकेल, अशी शंका येण्याची शक्यता जास्तच. परंतु चाप्याचा जातिवंतपणा अंगी असलेल्यांच्या बाबतीत अशी शंका घेणे म्हणजे अरसिकतेचे प्रदर्शन. डॉ. सानेकर यांच्या लेखनाच्या कला कलेकलेने कशा आकाश कवेत घेत जातात, त्याचा सुंदर अनुभव या शंकाना भिरकावून देतात, उत्केसारख्या. एका ध्यानमन उर्जेने त्यांनी या लेखांना जोडलेले आहे, गोंडस बाळांसारखे.

आपल्या जगण्याशी धाग्यांनी घट्ट आवळलेले कितीतरी विषय आहेत, ते येथे हातातळले आहेत. शाळा, शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षण, शिबिरे, भाषा, पुस्तके, घर, लेक, नाटक, भेटगाठी, कविता, गाणी, व्यक्तिरेखा, बोधकथा, निसर्ग, नाती, उद्योगीपणा, असे अनेक विषय. परंतु हे नुसते विषय नाहीत, ते घेऊन येतात जगण्याचा अनुभव, धडपड, अवघडलेपण, सुंदरता, हास्य. परंतु या सगळ्यात भावते ते लेखिकेची कवितेप्रती असलेली ओढ, गाण्यांनी ओथंबून भरलेले मन. कितीतरी जुनी गाणी जगण्यातला तरल भाव सांगतात. कवितांमधून आपलेपण दाखवितात. शंकर वैद्य, विंदा, कुसुमाग्रज, शांता शेळके यांचे भावविश्व अनुभवाशी जोडले जाते. राजू तुलालवार आणि बालनाट्य

ग्रंथपान

आरसपानी जगताना
डॉ. वीणा सानेकर

हा विषय वेगळ्या पातळीवर नेणारा विषय. मुलांच्या धीटपणाची पायाभरणी इथे होते. त्यातील सृजनता प्रत्येक पालकाने लक्षात घेण्यासारखी आहे. घर हा विषय लँडलाईनच्या फोनसारखा मनमुक्त स्वागत करतो. शांतिनिकेतनच्याप्रमाणे बिनमितीची शाळा, ही कल्पना सुंदरच. सादाकोची जिद्द, आनंदाचा कंद, आता प्रकाश प्रकाश.., पुदिनावाली खमंग मावशी, परंपरा, स्वप्न असे अनेक लेख आहेत, जे विचारांना नवा विचार करायला भाग पाडतात. वेदनांचा हुंकार मधील 'जिन्हे नाज है हिंद पर वो कहीं है.. या ओळी तर आपणास आपला विकल्पणाच उघड करून दाखवितात. 'कधीतरी जाणवतं का आपल्याला आपल्यातही होतं एक निरागस मूल' ही ओळ अंतर्मूख होऊन भूतकाळावरचे पांघरुण बाजूला करायला भाग पाडते. लेखांचं यशापयश असं असत नाही. परंतु सारं सार केंद्रित होतं ते शेवटात. ते शेवट हे या लेखांचे खरे वारसदार म्हणायला हवेत. त्यावर कळस चढवतात ती शीर्षकांची नावे.

या संग्रहाला किशोर बेडकिहाळ यांची मर्मज्ञ प्रस्तावना लाभलेली आहे. त्यांनी लेखिकेच्या लेखनाचे केलेले कौतुक आणि विश्लेषण ही या मोराच्या शिरावरील तुन्यासमान आहे. ते म्हणतात, 'यातील लेख आकाराने लहान आहेत पण जाणीव व आशय मोठे आहेत. आपले जगणे विविध अंगाने समृद्ध करण्यासाठी अशा लेखनाची गरज भासतेच, ती गरज डॉ. सानेकरांच्या या संग्रहाने भागेल असा विश्वास आहे.

पुस्तकाला लाभलेले मुखपृष्ठ हे खरोखरच आरसपानी म्हणावे असे आहे. सप्तरंगी इंद्रधनुष्यावर पक्षांचा थवा असावा, ही सुंदर कल्पना जगण्यातील सुंदरचे प्रतीक वाटावे. प्रदीप म्हापसेकर यांनी जगण्यातील हा आशय सुंदरपणे टिपला आहे. तर ईशा सानेकरांनी लेखांना आपले हळवेपण रेखाटनातून बहाल केलेले आहे. ही रेखाटने भावगर्मतेचा प्रत्यय देतात.

मूल्य १५० रु. • सबलतीत ९० रु.

‘सागर, टाक हे टिकास-फावडे आणि शिक्षणाचं हत्यार हातात घे. शिक्षण ही साधना आहे रे. दूध आहे वाधिणीचं. जीवनाच्या व बुद्धीच्या विकासाचं तसेच समाजाच्या प्रगतीचं टॉनिक आहे.’ असं वानखेडे गुरुजींनी सागरला सांगितलं नसतं तर? या जातिवंत शिक्षकाने उपदेश करूनही सागरला स्वतःला त्याचे महत्त्व पटले नसते तर?

तर त्याच्या जीवनातला अंधार दूर होण्याची शक्यता असण्याचे कारण सापडले नसते. हाती घेतलेले टिकास आणि फावडे हेच त्याचे साथीदार राहिले असते. कदाचित साधने बदलली असती, प्राक्तनाची पाऊलवाट मात्र तीच मळलेली राहिली असती. कारण त्याच्या भोवतीचे वातावरण मळलेल्या वाटेवरील फुफाट्याने आधीच कवेत घेतलेले होते. हातातोंडांची गाठ पाडताना आई, बहिणी यांनाच झिजावे लागत होते. घरातला कर्ता असलेला, कुटुंबाची काळजी घेण्याची जबाबदारी असलेला बाप बेजबाबदारपणे घरात असून नसल्यासारखा, नंतर घरापासून दूर गेलेला होता. अशावेळी हाताला मिळेल ते काम करण्याला पर्याय नव्हता. न पेलवणारे कष्ट कोवळे हात पेलू लागले होते. लहान वय हे शिक्षणाचं. परंतु शाळेतील शिक्षकाचा धाक असा की, मार नको पण शाळा आवर असा. त्यामुळे शिक्षणाला तेव्हाच अर्धचंद्र मिळाला होता, मनात शिकण्याची आस असूनही. पण आयुष्य असे कुठेही संपून जात नाही. आतली धम कधीतरी पेट घेते, वरची धूळ झटकणारा

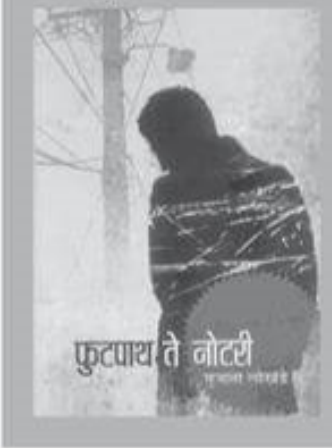
वारा सोबतीला आला तर. ते परिवर्तन इथे झाले. वानखेडे गुरुजीमुळे. म्हणूनच सागरच्या ओठावर आले, ‘शिक्षणाच्या पहिल्या दालनानं आयुष्यातील नवं पान माझ्या हाती लागलं होतं. त्यावर हवा तो मजकूर मला लिहिता येणार होता. तशी संधी मला प्रथमच मिळाली होती. आता कितीही संकटं आली किंवा अपमानाचे कितीही कड पचवावे लागले तरी वळून पाहायचे नाही, या विचारावर ठाम झालो. त्यासाठी आतापर्यंतचं आयुष्य वैनगंगेला अर्पण केलं.’ सागरला वानखेडे गुरुजी हे अज्ञानाच्या उफाळत्या सागरात, दारिद्र्याने व्यापून टाकलेल्या तिमिरात भेटलेले दीपगृह ठरले. आणि सागरला आपला किनारा सापडला.

सागरने अनेक तऱ्हेचे कष्ट केले. हाल अपेष्टा सहन केल्या. त्याचे फळ त्याला मिळाले. रस्त्यावर मजुरी करणारा सागर एलएलबीपर्यंत शिकला. वकिलीचा काळा कोट अंगावर चढला. यावेळी त्याला स्मरण झाले ते वानखेडे गुरुजी, महामानव आणि जन्मदात्रीचं. होय, जन्मदात्रीच. आपलं जगणं बदलायचं असेल तर शिक्षणाला पर्याय नाही, हे तिने वारंवार सागरच्या मनावर बिंबवण्याचा आटोकट प्रयत्न केला होता. दिवसभर राबून कुटुंबाचा चरितार्थ चालविला होता. तिच्या नजरेसमोर आदर्श होता तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचा. तो वसा सागरने पुढे चालवावा असे मनोमन वाटणारी ती माऊली होती. शिक्षण शिक नाहीतर फाटक्यात रायशीन, हे सत्य तिनेच त्याच्या गळी उतरवले होते. पैशासाठी दारू विकण्याचा धंदा करू नकोस, हे ही तिनेच त्यातल्या परिणामासह पटवून, प्रसंगी विहिरीत जीव देण्याची धमकी

ग्रंथपान

फुटपाथ ते नोटरी
सुजाता लोखंडे

देऊन त्याला त्यापासून दूर केले. त्यामुळेच सागरचा प्रवास वैनगंगेपासून अरबी समुद्रापर्यंत होऊ शकला. नोटरी होण्यापर्यंत मजल मारू शकला.

दारिद्र्याचे चटके सहन करणे, म्हणजे प्रत्यक्षात आगीच्या भट्टीत भाजून निघण्यासारखे आहे. त्याचे प्रत्ययकारी वर्णन या कथानकात आलेले आहे. गाव, आजूबाजूची माणसं, शाळा, शिक्षक यातून वास्तवदर्शी चित्रण उभे राहिलेले आहे. सागर, त्याची आई, बाप, बहिणी, भाऊ, मामा, मामी, वानखेडे गुरुजी, स्वतःची पत्नी, मुले यांच्या व्यक्तिचित्रणातून नात्याचा गोफ विणला आहे. भावनांचे, कर्तव्याचे, अपेक्षांचे, वैफल्याचे धागे घट्ट पिळदार झालेले आहेत. यातून लेखिकेचा कसदारपणा दिसून येतो. फ्लॅशबॅक पद्धतीचा अवलंब करून लेखनातला प्रवाहीपणा जपला आहे. निवेदनासोबत विचारांचा, कल्पकतेचाही विणीत सुंदर उपयोग केलेला आहे. ‘गावकूस आपली दुसरी माय असते.’ ‘तुटपुंज्या पगारात पोटातली अग विझत होती पण मानहानीचा वणवा पेटत होता.’ ‘काळाची महती ओळखून मला त्याला पुढे जाऊ द्यायचे नव्हते व त्याच्यासाठी थांबायचेही नव्हते.’ यासारखी वाक्ये लेखिकेच्या परिपक्वतेचा अनुभव देतात. लेखिकेचं सर्जनशील मन, संवेदनात्मक जाणीव आणि कलासक्त भान कांदबरीतल्या घटनांना थेट मिडलेलं असलं तरी तिच्यातली नवनिर्मितीची क्षमता केवळ प्रसंगांचं लालित्यपूर्ण वर्णन करीत नाही तर त्या प्रसंगावर विचारपूर्वक भाष्य करते,

अशी शाबासकीची थाप डॉ. भारती सुदामे यांनी लेखिकेच्या पाठीवर प्रस्तावनेतून दिलेली आहे.

निलेश जाधव यांनी या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ सजवले आहे. फुटपाथचा दिवा आणि त्याच्या खांबावर असलेले वायरींचे अस्तित्व, काळ्या प्रतिकृतीभोवती आवळलेले फास हे तळागाळातल्या वास्तवाचे भान देणारे आहे. आणि त्याचवेळी नोटरीचा शिककाही ठळकपणे दिलेला आहे. त्यामुळे कथानकाशी एकजीव झालेले मुखपृष्ठ पाहायला मिळते.

मूल्य १८० रु. • सवलतीत ११० रु.

निर्भया शब्दाला वेगळ्या अर्थाने सामर्थ्य प्राप्त झाले ते दिल्लीतील अघोरीपौरुषीय आक्रमणाशी अपयशी झुंज देणाऱ्या नवोन्मिलित कळीच्या कुस्करलेपणामुळे. स्वप्नांना जाग येण्यापूर्वी त्यांचे पंख छाटल्यामुळे. अपेक्षांचे अंकुर फुलण्याआधी जळून गेल्यामुळे. तेव्हापासून हा शब्द लढतो आहे स्वतःच्या अस्तित्वासाठी, असहायपणे. त्याचा नाद येताच कानावर आदळते किंकाळी, विकट हास्य, आणि आरपार जाणारा भावनांचा बधीर तीर. एक वासनेचा खेळ जिवाशी, आयुष्याशी, भावनांशी, कुटुंबाशी, समाजाशी, तुमच्या आमच्या सगळ्यांशी. गुदमरून टाकणारा हा डाव कधी थांबणार आहे, कुठे थांबणार आहे आणि कोण थांबवणार आहे, आणि ...आणि किती निर्भयांना त्यासाठी लढावे लागणार आहे, अशा प्रश्नांना जन्म देणारा हा शब्द. शीर्षकात त्याचीच योजना करून लेखिकेने आपल्या सगळ्यांना वास्तवाच्या उंबरठ्यावर उभे केले आहे. निलेश जाधवांनी मुखपृष्ठावर तिचेच रेखाटन केले आहे, कृष्णछायेत. ती पाहते आहे समाजातील प्रत्येकाकडे नजरेत तोच प्रश्न घेऊन, हे लढणे निर्भयांच्या हाती का असावे?

नीलम माणगावे यांचा हा कथासंग्रह, दहा कथा असलेला. ज्यांत निर्भया भेटत राहते, वेगवेगळ्या रूपात, वास्तवात. तिच्यावर होणारा अन्याय हा शारीरिक आहे, एवढेच त्याचे स्वरूप नाही. तो आघात असतो तिच्या शरीराबरोबरच भावनेवर, मानसिकतेवर. ज्यातून अनावर होते ती नैराश्याची भावना, जगण्यासारखे आपल्या आयुष्यात काही राहिलेच नाही, इतक्या टोकाची. एक उध्वस्तपणा व्यापून टाकणारी भावना. एकटेपणाच्या आगीत होरपळणारी तगमग. आणखी दुसरा प्रश्न असतो तो स्वतःला आधार मिळण्याचा, समजून घेण्याचा. कुटुंबाकडून, समाजाकडून. आणि न्याय हवा असेल तर पोलिसांकडून. परंतु अनेकदा ब्रभा, अब्रू, कोण काय म्हणेल हेही आडवे येते. अशावेळी अन्याय, अपमान, तगमग सहन करायची, स्वाभिमान गहाण ठेवून. सारे आयुष्य तो व्रण कुरवाळत राहायचे, एकटीने, मूकपणे. ही एक बाजू. पण वासनेची भूक फक्त पुरुषांनाच असते आणि तिचा निचरा होण्यासाठी हे प्रकार घडतात, असे असले तरी स्त्रियांमध्ये ती नसते असे म्हणता येत नाही. त्यांच्यातही ती तितकीच तीव्रपणे जागृत असते. विधवा, परित्यक्ता, लग्न न झालेल्या प्रौढ कुमारीका यांच्याप्रकरणी हा प्रश्न तीव्रपणे समोर येतो. लोकलाजेखातर जाहीरपणे व्यक्त करणे शक्य नसते, ही आणखी कोंडी. या आणि अशा अनेक प्रश्नांभोवती गुंफलेल्या कथा या संग्रहात आहेत. यात प्रामुख्याने केंद्रस्थानी आहे ती स्त्री!

बलात्कारातून जन्माला येणारे अपत्य, हे तर बायको व नवरा, आदित्य-वसू, दोघांच्याही मानसिकतेची कसोटी पाहणारे परीक्षायंत्र ठरते. त्यातून ज्यांना मूलबाळ होत नाही, त्यांना हे दान असे मिळाले, तर ते स्वीकारतानाची घालमेळ आणखी वेगळी. यात जी मानसिक आंदोलने उठतात, आधार देण्याची, समजून घेण्याची, स्वतःची

ग्रंथपान

निर्भया लढते आहे
नीलम माणगावे

फसवणूक करून घेण्याची, ती विश्लेषात्मक पद्धतीने टिपणे कठीण गोष्ट आहे. बायकोपासून सुखाला पारखा झालेला सासरा सुनेचा, छोट्या काकीचा घास घेतो. कुंपणानेच शेत खाण्याचा प्रकार. परंतु हा खरा प्रकार कुणाला कळू नये, बापावर आळ येऊ नये म्हणून श्रीकांत-मुलाने तो स्वतःवर घेण्याचा प्रकार आणखीच वेगळा भावनिक गुंता निर्माण करतो. त्यातून मोठ्या कुटुंबात निर्माण झालेला पेच, त्यातील प्रत्येकाचा वैयक्तिक दृष्टिकोन, आणि शेवटी आजीने आपल्या कर्मठपणाला दिलेला दोष, हे सारे म्हणजे कुठचा ओंडका कुठे वाहून जातो, आणि नुकसान कुणाचे कसे होते, इथे ते येऊन थांबते. या उलट परित्यक्तेचा प्रश्न. जिचे वेळीच लग्न लावून देण्याऐवजी, आमच्यात स्त्रीचा दुसरा विवाह लावून दिला जात नाही, यात भूषण माणगावात मोठेपण दडलेले. परिणामी ती आपसूक सावज म्हणून डॉक्टरांच्या पिंजऱ्यात शिरते आणि स्वतःचा घात करून घेते. स्त्रीमुक्ती कार्यकर्त्यांवरच बलात्कार होतो, तेव्हा तिची मैत्रीण करुणा तिला पोलिसात तक्रार करायला प्रवृत्त करते. गुन्हेगाराला शासन मिळालंच पाहिजे, इथे ही भूमिका घेतली जाते. परंतु त्यापूर्वी मन तयार होणे किती अवघड असतं, याचा प्रत्यय येतो. आणखी काही प्रश्न घेऊन कथा आलेल्या आहेत.

बलात्कार हा विषय घृणास्पद! तो मध्यवर्ती ठेवून लिखाण करणे ही मोठीच अवघड गोष्ट. त्यासाठी मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांची जोड लेखकाकडे असणे आवश्यक ठरते. ते भान नीलम माणगावे यांनी राखलेले आहे हे कथानकातील सखोल विश्लेषण आणि चिंतनातून लक्षात येते. व्यक्तिरेखांच्या तळाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न तर स्तुत्यच म्हणायला हवा. या विषयांकडे त्या त्या व्यक्ती कशा पाहतात, आणि वाचकांनी कसे पाहयला हवे, हेही यातून उलगडत जाते. आपल्या लेखनाबाबतची भूमिका त्यांनी मनोगतात व्यक्त केलेली आहे, तीही समजून घेण्यासारखी आहे. स्त्री ही एक माणूस आहे. तिचे माणूसपण जपले गेले पाहिजे. तिला जगण्याचा हक्क आहे, याच समाजाला, पुरुषी परंपरेतून आलेल्या पुरुषीपणाला भान यायला हवे, असे त्यांना वाटते.

मूल्य ३०० रु. • सवलतीत १८० रु.

|| अक्षर || * || ठाणे वाचकदिन क्षणचित्रे

७२ व्या ऑपिकॉन २०१७ अधिवेशन डॉ. आर.डी. लेले यांच्या 'Pursuit Of Excellence An Autobiography' या इंग्रजी पुस्तकाचा प्रकाशन समारंभ मान्यवर डॉक्टरांच्या उपस्थितीत.
 प्रस्तापना : डॉ. अनिल काफोडकर
 संकलन : डॉ. श्रीराम कुलकर्णी

होय! हृदयरोग टाळता येऊ शकतो, जर वेळीच तपासणी केली तर!

३० च्या पुढे वय, चालताना धाप, डावा हात/छातीत दुखणं, पायांवर सूज, डायबिटीस, उच्च रक्तदाब, वाढलेलं वजन, ब्लॉकेजेस, यापैकी कोणतेही लक्षण असेल तर आजच जवळच्या माधवबाग™ क्लिनिकमध्ये अपॉईंटमेंट घ्या व तणावमुक्त आयुष्य जगा!

हृदयविकारांवरील विनाशस्त्रक्रिया आयुर्वेदिक उपचारांसाठी
अग्रगण्य हार्ट केअर इन्स्टिट्यूट, माधवबाग™

मिशन
हेल्दी हार्ट
— 2017 —

कार्डिअॅक रिस्क असेसमेंट

तपासणी अंतर्गत: इ सी जी, ब्लडप्रेसर,
आर बी एस (रॅडम ब्लड शुगर) एस पी ओ 2,
बी एम आय ₹450 फक्त ₹150*

सोबत एक्सपर्ट डॉक्टरांचे कन्सल्टेशन आणि डाएट चार्ट

कार्डिओ असिस्ट असेसमेंट

तपासणी अंतर्गत: कॉम्प्युटराईज्ड स्ट्रेस टेस्ट, इ सी जी,
ब्लडप्रेसर, आर बी एस (रॅडम ब्लड शुगर), एस पी ओ 2,
बी एम आय ₹2400 फक्त ₹1050*

आपल्या हृदयाच्या संरक्षणासाठी पहिले योग्य
पाऊल टाकून नववर्षाचा शुभारंभ करा!

ग्रंथाली प्रकाशित आणि सुमेध चडावाला लिखित
‘हृदयस्पर्शी माधवबाग’
हे पुस्तक सवलतीत मिळण्यासाठी मिस्डकॉल छा
022-39971919

नावनोंदणी आवश्यक,
अधिक माहितीसाठी आजच मिस कॉल द्या :
022-33494950

 माधवबाग™
मल्टीस्पेशलिटी कार्डिवाक केअर क्लिनिक अॅन्ड हॉस्पिटल